

TARTARIA PROVINCIA
exhibita
A IOH. BAPTISTA HOMANNO

Олександр МОЦЯ

«АНТИ» - «РУСИ» - «УКРАЇНЦІ»

Формування ідентичності
у слов'ян півдня Східної Європи
V – XIX ст.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Олександр МОЦЯ

**«АНТИ»—«РУСИ»—
«УКРАЇНЦІ»**
Формування ідентичності
у слов'ян півдня Східної Європи
V — XIX ст.

*ПРОЕКТ
«НАУКОВА КНИГА»*

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2012

ББК 63.3(4УКР)4
М 86

У роботі на основі різноманітних джерел (у першу чергу писемних) прослідковується процес розвитку самосвідомості предків сучасних українців — слов'янського населення на півдні Східної Європи — від часів формування східнослов'янського світу в середині I тисячоліття н. е. і до XIX ст., коли сучасна самоназва — українці — остаточно ствердилася у свідомості автохтонів.

Розрахована на істориків, археологів, етнографів, антропологів і краєзнавців, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями походження українського етносу.

Підготовку книги здійснено в рамках розробки наукових тем Інституту археології НАН України й Центру політологічних, гуманітарних та прикладних досліджень Київського університету права НАН України

*Друкуються за рішенням вченої ради Інституту археології НАН України
(протокол N 3 від 16.03.2010)*

***Видання здійснено за державним замовленням
на втиск видавничої продукції***

На обкладинці — малюнок невідомого художника 18 ст. «Козак Мамай»

*На титулі — портрет Богдана Хмельницького
з Літопису Самійла Величка 1720 р.*

ISBN 978-966-00-1172-4

© О.П. Моця, 2012
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2012

Вступ

«XXI століття відкриває перед історичною наукою нові горизонти. Зокрема, світовий досвід наочно засвідчує: історія як наука надалі не може результативно розвиватися лише в межах подієвого вивчення цивілізаційного процесу, послідовної реконструкції його причиново-наслідкових виявів у різних хронологічних періодах. Охопити цей процес у всій його багатомірності та багатогранності можна лише через паралельне дослідження його як історичної об'єктивності, так і суб'єктивної реальності у комплексному сприйнятті певних суспільних страт і цілих соціумів. Останнє означає: сьогодні в ряд дослідницьких пріоритетів поряд з такими традиційними галузями, як політична, економічна, соціальна історія, все впевненіше входить історія інтелектуальна, історія ідей, поглядів, ментальних засад та свідомісних рівнів, ціннісних орієнтацій, нормативів поведінки, моральних та духовних устоїв тощо»¹.

Погоджуючись з такою точкою зору В. Смолія, слід приєднатися і до його думки про те, що, на відміну від більшості європейських країн, українські історики нині фактично роблять перші кроки на шляху опанування ментально-свідомісного зрізу свого національного історичного процесу, освоєння напрацьованого за попередній час інтелектуального багажу².

Це повною мірою стосується і проблеми вивчення історії формування ідентичності сучасних українців (хто ми? звідки ми? куди рухаємося?), навколо якої нині існує багато спекуляцій, міфів і навіть невігластва. Одна з учасниць серйозної дискусії з цього приводу, Н. Яковенко, слушно відзначила, що «“Історична пам'ять”... є синонімом міфу, бо історичної пам'яті як такої не існує. “Історична пам'ять” — це міф, сфабрикований підручниками та популярною історією. У ситуації, в якій опинилася Україна під час перебудови і за початків незалежності, постала проблема: перемонтувати стару “історичну пам'ять”, виготовлену в кабінетах партійних керівників. Як вона була перемонтована, яких клінічних форм

¹ Смолій В.А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 5.

² Там само.

Богоматір Одигірія. Ікона з церкви св. Димитрія на Львівщині (кінець XV ст.).

вона набула (я не боюся вжити це слово) — краще скажуть колеги-археологи... Я би повторила слідом за незабутнім Свиридом Петровичем Голохвастовим: “Все от необразованности”. Тому що абсурдні ідеї, висвітлені аматорами на кшталт Плачинди, або археологами, які займалися одними проблемами, а потім занурилися в речі, їм незнайомі, на зразок Шилова, були зустрінуті з таким ентузіазмом інтелігентною спільнотою України — письменниками, журналістами, учителями. А це показує, яким був рівень освіти цього середнього прошарку інтелігенції

в Україні. Рівень, гідний Плачинди... Тому що інакше цю ситуацію пояснити важко»³.

Але серйозний та виважений підхід до проблеми вивчення процесу становлення ідентичності сучасних українців залишається поза увагою ура-патріотів і сьогодні. Ось один із таких прикладів своєрідного бачення, висловлений вже після проведення вищезгаданого обговорення актуальної проблеми: «Якщо уважно вдивитися в дзеркало цієї історії, то який збірний портрет нашої нації ми в цьому побачимо? Це буде не змучене кріпацькою працею лице гречкосія, не “часчка при битій дорозі”. Ні. Ми побачимо степового рицаря “з бритою головою та довгим чубом”, що стоїть на ринку здобутого приступом ворожого міста “у вимазаних дьогтем шароварах і з нагайкою в м’ятих руках” серед відрубаних голів чужеземців»⁴. Як говорив ще один літературний герой комедії Михайла Старицького «За двома зайцями» Прокіп Свиридович Сірко: «Аж страшно!»⁵

Та повернемося до серйозного наукового розгляду цієї цікавої, хоча і досить складної, теми. А для початку зупинимося на загальних теоретичних положеннях, необхідних для ґрунтовного й об’єктивного розгляду процесу розвитку самоусвідомлення автохтонів півдня Східної Європи, безпосередніх предків сучасних українців, упродовж тривалого часу — з V по XIX ст. Такі хронологічні межі пояснюються тим, що якраз тоді й відбувався етногенетичний поступ даної європейської спільноти, яка пройшла кілька важливих історичних фаз власного самоусвідомлення.

Певною мірою дана праця стала продовженням наших досліджень у цьому напрямі⁶.

Але в першу чергу слід нагадати, що етносом є лише та сукупність людей, яка відчуває свою особливість, за певними ознаками відрізняючи себе від інших аналогічних спільнот. Це відчуття членами етносу своєї групової єдності зазвичай іменують етнічною самосвідомістю, зовнішнім вираженням котрої є самоназва (етнонім). Самосвідомість членів етносу мовби фіксує уявлення про спільність території («рідної землі»), мови («рідної мови»), особливості культури та психіки, котрі відрізняються від інших, а також певну спільність походження й історичної долі людей, які входять до цього угруповання.

Етнічна самосвідомість, що сформувалася під час етногенезу, фактично виступає потім не лише як найважливіший визначник етнічної приналежності (що відтісняє у цьому відношенні навіть ознаку рідної мови), але і як сила, котра об’єднує членів кожного конкретного етносу й протиставляє їх у етнічному відношенні іншим етносам. В ході етніч-

³ Уривки з виступів на круглому столі «Міфологізація походження українців» // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К., 2008. — С. 30.

⁴ *Однороженко О.* «Звичайна схема» української історії // Тиждень. — 15 грудня 2009 р. — 14 січня 2010 р. — № 52 (113). — С. 61.

⁵ *Старицький М.* Твори в двох томах. — Том 2. Драматичні твори. — К., 1984. — С. 122.

⁶ *Моця О.* Південна «Руська земля». — К., 2007. — 262 с.; Його ж. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольській та козацькі часи. — К., 2009. — 319 с.

ного процесу може значно змінитися етнічна територія, а окремі частини етносу можуть навіть відколотися від його основного ядра; може змінитися словниковий запас мови, її морфологічні, синтаксичні та інші особливості, а деякі частини етносу взагалі можуть змінити мову, тобто піддатися мовній асиміляції; може дуже змінитися матеріальна та духовна культура і т. д. і т. п., але допоки у людей, які належать до конкретного етносу, зберігаються його специфічні риси й самосвідомість, етнос продовжує існувати як такий. Укріплення етнічної самосвідомості зазвичай збігається із бажанням етносу мати власну соціально-територіальну (в тому числі — й державну) організацію, котра також забезпечує стійке існування етносу, збереження багатьох із вищеназваних елементів і насамперед — територіальної єдності⁷.

Самоназви-етноніми досить часто знаходять відображення в географічних назвах — топонімах, і це зрозуміло, адже в давні часи велику роль відігравало розмежування окремих етнічних територій. В прикордонних районах і в районах зі змішаним населенням історична пам'ять у різних народів зберігається довго, навіть тоді, коли ці народи вже припиняють існувати як самостійні етноси. Тож багато із етнотопонімів дійсно відображають наявність в минулому або в нинішній час відповідного населення. Хоча іноді щодо етнотопонімів як індикаторів для відтворення етнічної історії висловлюється до певної міри обґрунтований скепсис, тому таке їх використання значною мірою обмежене⁸.

Спеціалісти з історичних дисциплін також зацікавлені у нових топонімічних дослідженнях. Адже топоніми виникали в певні історичні епохи, змінювалися з часом за своєю формою, а часто і за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій — міграцій населення, масштабних воєнних експансій, культурних, економічних та мовних контактів. І в цьому плані топоніміка є частиною історії, точніше, історичної географії⁹.

Розглянувши загальні теоретичні питання, для розкриття теми слід також коротко зупинитися і на взаємопов'язаних поняттях «етнос» і «територія». Розглядаючи друге з них, зазначимо, що «територія слугує базою для поступового розвитку і зміцнення... мовно-культурних, господарських, соціально-політичних та інших зв'язків всередині нових етнічних спільнот, котрі формуються»¹⁰. Можна навіть додати, що вона слугує базою і для самого виникнення таких зв'язків. А цитуючи далі В. Козлова, слід зацентувати увагу на тому, що «цілісність, безперервність етнічної території важлива, головним чином, як умова формування етнічної спільності; для стабільного ж існування вже сформованого етносу дос-

⁷ Этнические процессы в современном мире. — М., 1987. — С. 6, 7.

⁸ Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 8—10.

⁹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. — М., 1974. — С. 3—27.

¹⁰ Козлов В.И. Этнос и территория // Советская этнография. — 1971. — № 6. — С. 94.

татньо наявності більш чи менш значного, цілісного й компактного етнографічного ядра, співвідносячись або сполучаючись з котрим відокремлені частки етносу, проживаючи в середовищі інших етносів, можуть тривалий час зберігати свою мовно-культурну специфіку та самосвідомість»¹¹.

При цьому територіальна близькість має значення і для формування етнічних спільнот не сама по собі як «геометричний» факт: її роль полягає у полегшенні комунікацій, а також у можливості спілкування між людьми. Звідси випливає, що поняття близькості, сусідства, компактності розселення, а відповідно і єдності території, відносні та історично мінливі. Ці поняття істотно відрізняються в різних географічних умовах залежно від того, наскільки вони сприяють спілкуванню сусідніх і більш віддалених груп; вони значним чином залежать від рівня технічно-економічного розвитку суспільства, насамперед від рівня розвитку транспорту і зв'язку.

Кордони етнічних територій відповідають комунікаційним можливостям конкретних суспільств на кожному етапі їхнього соціально-економічного розвитку. Сама ж етнічна територія в принципі завжди перебуває в стані немовби «рухливої рівноваги»: з одного боку, вона підлягає порушенням в результаті іміграційних інвазій, причому асиміляційні процеси «заліковують» завданий таким чином збиток її цілісності; з другого — наявна тенденція до розростання (природний результат розширення відтворення населення), а інколи — до відходу окремих частин етносу на чужі етнічні території.

Розглядаючи процес етногенезу у його розвитку, слід також вказати на те, що на стадії формування нації територіальний аспект етносу набуває нового, особливо важливого значення. Характерною рисою національної свідомості стає бажання до політичного об'єднання заселеної нацією території, до організації її в єдину суверенну державу. А це, своєю чергою, стає запорукою подальшого існування та укріплення такої форми етносу¹².

Також треба пам'ятати, що трансформація самосвідомості місцевого населення в географічному відношенні була тісно пов'язана з еволюцією його самоназви в етнічному плані. Це повною мірою стосується й формування сучасного українського етносу в просторі та часі впродовж значного часового відтинка його розвитку. І не слід також забувати про те, що етнос — це категорія історична, а тому вона, за словами Л. Гумільова, має «початок і кінець»¹³. Аналогічну точку зору висловлював і М. Брайчевський: «Процес етногонії завжди є процесом дуже конкретним. Суть його полягає у формуванні народів, але таких, що існують (чи існували

¹¹ Там само. — С. 100.

¹² Проблемы этнической географии и картографии. — М., 1975. — С. 49, 50, 55—57.

¹³ Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 45.

колись) реально і їх виникнення охоплює точно визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, котрий розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту»¹⁴.

Свого часу власне розуміння даної проблеми висловив також В. Петров: «Однак тут треба виразно відокремлювати лінію культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків»¹⁵. Завершуючи короткий аналіз цього питання, слід навести й точку зору Ю. Лесмана, який запропонував під етногенезом розуміти локалізований у часі процес народження етносу, тривалість якого може коливатися у значних хронологічних проміжках. Етногенез означає появу досить значної, здатної до відтворення, господарчо автономної групи людей, які мають самоназву — тобто власне ім'я, відчуття своєї єдності (у чому б така єдність реально не проявлялася), і, зокрема, впевненість у єдності своєї подальшої долі. Для появи нового етносу необхідна наявність реальної спільності, що пронизана інформаційними зв'язками, інтенсивність котрих є достньою для засвоєння усіма членами етносу, який формується, своєї приналежності до нього та своїх відмінностей від чужих»¹⁶.

У даній роботі ми не маємо на меті робити акцент на глибокому вивченні самого походження сучасної назви «Україна» (досліджень з даного приводу, особливо позанаукових, безліч). Лише відзначимо, що, на нашу думку, етимологію цього терміна найбільш чітко пояснив ще в XVII ст. П. Шевальє — француз, який тривалий час перебував при дворі польського короля й безпосередньо контактував з українськими козаками: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна»¹⁷. З точки зору підданого Франції придніпровський регіон Східної Європи дійсно був «окраїною» європейського землеробського світу — за ним починався номадський степ. Слід до того ще й зауважити, що до такого «нового бачення» східним краєм землеробської цивілізації вважалася Польща.

Треба відзначити, що цікаве і глобальне за своєю суттю «українське питання» у його розвитку привертало і нині привертає увагу багатьох серйозних дослідників, серед яких, в першу чергу, слід назвати М. Грушевського. Вже у «Вступних замітках» своєї фундаментальної «Історії України-Руси» він зазначав:

«Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським».

¹⁴ Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки. — К., 1995. — С. 141, 142.

¹⁵ Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 25.

¹⁶ Лесман Ю.М. К теории этногенеза: этногенез древнерусской народности // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1993. — № 6. — С. 98.

¹⁷ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 38.

Різнорідність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові. Його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руський, в часи політичного і культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних зв'язків своїх з київською династією. Уже в XIV в., коли вага політичного життя пересувала ся в сторону великоросійську, а українське політичне жите концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-Волинській, — до сеї держави прикладається ім'я “Малої Руси”. Так Юрій-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Mynoris*. Частіше уживаєть ся се ім'я в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою галицько-волинські єпархії північним, московським землям; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрій-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. український народ також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін “малоросійський”, “Малоросія” стає офіційно прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означенне починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussisch*, в французькім *petit-russe* і т. п.). Але української спільности ім'я се не приймало ся і натомість все ширше уживанне входила назва “Україна”, “український”. Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значенню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значення з XVII в., коли та східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скуплює в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я “України” зростаєть ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурхливим вибухом українського життя, що для пізнійших поколінь стає провідним огнем, невичерпним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя»¹⁸. Цитований вище історик все ж розпочинає слов'янську історію в інших місцях даної багатотомної фундаментальної праці з початку середньовічних часів, а не із вищезгаданого давньоруського та наступних періодів, і це цілком логічно.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Том 1. До початку XI віку. — К., 1991. — С. 1, 2.

Як і те, що в даній частині Європи задовго до появи слов'ян на історичній арені проживали чисельні інші народи. Треба пам'ятати, що «Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу-предка для сучасних українців. Ми не можемо вибрати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно уступати іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше» і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якесь частинна населення завжди лишалася жити на своїх предковичних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Тож упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України»¹⁹. Як уже зауважувалося вище, культурогенез не можна змішувати з етногенезом.

І ще одне важливе зауваження з цього приводу: «Етноісторичний процес будь-якого народу, зокрема слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Уже від самого початку свого зародження українці були частиною слов'янства, як їхні предки — частиною індоєвропейського світу. Їхній розвиток відбувався у безпосередніх контактах і взаємовпливах із сусідніми, такими ж етноісторичними, спільнотами. Поряд з процесами диференціації, виділення та самоусвідомлення окремих етнічних груп і народів мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних племінних груп утворювалися інші народи. Ця закономірність притаманна насамперед тим слов'янським утворенням, які в процесі розселення осідали на чужих територіях і змішувались із субстратним населенням»²⁰.

Але поява нової самоназви як показника самосвідомості етносу, що склався, безумовно передбачає наявність певного контексту, іноетнічного оточення; самоназва не лише виділяє певний народ, але й протиставляє його іншим народам. Власне, й саме формування слов'ян як етнічної спільноти завершилося лише в процесі їхнього руху на Дунай в умовах гострого протистояння з оточуючими спільнотами і, особливо, Візантії²¹.

В. Баран, розглядаючи питання ранньослов'янської історії в Україні, виділяє три хронологічні етапи.

¹⁹ Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 5.

²⁰ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. — К., 2005. — С. 3.

²¹ Петрухин В.Я. К дискуссии о начале славянской этнической истории // Славяноведение. — 1993. — № 2. — С. 4; Этногенез и этнокультурные контакты славян // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — М., 1997. — Том 3. — С. 393.

Перший із них доцільно називати праслов'янсько-венедським; він визначається у хронологічних рамках I—IV ст. н. е. та відповідає римському періоду в історії Європи. Нижню дату цього етапу окреслює поява в римських джерелах перших писемних згадок про венедів у Сарматії (Пліній Старший, Тацит, Птолемей). Верхню межу замикають гунська навала, антсько-готські війни наприкінці IV ст. і поділ венедів ще на дві групи, які фіксують виділення в межах венедської спільноти антів і склавів, які, за Йорданом, «походять від одного кореня». Дана теза згаданого автора одночасно визначає праслов'янську належність венедів.

Другий етап охоплює хронологічні рамки V—VII ст. У ньому закріплюється поділ венедів на три окремі групи: венедів, антів і склавів. Етнонім *sclavae* (склавіни) — латинізована форма самоназви «слов'яни», що визначає рівень їхньої самосвідомості, починає поширюватися на всі слов'янські племена. А верхня межа другого етапу позначена появою тринадцяти нових племінних груп на території Східної Європи і багатьох аналогічних утворень у Європі Середній.

Їхня кристалізація вже належить до третього етапу. Знаменним в історії слов'ян тих часів було їх велике розселення за межі історичної прабатьківщини на землях між Верхнім та Середнім Дніпром і Віслою. Це, своєю чергою, стало основою формування нових слов'янських груп, «замішаних» на субстратах захоплених регіонів — зародків майбутніх слов'янських, в тому числі й східнослов'янських народів.

Якраз другий етап позначається великою активністю слов'ян на історичній арені Європи. На ці часи припадає початок боротьби південної групи східних слов'ян з кочовиками — тюрками придніпровських степів, поразка антів від аварів, їхня інтеграція зі склавінами й подальше зникнення з писемних джерел їхнього імені — анти (окраїнні).

Третій етап в історії слов'ян датується VIII—IX ст. Він позначається утвердженням їхньої самоназви в історичній літературі. Тепер дуже рідко вживається етнонім «венеди». В історичних джерелах згадується велика кількість конкретних племен, відкриті поселення і городища яких густо вкривають значну частину європейського континенту. Незважаючи на глибоку диференціацію слов'янського світу, ці племена були свідомі свого спільного походження. Слов'янами їх називають майже всі тогочасні писемні джерела. Найзнаменнішою віхою в історії слов'ян того часу стало виникнення державних структур. Причому першими з'являються слов'янські держави не на корінній слов'янській території, а в регіонах, де слов'янське населення розмістилося на землях колишнього римського лімеса, що є незаперечним доказом впливу античних центрів на державотворчі процеси багатьох європейських народів, у тому числі й слов'ян²².

На закінчення висвітлення періодизації слов'янської історії в I тис. н. е. ще раз повернемося до другого із представлених хронологічних періодів, з якого і почнемо розгляд усієї піднятої тут теми у наступних

²² Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. Том 3. — К., 1998. — С. 136—139.

розділах. Адже якраз тоді відбулося розчленування загальнослов'янського «дерева» на три самостійні «гілки». Унікальність ранньосередньовічних слов'янських старожитностей V—VII ст. полягає ще й у тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента у попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н. е., а через них — у більш ранніх. З другого боку, вони становлять підґрунтя, з якого виростають усі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи другої половини I тис. н. е., у середовищі яких зароджувалися ембріони сучасних слов'янських народів²³.

Але в контексті написання даної праці для нас важливим є й уже згадане спостереження одного із вищезитованих авторів щодо походження самої назви «Україна»: «Як відомо, етнонім “анти” не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне із Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індоіранського означає “країни”, “окраїнні”. Вона була прийнята в іранському звучанні візантійськими писемними джерелами, але утримувалася в них лише до початку VII ст. Надалі етнонім “анти” зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції й був зафіксований Літописом під 1187 р. у формі “Україна”. При цьому ця літописна згадка відноситься до тої ж порубіжної із Степом слов'янської території, де раніше існували поселення антив»²⁴.

Звичайно, таке спостереження заслуговує на увагу — територіальний фактор, як і у П. Шевальє (про що також йшлося вище), мав незаперечний вплив на появу даного етноніма. І все ж прикордонне розташування на півдні східнослов'янського світу само по собі ще не є єдиним поясненням цього. Адже назва «Україна», а точніше, «Оукраина», практично одночасно із вищенаведеною звісткою про події 1187 р. на землях сучасної Переяславщини фіксується на Галичині та Волині, де слов'яно-кочівницькі контакти в середині I тис. н. е. аж ніяк не відбувалися²⁵.

Мабуть, перебіг процесу етногенезу сучасних українців не був таким простим й однозначним: як і будь-яке значне історичне явище, цей процес не був однопричинним, а зазнавав впливу різних факторів тогочасного реального життя, яке в багатьох своїх складових недоступне для ґрунтовної реконструкції, зважаючи на історичну давність і порівняно невелику кількість писемних джерел.

Переходячи ж до наступного періоду в розвитку автохтонного населення півдня Східної Європи — до епохи Київської Русі (за кабінет-

²³ Баран В.Д., Баран Я.В. Вказ. праця. — С. 144.

²⁴ Баран В.Д. Вказ. праця. — С. 214.

²⁵ Полное собрание русских летописей. — Том 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Стлб. 653, 663, 664, 889.

ним визначенням), або ж «Руської землі» / «Русі» (як називали свою країну місцеві жителі в ті часи), — слід відзначити, що проблемою походження «руського» терміна займалися багато дослідників і на сьогодні вже відомо близько двох десятків гіпотез з цього приводу²⁶. Ми не розглядатимемо тут детально всі: це вже робилося в багатьох інших випадках. Відзначимо лише те, що серед них є два основні концептуальні блоки — південне або ж північне походження самої назви.

При цьому слід пам'ятати, що історична самосвідомість кожного народу формується насамперед у його соціальної та інтелектуальної еліти — в даному випадку у князів та їхнього оточення, а також у «книжників» тих часів. Звичайно, такий процес був направлений на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків і «реального» родичання із цивілізованим світом. Проблема початку, історичних витоків була основною проблемою під час процесу формування самосвідомості. Центральною була дана проблема і для основного давньоруського джерела — так званого Початкового літопису, в якому формувався погляд на Русь «із середини»²⁷.

Але у зв'язку з «базовим» значенням «руського» терміна при написанні даної праці ми повинні хоча б коротко зупинитися на характеристиці найбільш вірогідної (з нашої точки зору) концепції про його походження. Її запропонували О.О. Мельникова та В.Я. Петрухін²⁸. Вона докладно буде розглянута в одному з наступних розділів. А тут лише відзначимо: центр східнослов'янської державності знаходився у Києві.

Від початку II тис. н. е. термін «русь» починає стосуватися лише представників східнослов'янського етнічного масиву. Як писав О. Зінов'єв, «історія подібна річці: вона тече туди, куди можна текти»²⁹.

Ми не будемо тут розглядати питання поширення «руського» найменування територією східнослов'янського світу в перші століття II тис. н. е. — це нами було вже зроблено раніше, а перейдемо до післямонгольських та пізніших часів, щодо яких «магістральний» шлях у зміні самоназв автохтонів прослідкував П. Толочко. Він зазначав: «Незважаючи на мозаїчну строкатість картини історичного розвитку земель Південної Русі другої половини XIII—XVII ст., в його основі лежали стабільні структуротворчі засади, успадковані від Київської Русі. Серед них, насамперед, уявлення про територіальну цілісність країни, яке не зникло навіть за умов фактичного розчленування її між сильними

²⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 117—124; *Константин Багрянородний*. Об управленні імперією. — М., 1991. — С. 295—332; *Моця О.* Південна «Руська земля». — С. 6—10 та ін.

²⁷ *Петрухін В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков. — М., 1995. — С. 280.

²⁸ *Мельникова Е.А., Петрухін В.Я.* Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX—X вв.) // Вопросы истории, 1989, № 8. — С. 24—38.

²⁹ *Зиновьев А.* Нашей юности полет. — Собрание сочинений в десяти томах. — М., 2000. — Т. 2. — С. 277.

сусідами. Характерно, що це уявлення усвідомлювалось не лише власною інтелектуальною елітою, зокрема козацькою старшиною, а й правителями сусідніх держав. Другим важливим, можливо, навіть головним чинником інтеграційних процесів було почуття етнічної єдності народу, який усвідомлював себе правонаступником киеворуської спадщини і, незважаючи на всі випробування долі, зберіг власну назву і назву країни — Русь»³⁰.

Далі, з вибіркоким використанням різноманітних писемних джерел, ним подаються основні етапи у зміні розглянутих найменувань: до 20-х років XIV ст. більшість південних та західноруських земель опинилися у складі Великого князівства Литовського, в результаті чого воно стало називатися ще й Руським; після Люблінської унії 1569 р. політична влада над усіма південноруськими землями фактично опинилася в руках польського уряду, але незважаючи на колонізацію краю, на рівні народної свідомості і в міждержавних стосунках він лишається Руською землею, Руссю; від кінця XVI ст. до початку XVII ст. назва «Русь» стала, по суті, одним із важливих символів національного відродження, нерозривного зв'язку з давньоруським періодом історії; особливо велика увага в збереженні давніх традицій належала православній церкві; Богдан Хмельницький називав себе князем руським, «єдиновласникомъ и самодержавцем Рускимъ», а свою державу — князівством, межі якого сягали Львова, Холма і Галича (титул був йому наданий єрусалимським патріархом Паісієм). Наступний термін — «Мала Русь» — набуває великого поширення після Переяславської ради 1654 р. Поступово цей термін, що з'явився ще на початку XIV ст. разом з «Великою Руссю», зі сфери духовно-літературної перейшов у державно-політичну. Він фігурує у гетьманських універсалах і листах вже в другій чверті XVII ст., а також у звітах московських послів про їхні зустрічі з великим гетьманом та його оточенням.

«З усією очевидністю напрошується висновок, що назва козацької держави “Мала Русь” була місцевого південноруського походження. Вона формувалася поступово впродовж XIV—XVII ст.; спершу стосувалася Галицько-Волинської держави, а потім поширилася і на всю Південну Русь. Знайомство з офіційними документами, особливо часів національного відродження, свідчить, що назва ця відображала, з одного боку, розуміння церковно-козацькими колами спадковості історичного розвитку від часів Київської Русі, а з другого — стверджувала народження й існування на терені давньоруської спадщини ще однієї держави. Це було своєрідне заперечення претензій московських царів і патріархів на право видавати себе за єдиних представників всієї Русі»³¹.

Але якщо в Московії цей термін «прижився» повною мірою, то західні сусіди наших предків його принципово не визнавали. Для Польщі, яка не

³⁰ *Голочко П.* Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // Київська старовина, 1993. — № 3. — С. 3.

³¹ Там само. — С. 7.

полишала надій на повернення колишніх володінь у Середньому Подніпров'ї, цей порубіжний для неї регіон іменувався «Україною» у значенні окраїни власних володінь, на яких проживали русини. Говорячи ж про етнічне самоусвідомлення місцевого населення, зазначимо, що на відміну від термінів «Україна» і «Мала Русь» назва «Русь», котра однаково застосовувалася до країни, народу, мови і віри, не була новоутворенням епохи Відродження. Її зберіг народ з часів Київської Русі. Під цим ім'ям він знав себе і був відомим світу в XIII—XVII ст. Зокрема, польський письменник XVI ст. родом з Перемишля (сучасного Пшемисля) — С. Ожеховський — називав себе руським за походженням, а за народністю — поляком (*gente Ruthenus, Natione Polonus*). Та й мова, як і за часів Київської Русі, в Галицько-Волинському князівстві була руською. Так її південноруси називали і в XIV—XVII ст.

У той історичний період «Родова назва “Русь” присутня у всьому: в означенні землі, країни, держави, народу, мови і навіть віри. Це незаперечний доказ безперервності історичного розвитку населення Південної Русі від слов'яно-руських часів до періоду пізнього середньовіччя. Історична пам'ять народу, незважаючи на татарські й пізніші лихоліття, зберегла давньоруську систему понять і ідеалів, усвідомлення його органічної невіддільності від давньоруської спадщини. Проведений аналіз джерел показує повну неспроможність гіпотези М. Погодіна — О. Соболевського про непричетність українців до історії Київської Русі і їх пізнішу появу в Середньому Подніпров'ї з Прикарпаття, а також близької за змістом концепції польських істориків XIX ст. (К. Шайноха, А. Яблонський та ін.), за якою освоєння безлюдних земель Південної Русі відбувалося завдяки Польщі»³².

Окрім того, вищезгаданий дослідник розглянув і проблему використання терміна «Україна» в південноруських літописах та актових документах. Він зазначає, що в домонгольські часи йшлося про «українські», тобто окраїнні території Переяславського, Галицького та Володимирського князівств (про що вже говорилося вище). А в писемних джерелах другої половини XIII—XIV ст. назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» трапляються у розповідях про західноруські й порубіжні з ними землі. Під 1517 р. в Густинському літописі ця назва вживається в сучасній мовній формі, але лише стосовно Галицького пониззя Дністра. І під тим же роком у хроніці Литовській і Жимойтській говориться про іншу «Україну» — литовську, котра межувала з Московією. Кілька важливих згадок про Україну кінця XVI — початку XVII ст. зафіксовано в Баркубалівському літописі, щоправда, без чітко окреслених територіальних меж. Як і в XVII ст., коли даний термін згадується у значенні окраїн державних територій.

Тож випадки вживання термінів «Україна», «Оукраїна», «Країна» впродовж другої половини XIII—XVII ст. в літописах і актових документах, список яких можна значно подовжити, незаперечно засвідчують

³² Там само. — С. 13.

їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними означались окраїнні (порубіжні) території, що політично (а подеколи й адміністративно) підпорядковувалися Польщі, Литві, Росії, Туреччині. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони не були власними географічними назвами. Невипадково вони майже завжди вживаються в словосполученнях, мають пояснювальні слова: «Литовська Україна», «государеві Украинные города» тощо.

Аналіз південноруських літописів, актових документів показує, що серед чисельних «україн», які з'являлися і зникали у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV—XVII ст., одна із них поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали на обох берегах Дніпра і становили собою окраїну стосовно Польщі, Литви, Росії і Степу, де повновладними господарями почували себе Кримське ханство і Туреччина³³.

В одній зі своїх наступних робіт П. Толочко стисло, але повною мірою, виклав свої погляди на походження назви «Україна», згадавши при цьому й процеси, що відбувалися впродовж XVIII—XIX ст.: «Цитовані та інші згадки терміна “Україна” в літописах та актових документах переконливо свідчать, що протягом XVII — початку XVIII ст. він поступово набув значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших південноруських земель: Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Сіверія, Покуття.

Водночас чітко визначилась тенденція виходу терміна “Україна” за межі земель, які первісно позначались цим словом. Доводиться, проте, визнати, що процес цей у XVII—XVIII ст. не мав завершення, а тому назва “Україна” часто супроводжувалася уточнювальними словами: “Малоросійська”, “Козакоруська” і “Козацька”.

Ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва “Русь — Мала Русь”.

Переважного поширення термін “Україна” набув тільки у другій половині XIX — на початку XX ст. Заслуга в цьому належала українській інтелігенції, яка очолила рух за національне відродження народу. Початок цьому процесу поклав видатний учений-просвітитель М.О. Максимович, який заснував наприкінці 50-х років XIX ст. альманах “Украинец”. У пізніх його творах терміни “Південна Русь” та “Мала Русь” поступилися слову “Україна”. Не без його впливу аналогічні процеси відбулися і в художній літературі. Велика роль в утворенні нової назви належала геніальному українському поету Тарасу Шевченку. Не тільки в поезіях, але й в листах до друзів він незмінно називав свою далеку батьківщину

³³ Толочко П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 5, 6.

Україною... Остаточному утвердженню терміна “Україна” сприяла велика науково-просвітницька діяльність визначного українського історика М.С. Грушевського, зокрема його фундаментальна багатотомна праця “Історія України-Руси”»³⁴.

Ми повною мірою приймаємо вищерозглянуті хронологічні рамки та «генеральний шлях» історичної трансформації, в межах котрих як вищезгадані, так і багато інших науковців розглядали й розглядають поступ сучасного українського народу впродовж тривалого часу у формуванні своєї ідентичності серед інших європейських спільнот: від ранньосередньовічних часів, коли слов'янський світ розділювався на три гілки, і до кінця XIX ст., коли в автохтонному слов'янському середовищі на півдні Східної Європи ствердилася його сучасна назва.

Але, і це не важко побачити навіть із вищенаведеного матеріалу, ухил у попередніх дослідженнях все ж робився в бік географічних, територіальних та політико-адміністративних студій, котрі, безперечно, є досить важливими факторами при об'єктивному вивченні даної актуальної проблеми. Але, певною мірою, «в тіні» залишалося інше питання: а яким же був процес еволюції самоназв місцевого населення впродовж усього цього досить тривалого періоду? Чи була «українська» назва постійною в самоусвідомленні автохтонів? Звичайно, ні. Але як, коли і чому вона змінювалася? Адже без вирішення цих проблем подальше дослідження процесу формування ідентичності українців, на нашу думку, є проблематичним. Такий нинішній стан потребує спеціального вивчення всіх наявних джерел, що й буде зроблено в даному випадку.

У першу чергу слід звернутися до чисельних повідомлень писемних джерел, котрі для нас є головними — адже ні в археологічних, ні в етнографічних, і, тим більше, в антропологічних чи картографічних джерелах даних про самоусвідомлення й самоназви просто не може бути. Але частина з них все ж відіграватиме в нашій роботі допоміжну роль.

Розглядаючи етногенетичний шлях кристалізації, формування та розвитку східнослов'янського масиву на півдні Східної Європи (V—IX ст.), окрім певної, але досить незначної інформації в «Повісті минулих літ», основну частину історичних свідчень будемо «вичерпувати» з повідомлень іноземних авторів — грецьких, латинських та східних. Для наукового усвідомлення періоду розкладу первіснообщинних структур та формування майбутніх основ соціально стратифікованого суспільства також є надзвичайно цінними археологічні знахідки цього періоду.

Для часів існування першої держави східних слов'ян — Київської Русі (IX—XIII ст.) — і реконструкції етнічної ситуації в даній структурі, а конкретніше — для з'ясування того, як же себе називали тогочасні мешканці цих земель, які стояли на різних щабелях феодальної ієрархії та проживали на різних територіях, будуть використані вітчизняні літописні зводи (в першу чергу Іпатієвський, в котрому найбільш повно висвітлені події

³⁴ *Толочко П.П.* Від Русі до України. — К., 1997. — С. 31, 32.

на південноруських землях), а також іноземні — візантійські, скандинавські, арабські. Якраз у цьому випадку лінгвістичні дослідження доповнюють наявну інформацію з розглядуваної проблеми³⁵.

Найбільше потребують нового вивчення післямонгольські та литовсько-польські часи (XIII—XVII ст.), коли автохтонне населення опинилося під контролем і владою нових зверхників та відбувся перехід від старих до нових цінностей (в тому числі й ідеологічних). Але давні писемні джерела (в першу чергу Іпатієвський та Лаврентіївський літописні зводи) тоді ще себе не вичерпали — адже в них певний час ще фіксувалися деталі післямонгольського життя. Не можна не згадати і про такий цікавий документ, як «Список руських міст далеких та близьких». Цінну інформацію надають і білорусько-литовські, польські та російські літописи й різночасові хроніки, а також твори французьких авторів, що контактували з тогочасними українцями³⁶.

Для часів існування Козацької держави та наступного історичного періоду (XVII—XVIII ст.) особливо цінними є так звані козацькі літописи (Самовидця, Грабянки, Величка), інші твори цих часів, а для більш пізніх — «Хроніка з літописів стародавніх» Ф. Софоновича й «Історія русів»³⁷.

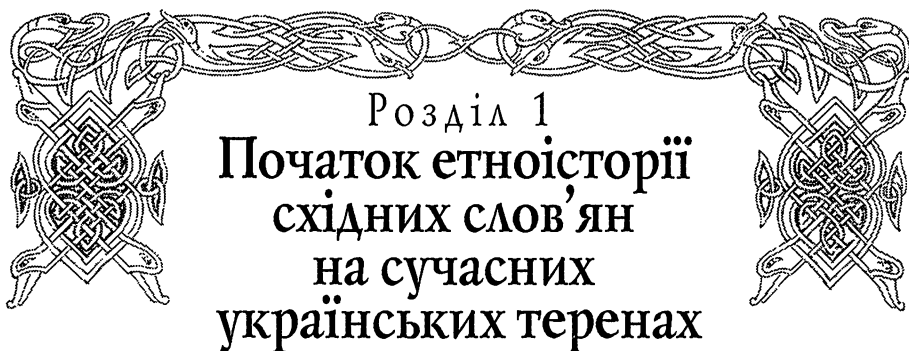
А для заключного періоду XIX ст., що розглядається в даній роботі, звернемося до праць М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова та В. Антоновича, в яких проблеми етногенезу українців набули нового бачення і трактування.

Тож у наступних розділах перейдемо до безпосереднього висвітлення сформульованої у назві даної праці теми і спробуємо зробити це якомога об'єктивніше з наукової точки зору.

³⁵ Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — 577 с.; Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — Ипатьевская летопись. — М., 1962. — 938 с.; *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — М., 1991. — 496 с. та багато інших джерел.

³⁶ Полное собрание русских летописей. — Т. 35. Летописи белорусско-литовские. — М., 1980. — 542 с.; *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. — М., 1979. — С. 94—137; *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992. — 255 с.; *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки. — Т. 20. — 2002. — Історичні науки. Частина 2. — С. 60—77; Ермолинская летопись // Русские летописи. — Т. 7. — Рязань, 2000. — С. 7—276; Воскресенская летопись // Русские летописи. — Т. 2, 3. — Рязань, 1998. — С. 13—450, 13—396 та ін.

³⁷ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Прибавление к Ипатьевской летописи. Густинская летопись. — СПб., 1845. — 373 с.; *Самійло Величко*. Літопис. — Т. 1, 2 / Переклав з книжної мови Валерій Шевчук. — К., 1991. — С. 373, 643 та ін.

Розділ 1 Початок етноісторії східних слов'ян на сучасних українських теренах

вступній частині даної праці вже зазначалося, що слов'янство як історичне явище з'являється на півдні Східної Європи в середині I тис. н. е. Це було зафіксовано не лише в археологічних матеріалах, але, і в першу чергу, в тогочасних писемних джерелах.

Взагалі події як середини, так і другої половини вказаного тисячоліття в історії всіх слов'ян посідають особливе місце. Адже це був час формування на території Східної та Центральної Європи великих слов'янських об'єднань, що в подальшому своєму розвитку призвело до виникнення слов'янських державних утворень. Ще однією важливою віхою цього періоду є Велике розселення слов'ян, котре в результаті стало одним із основних чинників, які формували етнокультурну карту всіх слов'янських народів¹.

В цей час, окрім старої назви «венети» (або «венеди»), в писемних джерелах (про котрі йтиметься докладно трохи пізніше) з'являються і нові — «анти» та «склавіни». Їхнім археологічним еквівалентом є цілком визначені археологічні культури. На сучасних українських теренах це празько-корчацька, пеньківська та колочинська.

Нині серед дослідників практично немає суперечок щодо того, що дві перші із названих археологічних культур, празько-корчацька і пеньківська, є якраз поселеннями склавів і антів. Саме ці народи становили найбільш реальну небезпеку для візантійських володінь на Середньому та Нижньому Дунаї вже в середині VI ст. Щодо венетів серед дослідників існують різні погляди. Найбільш аргументованим є ототожнення венетів (у «вузькому розумінні»), територія яких Йорданом не локалізована чітко, з населенням колочинської археологічної культури. Її прямиий генетичний зв'язок із більш ранньою київською культурою дає змогу припустити, що колочинські племена зберегли старе ім'я, на відміну від новоутворених празько-корчацької та пеньківської культур, носії яких використовували вже й нові назви.

При цьому слід зазначити, що лише після перемоги гунів над готами на межі IV—V ст. почала розвиватися власна слов'янська ранньосередньовічна культура.

¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. — К., 2005. — С. 18.

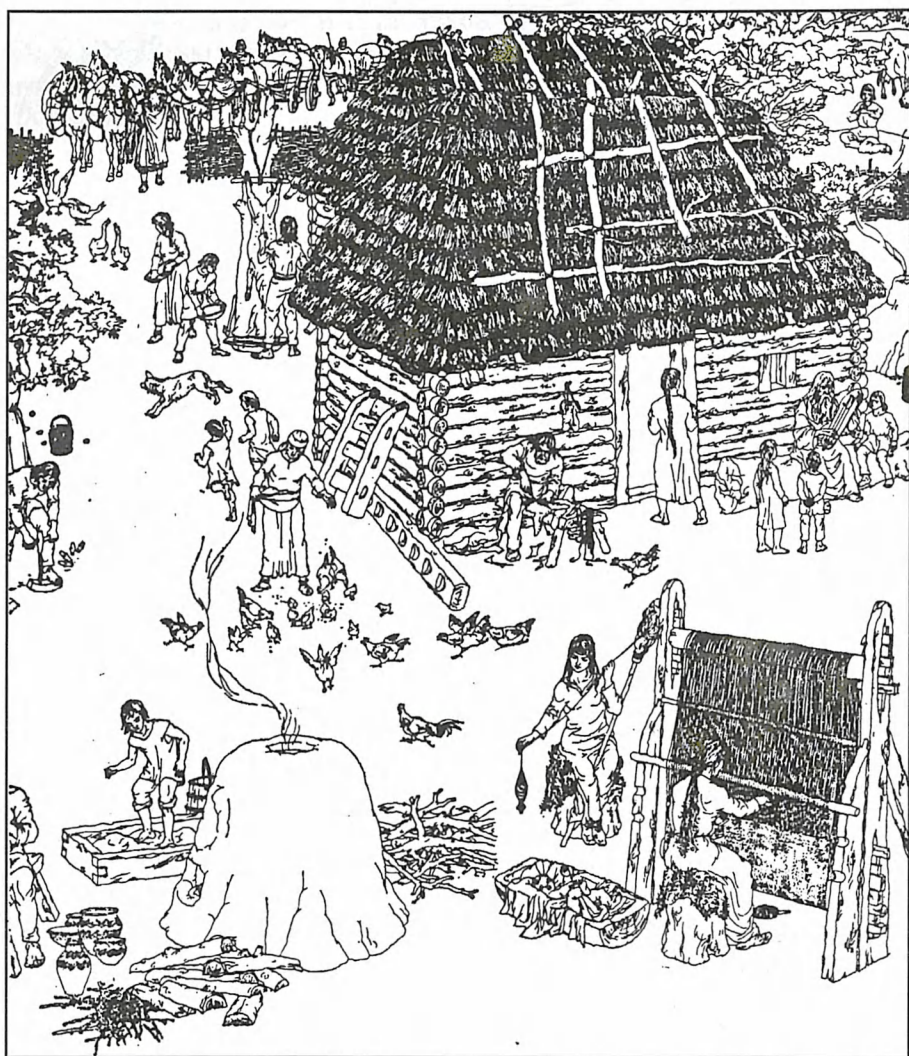

Рис. 1. Господарство та ремесла слов'ян наприкінці I тис. н. е. (за З. Ванею).

Саме у V—VII ст. писемні джерела фіксують провідну роль слов'ян у європейській історії. Вони, об'єднані в могутні військові союзи, напали на Візантію, проникали далеко на південний захід Балканського півострова і доходили навіть до Рейну.

Найбільш інтенсивні потоки слов'янського розселення були спрямовані на південний захід, до кордонів багатонаселеної Візантійської імперії. Анти (пеньківська культура) приходять на Поділля, змішуючись у Подністров'ї зі склавінами (празько-корчацька культура). Це населення, а також склавіни з Волині, просуваються на Прут і Сірет, а звідси — через Потисся — у Подунав'я.

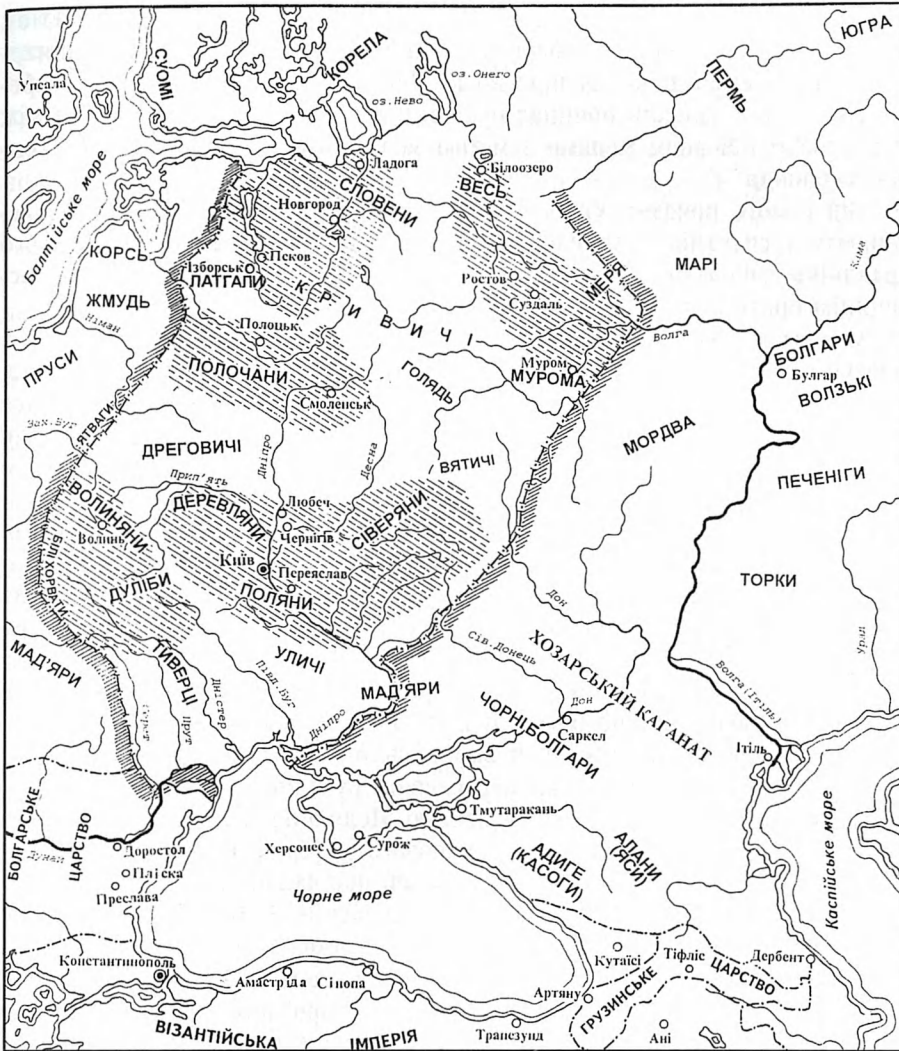

Рис. 2. Розселення східних слов'ян в кінці I тис. н.е. із осередками протодержавних об'єднань (за П.П. Толочком)

Перша хвиля слов'янської колонізації сягає Нижнього та Середнього Подунав'я у середині V ст. Пріск Панійський, посол Східної Римської імперії до ставки вождя гунів Аттилі, розповідаючи про центр гунської держави на Дунаї, наводить окремі деталі, котрі свідчать, що він спілкувався також і зі слов'янами.

За доби правління Анастасія Дікора (491–518 рр.) розпочинаються перші військові походи слов'янських дружин на Візантію (493, 499 та 502 рр.). Серед них особлива роль належала антам, яких Йордан називав наймогутнішими серед слов'ян.

На той час Дунай був державним кордоном Візантії. До початку VI ст. слов'яни заселили його лівобережжя і на цьому не збиралися зупинятися. А тому, незважаючи на цілу низку фортець на дунайському правобережжі, у 512 р. імперія починає будівництво так званих Довгих стін між Мармуровим і Чорним морями з метою захисту своєї столиці — міста Константинополя.

Від самого початку VI ст. напади слов'ян та гунів на Візантію частішають і ситуація стає настільки складною, що у перший рік свого правління імператор Юстиніан (527—565 рр.) організовує каральну експедицію проти антів.

Спочатку наступ на візантійські території відбувався переважно у сільській місцевості, бо слов'яни уникали вторгнення в укріплені міста. Але поступово вони набували військового досвіду. Юрби перетворювалися на організоване військо, вже спроможне вступати в бій з регулярними підрозділами ромеїв-візантійців, здобувати перемоги над ними, захоплювати облогою фортеці та вести бій на відкритій місцевості.

У 602 р. візантійські війська, спираючись на підтримку нового кочівницького народу — аварів — нанесли поразку антам. Після цього назва «анти» зникає зі сторінок писемних джерел, на відміну від назви «склавіни» (греко-римський варіант назви «слов'яни» — «slave»), племінна назва яких поступово поширилася на все слов'янство. З початку VII ст. Дунай перестає бути кордоном Візантії. Різні численні «варварські» племена (як називали нові народи візантійці) отримали можливість безперешкодно заселяти Балканський півострів. Після переправи через згадану ріку слов'янські переселенці рухалися у двох напрямках — у Македонію, Фессалію, Албанію, Грецію, Пелопонес і Крит та до північного узбережжя Егейського й Мармурового морів. Тож область слов'янських військових набігів відсунулася в цей час далеко на південь.

У Нижньому Подунав'ї, на території сучасних Румунії та Болгарії, як і на Балканах, переважно розселялися племена антів (пеньківської культури). Потoki слов'ян, що прямували Дунаєм вгору, несли праярко-корчацьку культуру склавінів. Говорячи ж про історичну ситуацію в цілому, слід зазначити, що археологічні джерела дають змогу стверджувати: розселення слов'ян проходило з Північного Прикарпаття на Дунай, а з Верхнього Подніпров'я — на Волгу, а не навпаки. Безумовно, відселилася лише частина слов'ян. Значна частина населення залишилася на історичній батьківщині.

Отже, період від V до VII ст. в історії слов'янства позначається не тільки створенням своєї етнографічно самобутньої матеріальної культури, а й політичною активністю слов'янських племен у Європі. Велике розселення слов'ян у ранньому середньовіччі, що почалося з території сучасної України, започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені праярко-корчацькою культурою, стали предками не тільки українців, а й склали основний генетичний компонент предків словаків, моравів, чехів та по-

ляків. Пеньківська культура антів на території України була поглинута празько-корчацькою, і це змішане населення стало предками південних українців та росіян. Та частина антів, яка принесла з собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарського, сербського, хорватського та інших південнослов'янських етносів. Предками білорусів та північних росіян було населення Верхнього Подніпров'я, представлене колочинською археологічною культурою, яке поступово займало області із балтським й угро-фінським субстратами ².

На межі VII–VIII ст. відбулися значні зміни й перегрупування у середовищі східнослов'янського світу (процесів на інших землях тут ми не торкаємося). Утворюються нові археологічні культури, які відповідають територіальним змінам та процесам інтеграції з місцевим населенням ³.

Тепер можна перейти і до розгляду конкретних згадок про слов'ян, котрі були зафіксовані в чисельних візантійських джерелах. Спочатку зупинимося на повідомленнях тих авторів, чії твори були написані в перші століття другої половини I тис. н. е. та опрацьовані (з відповідними коментарями) перекладачами-фахівцями з даної проблематики ⁴.

У багатьох із них лише коротко фіксуються повідомлення про нового грізного супротивника (часто не вибираючи епітетів при його характеристикі), висловлюючи свої погляди на різні деталі життя ненависних варварів, які загрожували життю «благородних» ромеїв-візантійців. Досить часто в їхніх творах згадується ріка Істр — сучасний Дунай.

Розпочнемо розгляд джерел із Прокопія Кесарійського, який написав кілька творів («Історія війн», «Таємна історія», «Про будівлі») в 40–50-х роках VI ст. До робіт цього автора ми повернемося ще не раз, а зараз лише повідомимо про зафіксовані ним кілька конкретних фактів. Так, коли в кінці 545 р. візантійський імператор Юстиніан почав збирати нову армію для її направлення до Італії, «величезне полчище варварів-склавінів, недавно перейшовши ріку Істр, розграбувало тамтешні місця й поневолило велику кількість ромеїв». В іншому розділі «Історії війн» йшлося про протистояння візантійців і германців-готів на півдні тієї ж Італії, коли на одному із гірських перевалів перші з названих залишили свій гарнізон для оборони. «Разом з ними сторожили й 300 антів, яких Іоанн... залишив там раніше; адже ці варвари найкраще всіх уміють воювати у важкодоступних місцевостях». Слушна думка з цього приводу була висловлена С. Івановим: це могло стати можливим лише після створення антсько-візантійського союзу та набуття антами досвіду під час транскарпатської міграції — адже до цього вони проживали лише у лісостеповій зоні ⁵. «Коли ж обидві сторони зійшлися й між ними відбу-

² Україна: хронологія розвитку. — Т. 2. — К., 2009. — С. 9–18.

³ Там само. — С. 19.

⁴ Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. I (I–VI вв.). — М., 1994. —

⁵ Там само. — С. 133.

лося сильне зіткнення, анти з притаманною їм звитягою... разом із селянами загону Тулліана відкинули ворогів й відбулося велике їх знищення», — додає Прокопій.

Та не лише анти, а й склавіни відзначалися в «південних краях» — в Албанії 547 р.: «Приблизно в той самий час військо склавів, перейшовши ріку Істр, творило жахливе по всьому Ілірику, аж до Епідамна, вбиваючи й беручи у рабство всіх дорослих людей, які їм потраплялися, й грабуючи майно». Слід зазначити, що слов'яни заглибилися аж на 200 км у візантійські землі, але потім повернулися додому, не залишаючись зимувати там⁶.

«Дружили» слов'яни не лише з візантійцями, але й з германцями. Так, у розділі VII «Таємної історії» вищезгаданий автор повідомляє, що лангобард Ільгідіс втікає до склавів; потім він приходить до гепідів, «ведучи із собою великий загін із лангобардів та склавів». Пізніше він же повертається «до склавів разом зі своїм загonom та деякими добровольцями із гепідів». Подібну операцію, пов'язану з передислокацією своїх воїнів на землі склавів за Дунай, Ільгідіс повторює ще раз.

Завойовницька тактика склавів в південно-західному напрямку продовжує розвиватися і далі. В 549—550 рр. з урахуванням італійського «плацдарму» військо склавів «чисельністю не більше [як] в три тисячі перейшло ріку Істр, причому ніхто не дав їм відсічі... вони розділилися навпіл... стали розоряти всі області, як фракійські, так і ілірійські, і обидва [загони] взяли осадою багато фортець, [хоча раніше вони не штурмували стін й не насмілювалися спустатися на рівнину, адже ці варвари рішуче ніколи не чинили спроб набігів на ромейську землю]. Ніколи, адже від початку часів вони, здається, не переправлялися через ріку Істр з військовою силою», — повідомляє той же Прокопій Кесарійський. Тут, вірогідно, йдеться про організований контингент слов'янських військ.

Діставалося від слов'ян і населенню константинопольської округи: «Ті, котрі перемогли Авсада, [дійшли] до моря, грабуючи [на своєму шляху все підряд], і штурмом захопили приморське місто під назвою Топір, хоча воно мало військовий гарнізон. Це перше місто фракійського примор'я, віддалене від Візантія на 12 днів шляху». Нагадаємо, що тогочасний Візантій — то пізніший Константинополь, а нині Стамбул.

При цьому вони вбили багатьох із тих, хто тримав оборону. Та одночасно цікаво зафіксувати таке: «Так склавіни завжди вбивали усіх, хто [їм] зустрічався. Але нині, починаючи з цього моменту, і вони, й ті, з другого загону, начебто сп'янівши від потоків крові, вирішили взяти в полон деяких із тих, хто потрапив в їхні руки, і тому всі вони повернулися додому, женучи з собою чисельні тисячі полонених». Без сумніву, даний факт вказує на початок розкладу у слов'янському середовищі первіснообщинних відносин і зародження патріархального рабства — інституції, зовсім нетипової для родового ладу в усіх народів.

⁶ Там само. — С. 189.

Далі Прокопій Кесарійський повідомляє про призначення патрикія Германа влітку 550 р. головнокомандувачем у військовому протистоянні з готами. Тоді ж «полчище склавівів, якого ще не було, вступило в ромейську землю. І перейшовши ріку Істр, вони з'явилися біля Наїса». Це було зроблено для того, щоб захопити такий важливий центр як Фессалоніка та його околиці в префектурі Ілірик.

Негаразди для імперії продовжувалися і в наступному 551 р.: «Велике полчище склавівів, що напало на Ілірик, створило там біди, котрі неможливо описати». Тож перед імператором постала проблема — зупинити їх, коли вони переходять Дунай — Істр з грабіжницькою метою, чи тоді, коли вже повертаються назад на лівий берег згаданої ріки.

Про спільні дії (в різних комбінаціях) склавівів, антів, гунів та аварів йдеться й на окремих сторінках «Темної історії» вищезгаданого автора. Повертається він до цієї теми і в своїй праці «Про будівлі», в якій розглядаються питання відновлення укріплень у Подунав'ї: «А поблизу нього побудував, заснував знову й фортецю Адіна, оскільки варвари-склавівів, постійно ховаючись у цих місцях і завжди влаштовуючи темні засідки на тих, хто тут проходить, роблять непрохідними тутешні місця... Ось нині, побудувавши все від основи, він зробив вільними ті місця від нападів і підступів склавівів».

Про жорстокість склавівів (як і деяких інших народів) в часи імператора Юстиніана писав Псевдо-Кесарій. Також слід відзначити, що анти з'явилися в титулатурі того ж Юстиніана I, починаючи з 533 р.: «Во ім'я господа Ісуса Христа бога нашого. Імператор Цезар Флавій Юстиніан Алеманський Готський Франкський Германський Антський Аланський Вандальський Африканський благочестивий щасливий славний переможець тріумфатор прісносвященний Август».

Іоанн Мала в середині VI ст. писав про похід «гунів» і «склавівів» на територію Фракії. Слід відзначити, що тут йдеться якраз про склавівів, а не про антів — усіх слов'янських об'єднань дунайського лівобережжя, які в цей час розселилися між згаданою рікою й Карпатами⁷.

Суперечливі стосунки у міжетнічному середовищі Подунав'я в другій половині VI ст. фіксує у своїй «Церковній історії» Іоанн Ефеський. Спочатку, під 581 р., він повідомляє, що «після смерті Юстина царя й правління непереможного Тиверія — вийшов народ брехливий слов'яни. І пройшли вони стрімко через всю Елладу, по межах Фессалоніки і Фракії всієї. Вони захопили багато міст і фортець: вони спустошували, і спалювали, й захоплювали в полон, і стали володарювати на землі й живуть на ній, пануючи, як на своїй власній, без остраху впродовж чотирьох років».

Надалі взаємовідносини візантійців і слов'ян вимальовуються кардинально по-іншому: «Ромеї підкупили народ антів, і ті напали на [землю] слов'ян. Вони підкорили її, пограбували її, вивезли добро й випалили її. А це ж область їхня на захід від ріки, котра зветься Данубіс». В даному

⁷ Там само. — С. 271.

випадку знову йдеться про Дунай, котрий слов'яни вже перейшли на-завжди. Тоді місцеві слов'янські утворення в гніві рушили на візантійські міста і села (цікаво, що не на антів).

Через кілька років — у 585 р. — «напав зі сходу народ мерзотний із заплетеним волоссям — народ аварів. А зі сходу — знову слов'яни і лангобарди. Вони перейшли в підданство до хакана, царя хозар. Вони захопили у ромеїв два міста і багато фортець... Потім вони [ромеї], підкупили народ антів, а ті напали на [землю] слов'ян, підкорили її й розграбували її. Слов'яни ж, почувши про це, вчинили велике спустошення в межах ромеїв». І знову «причиною зла» стають не слов'янські родичі-анти, а візантійці, що, звичайно, по своїй суті цілком справедливо.

Дещо пізніше, в третій чверті VI ст., Агафій Мірінейський повідомляє про службу у візантійській армії як антів, так і інших представників слов'ян.

Та поступово Візантія починає використовувати й нову силу — кочових аварів. Менандер Протектор в своїй «Історії» з цього приводу під 578 р. повідомляє таке. Коли слов'яни спустошували Елладу, Тиверій звернувся до вождя аварів Баяна із пропозицією розпочати війну зі слов'янами. Той погоджується й переправляє своє військо через Дунай. «Коли ж [Баян] переправився на протилежний бік потоку, то одразу почав спалювати села слов'ян, розоряти поля, все грабувати й знищувати; і ніхто з тутешніх варварів не спромігся вступити з ними у боротьбу — вони втекли в хащі й потаємні кутки лісу. Рух же аварів проти слов'ян [проходив] не лише заради посольства кесаря й бажання Баяна віддячити ромеям за те, що кесар виказував йому особливі почесті, але й тому, що вони [слов'яни] були йому [Баяну] у вищій мірі ненависні й через власну ворожнечу. Адже зверхник аварів послав до Даврентія і до тих, хто очолював народ, вимагаючи, щоб вони підкорилися аварам й зобов'язалися виплачувати данину. Даврит же й вожді, [що були] з ним, відповіли: “Чи народився серед людей й чи обігривається променями сонця той, хто підкорить нашу силу? Адже ми звикли володіти чужою [землею], а не інші нашою. І це для нас однозначно, допоки існують війни та мечі”».

Справа скінчилася вбивством аварських послів, що, звичайно, викликало гнів їхнього зверхника. Розпочалося нове військове протистояння: Баян будує міст через Дунай, його підтримують візантійці, розглядаючи можливість надати новому союзникові навіть кораблі, оскільки він «хоче винищити слов'ян, спільних ворогів і власних, і ромеїв».

Автор Анонімного воєнного трактату, написаного в 70-ті роки VI ст., об'єднує в тексті різних супротивників імперії: «вдалими бувають [засідки] проти білявих народів, і проти антів та склавів і сарацинів, і проти персів». Вірогідно, «білявими» він називав германців.

Та й Іоанн Бікларський у своїй «Хроніці», написаній у 589—590 рр., розповідає про розорення Фракії слов'янами.

Але існує й ціла низка ґрунтовніших характеристик антів та склавів, на котрих ми тепер і зупинимось.

Звичайно, в першу чергу слід звернути увагу на працю Йордана «Про походження та діяння гетів» (так він іменував германське плем'я готів), що закінчується описом подій 550–551 рр. В ній він спочатку вказує на райони розселення племен, які нас цікавлять в даному випадку: «В їх [тобто річок] оточенні лежить Дакія, укріплена [розміщеними] подібно вінцю крутими Альпами. Біля їхнього лівого боку, котрий схиляється на північ, від витоку річки Вістули на великих просторах проживає чисельне плем'я венетів. Хоча нині їхні назви змінюються залежно від наявності родів та місць проживання, в більшості вони все ж називаються слов'янами й антами.

Слов'яни живуть від міста Новіетуна і озера, котре зветься Мурсіанським, аж до Данастра й на півночі до Віксли, болота та ліси замінюють їм міста. Анти ж, найбільш могутні із них, там де Понтійське море робить дугу, простягаються від Данастра аж до Данапра. Ці ріки віддалені одна від одної на багато переходів». Тут, слідом за О. Анфертьєвим, необхідно зробити кілька пояснень: Вістула або Віксла — то р. Вісла; Данастр — Дністер; Данапр — Дніпро; Альпи в даному випадку — Карпати; місто Новіетуна — сучасна Ісакча на правому березі Дунаю; територію слов'ян автор окреслює за допомогою трьох координат — пониззям Дунаю, Дністром та верхів'ями Вісли, що відображає ситуацію на рубежі V–VI ст.; в даному випадку маємо першу згадку про слов'ян як самостійну етнічну одиницю⁸.

Далі Йордан звертається до подій, що відбулися у більш ранні часи — в кінці IV ст., коли в Північному Причорномор'ї панівне положення займали якраз готи на чолі з такими вождями, як Херманарік (або Германарік) та Вінитарій. Тоді Херманарік вирушив у похід на венетів (поіншому — венедів). «Вони ж, як ми мовили на початку [нашої] оповіді, породили три народи, тобто венетів, антів і слов'ян, які, хоча нині звірствують усюди за наші ґріхи, тоді, одначе, всі підійшли під владу Херманаріка». Пізніше новий готський зверхник Вінитарій вже в самому кінці IV ст., «уподобляючись владі діда Вултулфа, хоча й поступаючись Херманаріку у щасті, одначе тяжко переносючи підпорядкування владі хунів, потроху визволяючи себе від них, між тим бажав проявити власну звитягу [й] рушив військо в межі антів. І коли підійшов до них, був переможений у першому протистоянні, потім повів [себе] більш хоробро й короля їхнього на ім'я Боз із синами його та 70 знатними людьми розп'яв, щоб трупи повішених подвоювали страх підкорених». Пізніше кочові гуни все ж розбили готів, але для нас у даному випадку важливим є інше — активізація слов'янських об'єднань, які поступово набирали сили й могутності для активної участі в європейських подіях за часів Великого переселення народів.

Тепер знову повернемося до цінних повідомлень Прокопія Кесарійського, який в «Історії війн» повідомляв і про те, що коли в 539 р. візантійський імператор Велісарій та його полководець Валеріан бороли-

⁸ Там само. — С. 107, 108.

ся з готами в Подунав'ї, то останній повідомляв своєму володарю таке: «Є в його загоні деякі із племені склавів, які мають навичку, заховавшись за малим каменем або випадковими кущами, захоплювати якогонебудь ворога. Поблизу ріки Істр, де вони проживають, вони постійно демонструють такий [хист] у відношенні як ромей, так і інших варварів».

Далі той же Прокопій викладає досить цікаву історію про візантійського воєначальника Хільвудія (або Хільбудія) та його тезку із племені антив, долі яких певною мірою переплелися: «Був такий Хільвудій, близький до дому імператора Юстиніана, досить кмітливий у військових справах, і настільки вищий грошей, що за найбільше багатство в майні своєму вважав нічого не мати. І цього Хільвудія імператор у той час, коли четвертий рік володів самодержавною владою, призначив воєначальником над Фракією, поставив для охорони ріки Істр, наказав слідкувати, щоб для тамтешніх варварів ріка була більш непрохідною, тому що вже часто, зробивши там переправу, гуни і анти і склавини творили ромеям страшне зло». Далі він продовжує: «А через [певний] час анти і склавини, перебуваючи в суперечках одні з одними, вступили в битву, де їм трапилося антам отримати поразку від ворогів. І в цій битві якийсь склавін захопив [як] полоненого одного з ворогів, юнака з першим пушком на щоках, на ім'я Хільвудій, і, взявши [з собою], повернувся додому. От цей Хільвудій, коли настав час, став надзвичайно відданий господарю і вправний у військових справах. І багато разів, ризикуючи за господаря, він досить відзначився і тому зміг покрити себе великою славою. А приблизно в цей час анти, напавши на область Фракії, багатьох пограбували й поневолили з тамтешніх ромей. Ведучи їх, вони повернулися в батьківські місця». Вже на місці один із полонених повідомив господарю Хільвудія, що у склавів перебуває колишній полководець — тезка цього анта, якого за великий викуп, вірогідно, може визволити навіть сам імператор.

«Мовивши це, ромей швидко переконав господаря і з ним з'являється серед склавів. Адже варвари ці вже почали обмінюватись послами й без остраху спілкувалися один з одним». Справа скінчилася викупом анта Хільвудія — адже на кордоні з імперією, і якраз тут в першу чергу, розвивалися й грошові операції, чого не прослідковується в цей час на більш віддалених східних землях⁹. «І коли виявилися у своїх місцях, той, хто купив [полоненого] почав випитувати у цього чоловіка, чи насправді він Хільвудій, ромейський полководець. І той не відмовився розповісти, що було, [і] підряд розповів у правдивій мові, що родом він і сам ант, а борючись [разом] із співплемінниками проти склавів, які тоді були їхніми ворогами, він потрапив у полон до одного із супротивників, а нині, оскільки повернувся в батьківські місця, то надалі і сам буде вільним, принаймні за законом».

⁹ Приходнюк О.М. Анти та Візантія // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 139, 140.

Господар був у шоку — адже за нього він заплатив золотом. Та супроводжуючий його візантієць почав його заспокоювати, пояснюючи, що Хільвудій лише на території імперії наважиться сказати правду.

«Коли ж та історія поширилася, дійшла до всіх, заради цього стали збиратися майже всі анти, [адже] вони вважали це спільною справою, думаючи, що їм будуть великі блага, якщо вже вони стали володарями ромейського полководця Хільвудія». С. Іванов та інші перекладачі-коментатори Прокопія вказують, що далі за текстом йде по суті перша у світовій історіографії розгорнута характеристика слов'ян. Цікаво і те, що інформація даного автора про цей народ за числом сюжетів переважає дані про всі інші етнічні групи, описані ним. Тож, мабуть, слід говорити про особливий інтерес якраз до слов'ян з боку як самого історика, так і читаючої публіки тих часів¹⁰.

«Адже племена ці, склавіни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народоправ'ї, а тому у них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно. А також однаково й інше, можна мовити, все у тих і в інших, й встановлено здавна у цих варварів. Адже вони вважають, що один із богів — творець блискавки — якраз він є єдиним володарем усього, і йому приносять в жертву биків та всіляких жертвоних тварин. Присуду долі вони не знають і взагалі не визнають, що це має якесь значення, принаймні щодо людей, але коли смерть вже у них у ногах, чи охоплені вони хворобою, чи виступають на війну, вони дають обітницю, що якщо уникнуть її, негайно сотворять богу жертву за своє життя, а виживши, жертвують, що обіцяли, й думають, що цією жертвою купили собі спасіння. Одначе шанують вони ріки, і німф, і деяких інших божеств та приносять жертви також і їм усім, і при цих-то жертвах ворожать».

Тут слід зробити деякі пояснення. З наукової точки зору вищенаведену інформацію слід трактувати як різновид політеїзму (багатобожжя), котру деякі релігієзнавці називають енотеїзмом. Його суть полягає у тому, що існування багатьох богів хоча і визнається, кожний з них може замінювати собою решту, представляючи (на даний момент) верховне божество¹¹.

Та повернемося до інформації Прокопія про слов'янське життя (хоча вона певною мірою є суб'єктивною): «А живуть вони в жалюгідних хижах, розміщуючись далеко один від одного й кожен змінюючи наскільки можна частіше місце поселення. Вступаючи у битву, більшість іде на ворогів пішки, маючи невеликі щити і списи в руках, панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі ж не мають [на собі] ні хітона, ні грубого плаща, але, використовуючи лише штани, прикривають сороміцькі місця, так і вступають у бій з ворогами. Є у них та в інших і єдина мова, зовсім варварська. Та й зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються, бо всі вони високі, й дуже сильні, тілом же і волоссям не

¹⁰ Свод древнейших письменных известий... — С. 219.

¹¹ Артеменко И.И., Моця А.П. Боги созданы людьми. — К., 1989. — С. 143.

дуже світлі, не руді, зовсім не схиляються й до чорнявості, але всі вони трохи червонуваті. Спосіб життя [іхній] брутальний і невибагливий, як у масагетів, і, як і ті, вони постійно вкриті грязюкою, — але вони менш за все підлі або підступні, та в простоті своїй вони зберігають гунський норів. Та й ім'я в давнину у склавів і антів було одне. Адже й тих і других здавна звали «спорами», якраз через те, думаю, що вони населяють країну, розкидано розміщуючи свої житла. Якраз тому вони й займають надзвичайно обширну землю: адже вони перебувають на більшій частині другого берега Істра».

Тут теж потрібно зробити одне пояснення: «масагетами» в античній літературі називали всіх кочівників взагалі, а в даному конкретному випадку — гунів¹².

Але, закінчуючи розповідь про анта Хільвудія, то його одноплемінники все ж змусили колишнього полоненого визнати себе візантійським полководцем, хоча той тривалий час відмовлявся це робити. Та на шляху до Візантії — Константинополя обман було розкрито (хоч він і говорив латиною), а самого нещасного посаджено до в'язниці.

Далі цікава для нас інформація датується вже 550 р., коли головнокомандувачем у війні з готами було призначено патрикія Германа, але у зв'язку із слов'янською загрозою імператор наказав йому відкласти похід до Італії й зконцентрувати свою увагу на подунавському регіоні, зокрема захистити Фессалоніку: «І всіма силами відбити напад склавів. І Герман через це затримався. А склавини, певно дізнавшись від полонених, що Герман у Сардикії, жажнулися. Адже ім'я Германа мало велику славу якраз серед цих варварів, і ось чому: коли царював Юстин, дядько Германа, анти, які проживали поблизу від склавів, перейшовши ріку Істр, великим військом вдерлися в землі ромеїв. А трапилося, що якраз незадовго до цього імператор призначив Германа воєначальником усєї Фракії. Зійшовшись із ворожим військом й пустивши в хід усі сили, він отримав перемогу й перебив майже всіх; і через цю подію Герман набув великої слави в усіх людей, а особливо у цих варварів. Отже, склавини, боячись його, як я вже говорив, і вважаючи, що він веде із собою великі сили, оскільки посланий імператором супроти Тотіли та готів, одразу відмовилися від походу на Фессалоніку, більше не наслідуючись спускатися на рівнину, але, пройшовши весь Ілірик по горах, потрапили до Долмації».

Подальші події вже відбуваються після смерті вищезгаданого полководця: «А склавини і ті, що раніше потрапили до земель імператора, як я розповідав, й інші, набагато пізніше перейшовши ріку Істр й змішавшись із першими, абсолютно без перешкод розорили державу ромеїв. Деякі підозрювали, начебто якраз цих варварів, підкупивши великими грошима, послав на тамтешніх ромеїв Тотіла (тобто зверхник готів. — *Перекл.*), щоб імператор, відволікаючись на цих варварів, не міг вдало вести війну проти готів. Одначе я не беруся говорити, чи з'яви-

¹² Свод... — С. 219.

лися тут склавіни, погрожуючи Тотілі, або ж без усякого запрошення. В усякому разі, ці варвари, розділившись на три частини, сотворили жакливе зло по всій Європі, не в набігах, грабуючи тамтешні області, але зимуючи, начебто у власній країні, і не боячись ніякої загрози. Пізніше імператор Юстиніан послав проти них значну армію... Це військо застає частину варварів біля Адріанополя (сучасне місто Едірне. — *Перекл.*), що лежить у внутрішній Фракії й розміщене від Візантія в п'яти днях переходу. Рухатися вперед варвари не могли — адже при них була чисельна здобич із людей, іншої живини й усіляких багатств. Зупинившись тут, вони почали готуватися вступити в битву з ворогами, не даючи їм цього відчути. Склавіни стали табором на горі, котра здіймалася там, а ромеї — на рівнині, недалеко».

В результаті візантійці були повністю розгромлені, а слов'яни, захопивши навіть знамено Костянтина, рушили вперед. «І так, грабуючи обширну територію, вони дійшли аж до Довгих стін, котрі розташовувалися від Візантія трохи далі ніж день шляху». Тут слід вказати на те, що йдеться про зовнішній рубіж оборони Візантія — Константинополя, тобто в 50 км від столиці. Згадана військова операція стала першою самостійною появою слов'ян поблизу даного міста¹³. Потім частина нападників все ж загинула, а інші з великою здобиччю повернулися додому за Дунай.

Ще раз про антів повідомляє Прокопій під час опису народів, які населяли в його часи землі Північного Причорномор'я. Після згадки про гунів та утигурів (останні мешкали поблизу Азовського моря), відзначається, що «за ними, ще вище на північ, сидять чисельні племена антів».

До теми аваро-антського протистояння звертається більш детально вже згаданий вище Менандр Протектор у фрагменті своєї «Історії» під час опису подій близько 560 р.: «коли правителі антів були поставлені в тяжке становище і попри свої сподівання впали в немилість, авари одразу ж почали спустошувати [їхню] землю й грабувати [їхню] країну. І от, коли були притиснуті нападами ворогів, анти відправили посольство, вибравши для посольства Мезамера, сина Ідарізія, брата Калегаста, й просили викупити якусь частину полонених із їхнього племені. Але посол Мезамер, пустомолот і хвалько, прибув до аварів, говорив слова високомірні і в чомусь навіть нахабні. Тому той котригур, який був відданий аварам, який задумав проти антів [дещо] досить вороже, після того як Мезамер мовив зверхньо, ніж це належить послу, сказав хагану таке: “Ця людина набула великої сили у антів і може протистояти будь-яким своїм ворогам. Слід тому вбити його, а потім, не боячись, напасти на ворожу [землю]”. Послухавши його, авари, незважаючи на пошану до послів і знехтувавши справедливість, вбивають Мезамера. З того часу більше, ніж раніше, почали вони розоряти землю антів і не переставали поневолювати мешканців, грабуючи й спустошуючи [її]».

¹³ Там само. — С. 244.

Одним із найбільш інформативних і цікавих для нас візантійських писемних джерел початку другої половини I тис. н. е. є «Стратегікон» Маврикія, написаний близько 595 р. В його розділі «Як можна пристосуватися до склавів і антів та їм подібних» читаємо таке: «(1) Племена склавів і антів одинакові й за стилем життя, і за норовами; вільні, вони ніяким чином не схильні ні стати рабами, ні підкорятися, особливо у власній землі. (2) Вони багаточисельні й витривалі, легко переносять і спеку, і холод, і дощ, і оголеність тіла, і недостатність їжі. (3) До іноземців, що приходять до них, добрі й дружелюбні, проводять почергово з місця на місце, куди б тим не було потрібно; тому якщо гостеві без умислу нанесено шкоду, проти нього починає виступати той, хто привів гостя, вважаючи відплату за нього священним обов'язком. (4) Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не тримають у рабстві невизначений час, як інші племена, але, встановивши для них конкретний час, пропонують їм на вибір: або вони зажадають повернутися додому за певний викуп, або залишаються там як вільні люди і друзі. (5) У них багато різноманітної худоби та злаків, складених у скирти, особливо проса і полби. (6) Дружини ж їхні цютливі понад усіяку людську природу, так що багато з них смерть своїх чоловіків супроводжують власною смертю і добровільно умертвляють себе, не вважаючи життям існування в якості вдови. (7) Живуть вони серед лісів, рік, боліт та озер, які важко подолати, влаштовуючи багато, з різних боків, виходів зі свого житла через небезпеки, що зазвичай чигають на них. (8) Усе цінне зі своїх речей вони заривають у схованці, не тримаючи відкрито нічого зайвого. (9) Ведучи розбійне життя, вони люблять вчиняти напади на своїх ворогів у місцях залісених, вузьких та урвистих, і з вигодою для себе використовують засідки, швидкі напади й хитрощі, вночі і вдень, вигадуючи чисельні хитрощі. (10) Вони досвідченіші за всіх [інших] людей і в переправі через ріки й мужньо витримують [перебування] у воді, бо часто деякі з них, що залишилися вдома й раптово заскочені небезпекою, занурюються глибоко у воду, тримаючи в роті виготовлені для цього довгі повністю видовблені хворостини, які сягають поверхні води; лежачи на спині на глибині, вони дихають через них й витримують багато годин, так що не виникає щодо них ніякої підозри. Але навіть якщо хворостинки виявляться помітними згори, недосвідчені вважатимуть їх проростаючими з-під води. Тому досвідчені у цій справі, розпізнавши хворостину за зрізом та розміщенням, або пронизують їм роти за їх, [хворостинок], допомогою, або, вирвавши [хворостинки], піднімають їх із води, оскільки вони не в змозі залишатися далі у воді.

(11) Кожен чоловік озброєний двома невеликими списами, а дехто з них і щитами, міцними, але важкопереносними. Використовують вони також дерев'яні луки і невеликі стріли, змащені отруйною речовиною, котра справляє дію, якщо уражений нею раніше не натерся соком тіряка або іншими речовинами, відомими лікарським наукам, або якщо тоді ж не вирівав рану, щоб отрута не поширилася на все тіло. (12) Перебуваючи в стані анархії й взаємної ворожнечі, вони ні бойового строю

не знають, ні воювати у правильному бою не бажають, ні показуватися в місцях відкритих та рівнинних не хочуть. Якщо ж доведеться їм вирішити взяти участь у бою, вони з криком усі разом потроху просуваються вперед. І якщо вороги піддаються їхньому крику, стрімко нападають; якщо ж ні, перестають кричати і, не бажаючи перевіряти в рукопашній силі своїх ворогів, утікають до лісів, маючи там велику перевагу, бо вміють воювати відповідним чином у тіснявах. (13) Адже нерідко, несучи здобич, вони, під час найменшої тривоги не звертаючи уваги ні на що, відступають у ліси, а коли нападники згуртуються навколо здобичі, вони, нападаючи, без зусиль завдають їм шкоди. Вони бажають різними способами та спрямовано проробляти це з метою заманювання своїх ворогів.

(14) Вони взагалі віроломні і ненадійні у домовленостях, поступаючись скоріше страхом, ніж подарункам. Оскільки панують у них різні судження, вони або не доходять згоди, або, навіть якщо й погоджуються, то рішення негайно ж порушують інші, бо всі думають усупереч один одному і жоден не бажає поступитися іншому».

Тут можна констатувати, що на початку другої половини I тис. н. е. анти і склавіни буквально вриваються на сторінки візантійських творів. А це було пов'язано із усе більшою активністю молодого слов'янського етносу, який набував сил та енергії практично на території всієї Європи. Звичайно, для ромеїв-візантійців активні заїди з-за Дунаю були варварами, яких вони схарактеризовували не найкращими епітетами. То були представники іншого світу й культури. Але з ними вже слід було рахуватися, а за нагоди й використовувати у власних цілях. Це також робилося й з представниками інших народів, зокрема германцями та кочівниками. Анти і склавіни теж виявилися «здібними учнями». Комбінацій, що було продемонстровано вище, траплялося безліч. Та у будь-якому випадку слов'яни вже незворотно ставали присутніми на європейській карті подій.

Етнічні процеси та поява нових самоназв тривали й далі. Достеменно зафіксовано в писемних джерелах нове східнослов'янське утворення: дуліби — народ, який дав назву найпершому союзу племен на теренах сучасної України. На користь такого потестарного утворення свідчать і певні археологічні дані, зокрема на городищі Зимне, що на Волині¹⁴, а також результати картографування сучасних населених пунктів із назвою «дуліби» в західноукраїнських областях¹⁵.

Тож цілком впевнено можна констатувати факт існування такого об'єднання на Волині та в Прикарпатті у VI—VIII ст. Найімовірніше, його центр був розташований у другому із названих регіонів — у басейнах верхів'їв Західного Бугу, а також Верхнього й Середнього Дністра. Також варто враховувати думку В. Седова, який, розглядаючи це питання, за-

¹⁴ Ауліх В.В. Зимнівське городище. — К., 1972. — 124 с.

¹⁵ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — С. 130—137.

уважив, що етнонім «дуліби» має західнонімецьку основу й склався ще в римський час унаслідок контактів слов'ян із германцями¹⁶.

Про це утворення ми знаходимо згадку і у вітчизняному джерелі — знаменитій «Повісті минулих літ»¹⁷. Вище вже кілька разів згадувалося про сутички аварів і слов'ян у Подунав'ї. А в згаданій «Повісті» перші з них відомі під ім'ям «обри», які якраз і «мучили» дулібів: «У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і дулібів, що (теж) були слов'янами і насильство вони чинили жінкам дулібським, якщо поїхати (треба) було обринуві, (то) не давав він запрягати ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у віз і повезти обрина — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потрібив їх бог і померли вони всі і не зостався ні один обрин. Ї є приказка на Русі й донині: “Загинули вони, як обри”, бо нема їхнього племені, ні нащадків».

Але основні свідчення про слов'ян вже в ці та наступні століття другої половини I тис. н. е. все ж збереглися в іноземних писемних джерелах — як візантійських, так і в латинських та східних¹⁸. Але вони більше торкаються подій, що відбувалися тоді набагато західніше сучасних українських земель, а тому стають менш цікавими для використання у даній конкретній праці. Варвари-слов'яни знову підходять до Довгих стін, розорюють Балкани, залучаються аварами до протистояння з імперією (Фіофілакт Самокатта), в результаті чого у 598 р. між візантійцями та кочівниками з'являється в Подунав'ї новий кордон¹⁹.

Про слов'янську загрозу зі сходу пише Георгій Пісада. Автор «Великої хроніки» VII ст. вперше згадує про використання обряду кремації померлих слов'янами. Пізніше подібна «акція» була проведена під час нападу на імперську столицю давньоруських князів Аскольда і Діра 860 р. В «Чудесах Дмитрія Солунського» йдеться про захист Фессалоніки від слов'янської навали; про цей войовничий народ повідомлення знаходимо в актах VI Вселенського собору; на печатці Юстиніана II вказано, що нові переселенці живуть у Віфінії — на заході Малоазійського півострова вже в 694–695 рр.; патріарх Нікіфор, який жив в кінці VIII — на початку IX ст., та Феофан Ісповідник говорять про слов'ян як про союзників аварів у протистоянні з візантійцями; вони і надалі переселяються до Малої Азії.

В ці часи з'являється новий етногеографічний термін — «Славинії», яким позначаються конкретні території, практично суцільно заселених новими переселенцями із європейського сходу (Феофан Ісповідник). Цей автор повідомляє і про те, що «Абдерахман, син Халеда, виступив у

¹⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI–VIII вв. — М., 1982. — С. 92.

¹⁷ Повесть временных лет. — М.—Л., 1950. — Часть I. — 406 с.

¹⁸ Свод древнейших письменных известий о славянах. Том 2 (VII–IX вв.). — М., 1995. — 589 с.

¹⁹ Там само. — С. 41.

похід на Романію і в ній перезимував та багато областей пограбував. А слов'яни, які перебігли до нього числом п'ять тисяч, прийшли з ним до Сирії й оселилися в країні апамеїв у поселенні Селевколі». З цього приводу Г. Літаврін відзначає, що Абд-ар-Раман був сином Халіда на прізвисько «Меч Божий» — одного з чотирьох арабських полководців, призначених пророком Мухамедом перед його смертю у 632 р.²⁰

Булгари, які прийшли на Балкани, і населення Славонії були основними ворогами імператора Юстиніана, але ситуація змусила його набрати до власної армії тридцять тисяч останніх і навіть називати їх відбірним військом. Після цього він виступив проти арабів і переміг їх у першому протистоянні. Та ті підкупили слов'ян і на бік ворогів Візантії перейшло двадцять тисяч (за свідченнями того ж Феофана). «Тоді ж Юстиніан перебив їх (слов'ян) залишки разом із дружинами та дітьми». Це сталося на березі Мармурового моря на південь від Босфору²¹.

Події, пов'язані з ранньою історією слов'ян, продовжують стрімко розвиватися. В 695 р. один із арабських зверхників-ворогів Візантії — Мухамед — виступив у похід проти неї, «маючи із собою перебіжчиків-слов'ян як знавців Романії, і багато взяв у полон». А дещо пізніше хан Дунайської Болгарії Тервель допоміг Юстиніану II повернути собі константинопольський престол, втрачений у зв'язку із дворцевим переворотом. Йому відрізали носа й вислали до Херсонеса / Херсона / Корсуня на Кримському півострові під нагляд місцевої влади. У 705 р. скинутий імператор тікає із заслання, прибуває в Болгарію й передає вже згаданому Тервелю область Загору на південь від Балканського хребта, де якраз проживало багато слов'янського населення²².

Складні, суперечливі відносини з імперією закінчуються тим, що у 766 р. став «рішенням василевса незаконнорукположений євнух Нікіта зі слов'ян патріархом Константинополя». Правив він там до 780 р. — року своєї смерті. Згадуються представники цього етносу і в «Манемвасійській хроніці» та «Схолії Арефи». Але ця інформація, цікава для візантійців, більше стосується балканського регіону, аніж теми нашого дослідження.

У цей час слов'янським етносом починають цікавитися й латиномовні автори.

Про слов'ян уже згадують Папа Римський Григорій I (540—604 рр.), Ісідор Севільський (560—636 рр.), Іона із Баббьо. Про представників цього етносу йдеться і в так званій «Хроніці» Фредегара та в інших писемних джерелах, котрі описують історію франків: «Франкській космографії» VII ст.; «Космографії» Равенського аноніма VII—VIII ст.; «Житті» святого єпископа Аманда (590—675 рр.); «Продовжувачах Фредегара» IX ст.; «Загадках, надісланих сестрі» й «Листуванні Боніфація» (675—574 рр.), якого називають «апостолом германців»; «Житті святого Боніфація»

²⁰ Там само. — С. 311.

²¹ Там само. — С. 317.

²² Там само.

Віллібальда (755–768 рр.); «Грамоті Тассіло III» про виникнення Інніхейського монастиря в Східному Тіролі; «Грамоті» Пейгірі 770 р., написаній у Баварії; «Грамоті» Тассіло III до Кремського монастиря 777 р. та «Грамоті» Егілольфа 789 р., написаних у тій самій місцевості.

Кілька документів пов'язані з ім'ям Карла Великого, в яких згадуються і слов'яни: «Бравіарія» святого Лулла 775–814 рр.; «Житіє Веллібальда, єпископа Ейхштеттського» 778 р.; «Ларшаські і Мозельські аннали» кінця VIII ст.; «Фрагменти Дюшена» 789 р.; «Аннали» Петау кінця VIII ст.; «Вольфенбютельські аннали» IX ст.; «Лист якогось абата» VIII–IX ст.; «Лист Алкуїна» 782–804 рр.; «Аннали королівства франків» 741–829 рр.; «Історія лангобардів» Павла Диякона 744 р., а також «Бревіарні записи» 789 р. Усі вищезгадані документи фіксують події західно- та центральноєвропейської історії, в котрій бере участь і слов'янське населення цих регіонів.

Для Східної Європи, а конкретніше — для її півдня, всі вони мають лише відносну інформаційну цінність. Як і деякі східні джерела — повідомлення Ал-Ахтала 710 р.; Ал-Фазарі 772–773 рр.; «Мучеництва Мосха» середини VII ст. й «Мучеництва Орендія та його братів» VIII ст., а також «Сірійська Змішана хроніка» VIII ст.

І все ж і в цей історичний відтинок часу є для нас дещо цікаве в контексті даного дослідження.

Повернемося спочатку до «Історії» Феофілакта Самокатти, коли у 601 р. візантійський воєначальник Петро розпочав готувати загопи проти військ «Склавинії». Це був перший випадок використання даного терміна (на кшталт назв «Скіфія», «Сарматія» тощо). С. Іванов висловлює припущення, що, мабуть, у більш ранній час, у VI ст., подібного поняття ще не існувало, а його виникнення, без сумніву, свідчить про те, що Дунайське Лівобережжя почало сприйматися як слов'янська територія. Пізніше таким терміном почали позначати й протодержавні об'єднання на території самої Візантійської імперії²³.

У згаданих історичній праці знаходимо й повідомлення про антів, коли аварський зверхник, «хаган, дізнавшись про ромейський напад, відправив Апсоха з військом, щоб знищити плем'я антів, яке було союзниками ромеїв». Дане угруповання було в союзних відносинах з Візантією з 545 р. і принаймні до 612 р., коли епітет «Антський» востаннє зафіксовано у титулі імператора Іраклія. Але слід зазначити, що йдеться не про всіх антів: частина їх вважалася ворогами візантійців²⁴.

Нові цікаві для нас свідчення знаходимо у патріарха Нікіфора, який жив на межі VIII–IX ст. і повідомляв, що у 593–594 рр. автократор Маврикій «послав Пріска з усіма ромейськими силами на річку Істр, щоб не дозволив переправлятися племенам слов'ян. Коли він прийшов до Доростолу, хаган, довідавшись, відправив до нього послів й звинуватив ромеїв як підбурювачів війни. А Пріск відповів, що “прибув не воювати з

²³ Там само. — С. 63.

²⁴ Там само.

аварами, а посланий автократором проти племен слов'ян". Коли ж Пріск почув, що Ардагаст розіслав полчища слов'ян для грабунку, він, переправившись через Істр посеред ночі, раптово зав'язав битву з Ардагастом. А Ардагаст, відчувши небезпеку й сівши на неосідланого коня, ледь врятувався. Ромеї ж, вбивши багато слов'ян, пройшовши країну Ардагаста й захопивши багатьох полонених, відправили значну кількість [із них] з Тітімером у Візантію». Протистояння слов'ян та візантійців тривало, тож імператор наказав своїм військам на східному кордоні навіть перезимувати на слов'янських землях. Тут слід відзначити і те, що вищезгадане місто Доростол розміщувалося на правому березі Нижнього Дунаю.

Протистояння з імперськими силами відбувалося і далі не лише у слов'ян, а й у аварів. Зокрема за Дунаєм війська імператора Маврикія захопили багато полонених. «Дізнавшись про це, хаган направив Апсоха з полчищами, щоб він знищив плем'я антів як союзне ромеям. Коли це трапилось, частина варварів перейшла до ромеїв». Маврикій і цього разу наказав зимувати на території слов'ян, але його воїни не погодилися з цим — вірогідно, це було для них небезпечно. Така ситуація склалася в кінці першої чверті VII ст.

Але в згадані часи в регіональні війни втрутився ще один кочівницький народ зі сходу — болгари. Під час свого західного походу вони підкорили собі слов'янські племена, котрі створили так званий союз «Семи родів», однією зі складових якого були севери. Г. Літаврін висловив припущення, що вони генетично були пов'язані з антами — з тією їх гілкою, котра проживала в другій половині VI ст. на Лівобережжі Дунаю і на середньому Дністрі. Їх переселення на правий дунайський берег, як і багатьох інших слов'янських племен, можливо, відбулося після падіння дунайського кордону імперії в 602 р., або ж після 626 р., коли в результаті розгрому військ хагана під Константинополем його вплив на слов'янські племена різко зменшився²⁵.

Севери/сіверяни, що мешкали на Дніпровському Лівобережжі, відомі нам як носії спочатку волинцевської, а потім і роменської археологічних культур. Можливо, якась їх частина в часи Великого переселення народів дійсно потрапила за Дунай і перенесла туди свою племенну назву. Але, мабуть, їх не слід «ганяти» у зворотному напрямі знову на Дніпровське Лівобережжя в пізніші часи. Для цього немає ніяких об'єктивних підстав. Для порівняння можна послатися хоча б на плем'я хорватів: вони відомі як в Українському Прикарпатті, так і на Адріатиці. А деякі науковці взагалі їхню столицю розміщують в районі польського Кракова²⁶.

Наступна згадка про северів на Балканах датується 764 р., коли після чергового військового протистояння було укладено мирну угоду.

²⁵ Там само. — С. 314.

²⁶ Нидерле Л. Славянские древности. — М., 2000. — С. 78, 482; Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 125.

Після цього «Василевс же таємно відправив посланців до Булгарії, схопив архонта северів Славуна, який сотворив у Фракії багато зла», — повідомляє Феофан Ісповідник.

Повертаючись до латинських джерел, слід звернути увагу на повідомлення про ірландського ченця Колумбана, який прибув до материкової Європи із Британії у 591 р. і через деякий час «... запала [йому] в голову думка відправитись у межі венетіїв, які також зветься слов'янами» для пропаганди християнського віровчення. В. Ронін з цього приводу зауважує, що на початок VII ст. етнонім «venedi» вже утвердився в латинській літературі європейського Заходу для означення слов'ян. Мабуть, він тут використовувався частіше в розмовній мові, тоді як термін «sklavi» належав скоріше світу книжкової вченості²⁷. Нагадаємо, що найменування «венеди» використовувалося і на сході слов'янської ойкумени (колочинська археологічна культура), коли вже з'явилися й назви «анти» та «склавіни».

Дещо цікаве для нас знаходимо в «Анналах» святого Назарія (742—785 рр.), коли під 790 р. повідомляється, що Карл Великий використовував разом із франками та саксами у своєму війську й слов'янські підрозділи.

Але, повторимося ще раз, у VII—IX ст. західних авторів (як і деяких східних) в основному цікавили безпосередні сусіди — західні та південні слов'яни, з якими вони вступали в різноманітні контакти. Схід слов'янської ойкумени був для них ще чимось далеким і недосяжним для сприйняття.

І тут, в контексті даної праці, на перше місце виходять вітчизняні писемні джерела. А серед них, звичайно, «лідером» є вже згадана «Повість минулих літ» Нестора Літописця та його «співавторів» (сучасний український переклад зробив Л. Махновець). Вже на початку цієї непересічної роботи викладається власна гіпотеза літописця про слов'янське розселення, яка, однак, нині не підтверджується в усіх деталях наявними джерелами (в першу чергу археологічними):

«По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи нашли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, а ще інші — поморянами.

Так само й ті слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і на-

²⁷ Свод... — С. 360.

звалися полочанами — од ріки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од тієї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена». Можна дискутувати з приводу того, що розумів літописець під термінами «поляни», «древляни», «сіверяни» і т. д., але те, що йдеться про певні етнографічні групи східнослов'янського етнічного масиву (як і на інших слов'янських територіях) заперечити неможливо.

Далі літопис повідомляє: «Коли поляни жили осібно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь.

Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в древлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од тих же [полочан на схід є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід] од них... Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім же волиняни».

«І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби ж тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія»».

Взагалі з відомих із писемних джерел та вищеперерахованих племен на території сучасної України проживали такі: волиняни чи бужани (землі Західної Волині), хорвати (прикарпатський та буковинський регіони), древляни (Східна Волинь), поляни (Середнє Подніпров'я), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя), уличі (Нижнє Подніпров'я). Дещо пізніше у Подністров'я з більш південних місцевостей переселилися й тиверці.

А говорячи про географію всіх східних слов'ян, які розселилися від Дунаю і Карпат до верхів'їв Оки й Волги, та від Чорного моря до озера Ільмень, слід мати на увазі, що йдеться не про невеликі племінні угруповання, а про союзи племен чи навіть більш значні етнічні спільноти.

Далі в літописі знаходимо таку інформацію: «[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до не-

вісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. Ї весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятчичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослов'я [було] в них перед батьками і перед невістками. Ї весіль не було в них, а ігрища межі селами. Ї сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісовські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у великий посуд і ставили на придорожньому стовпі».

Після вищенаведених літописних свідчень, для з'ясування рівня етнічного розвитку східних слов'ян переддержавного періоду, слід звернути увагу на низку важливих деталей.

По-перше, окремі східнослов'янські групи одержали свої назви від місць розселення. По-друге, всі вони мали внутрішнє усвідомлення етнічної спільності, насамперед через єдину мову, котра й відрізняла їх від оточуючих народів. По-третє, кожна група східних слов'ян у процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй притаманних особливостей.

Розкриваючи останню позицію, літописець дає схвальну характеристику лише полянам як найбільш цивілізованим, а інші племена атестує як темних язичників. Не заперечуючи того, що дещо з розказаного літописцем про життя племен у вигляді реліктів могло мати місце ще й у його часи, в цілому такі характеристики стосуються їхнього переддержавного й дохристиянського буття. Певною мірою можна порівнювати суб'єктивні погляди ченця-киянина на представників більш віддалених східнослов'янських територій з поглядами християн-візантійців в їхньому баченні деталей життя сусідів-варварів.

Археологічні матеріали останньої чверті I тис. н. е. підтверджують поділ східнослов'янського етнічного масиву на кілька угруповань. Існують дві точки зору стосовно характеру вищезгаданих утворень, а також інших аналогічних об'єднань у ті часи. Одні дослідники розглядають їх як союзи племен, інші — як племінні княжіння²⁸. Та вочевидь мають рацію ті, хто вважає ці утворення племінними союзами, що пізніше трансформувалися в племінні княжіння. При цьому слід пам'ятати, що розвиток етнічних спільнот не був ізольованим від соціально-

²⁸ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968. — С. 110; Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987. — С. 106.

економічних та політичних чинників, а переплітався з ними, взаємо-перехреснувався і значною мірою залежав від них²⁹.

Говорячи ж про географічні межі розселення представників вищезгаданих літописних племен, то слід відзначити, що вони певною мірою були ще розмиті. Іншими словами, між племенами не було чітких кордонів. Адже, лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних організмів, кожне суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури і прагне до розширення своєї території, кордони якої набувають певної округленості, внаслідок чого зникають вклинення на території сусідів³⁰. Пізніше, в процесі подальшої викристалізації державних кордонів і регіонів, уже в середині них починають формуватися й нові етноси або ж певною мірою реформуватися старі.

Звичайно, до появи кордонів між середньовічними країнами сусідні племена, зокрема представники західних та східних слов'ян, могли впереміж проживати на певних територіях. Тож, якщо допускати, що групи лендзян з території сучасної Польщі могли мешкати в басейнах Сяну, Західного Бугу або у верхів'ях Дністра³¹, то слід припускати й проживання окремих східнослов'янських етнічних груп (волинян або бужан) значно західніше територій, на котрих їх нині локалізують. Окрім того, щодо вже згаданих західнослов'янських лендзян існує ще одна історична загадка: в середині X ст. вони, згідно з повідомленням досить авторитетного автора — візантійського імператора Костянтина Багрянородного, були платниками данини Русі³². Але аналіз цієї інформації не є темою даного дослідження.

Такі ж взаємопроникнення, вірогідно, існували й серед уже згаданих східнослов'янських племен. Про це, зокрема, свідчать і деякі фольклорні дані. Так, в чернігівських легендах і переказах згадується про «примучення» жителів межиріччя Дніпра і Десни (західних сіверян) древлянами — мешканцями східноволинського регіону.

Стосовно середньодніпровської території в етнічному відношенні існує ще одна загадка. Йдеться про полян, котрих (що вже відзначалося) літописець вивисує серед інших племінних угруповань за рівнем цивілізаційного розвитку.

Звичайно, слід враховувати суб'єктивну точку зору київського літописця, але факт залишається фактом — на східнослов'янському півдні якраз це плем'я було лідером, а це потребує пояснення, якого немає в писемних джерелах. Та й в археологічному відношенні ситуація в середньодніпровському регіоні була доволі складна: масовий матеріал (передусім ліпна кераміка) перших століть другої половини I тис. н. е. дає змогу ло-

²⁹ Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам (К проблеме формирования английского народа). — М., 1988. — С. 44.

³⁰ История первобытного общества. Эпоха классового образования. — М., 1988. — С. 326.

³¹ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. — Kraków, 1991. — S. 74.

³² Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 44, 45.

калізувати групи пам'яток трьох уже згаданих археологічних культур (пеньківської, празько-корчацької та колочинської). Всі вони територіально стикаються в районі Києва та його околиць. Аналогічна ситуація прослідковується і для часів VIII—IX ст., коли на берегах Середнього Дніпра поруч розміщувалися поселення носіїв Райковецької (або культури типу Луки Райковецької), а також волинцевської та роменської археологічних культур. За першою «ховалися» представники правобережних літописних племен, а за другими — лівобережні сіверяни³³.

Одночасне проживання в одному регіоні носіїв різних культур, у котрих більшість дослідників вбачає представників різних племінних угруповань, дає можливість ще раз звернутися до розгляду специфічних особливостей полянського племінного союзу. В різний час вже висловлювалися гіпотези з цього приводу: поляни — автохтонне плем'я, яке поступово, протягом другої половини I тис. н. е. набирало сил та могутності на берегах Дніпра і Росі; до складу полянської спільноти входили літописні хорвати, дуліби, бужани, волиняни, уличі й тиверці³⁴. Та вищенаведена різноманітність археологічних матеріалів у київському регіоні, котра прослідковується протягом кількох століть другої половини I тис. н. е., дає змогу висловити припущення, що полянське об'єднання від самого початку своєї історії формувалося на різноплемінній основі³⁵. Тобто до його складу увійшли не один чи декілька племінних союзів, а лише окремі племена (чи їхні представники), які й створили нове угруповання, де родові зв'язки рвалися найбільш інтенсивно. До речі, основний полянський центр — місто Київ — від самого початку свого існування мав міжплемінний характер³⁶.

Близьке територіальне розміщення в контактній зоні різних племінних груп та їх поступове змішування сприяло більш швидкому, ніж у сусідів, що формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устоїв, еволюції в бік цивілізації. Саме ж питання про полянську територію викликало протилежні судження, зокрема під час вивчення поховального обряду перших століть давньоруської історії в межиріччі Дніпра і Десни. Тому справедливо буде говорити не про поширення полянського етнографічного елемента на Дніпровське Лівобережжя, а про викристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури³⁷. Про це ж свідчать й інші категорії

³³ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 202—321.

³⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 98, 99; Брайчевский М.Ю. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 102.

³⁵ Моця А.П. Вказ. праця. — С. 108.

³⁶ Толочко П.П. Роль Киева в образовании древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 129.

³⁷ Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 241.

матеріальної культури на території сучасної Чернігівщини — кераміка, набір озброєння та прикрас, а також побутові речі.

Інтенсивні міжплеменні процеси відбувалися і в басейні Західного Бугу, де, як і в Середньому Подніпров'ї, досить рано розпочалися інтеграційні процеси й виникло протодержавне утворення. Тож коли сюди з Дніпра прийшла влада київських зверхників, то побачила тут досить розвинуту соціальну структуру, що об'єднувала населення значної території³⁸. Звичайно, це теж сприяло руйнуванню старих племенних об'єднань і зародженню нових етнічних утворень.

З приводу цього досить цікавим є спостереження про те, що різно-типні скроневі кільця (котрі для багатьох дослідників є етновизначальним індикатором) в основному з'являються після середини X ст. — тобто тоді, коли майже всі регіони південноруських земель стають об'єктами тотальної феодалізації³⁹. Але, мабуть, появу таких племенних прикрас слід пояснювати не лише зростанням престижу автохтонної аристократії. Використання й популярність цих прикрас серед різних прошарків тогочасного люду дають змогу вбачати в цьому явищі спробу й певний символ консолідації (щоправда, запізнилої) усіх прошарків консервативного автохтонного, традиційного, «старого» світу в протистоянні (в тому числі і в одязі та прикрасах) племенно-космополітичному великокнязівському оточенню.

Вище вже відзначалося, що основну інформацію про племена останньої чверті I тис. н. е. вміщено на сторінках вітчизняних літописів. Але було б несправедливим не згадати про свідчення візантійського імператора Костянтина Багрянородного, котрі були зафіксовані в його трактаті «Про управління імперією» (про нього вже йшлося вище). Описуючи підготовку русів для поїздки в Константинополь в X ст. він відзначає: «Слов'яни ж, їхні пактіоти, а саме: криветеїни, лендзаніни та інші Славинії — рубають у своїх містах моноксили під час зими й, спорядивши їх, з приходом весни, коли розтає лід, виводять у водойми, що розміщені поруч». Тут слід розшифрувати деякі терміни: «пактіоти» — може використовуватися як позначення «данників» або «союзників», «моноксили» — це великі човни, «криветеїни» — це кривичі, а «лендзаніни» — вже згадані польські лендзяни. Цікаво, що як і у візантійських джерелах більш ранніх часів, імператор використовує назву «Славинії», але для означення не балканських, а східноєвропейських слов'ян⁴⁰.

Ще один раз слово «Славинії» Костянтин використовує щодо населення європейського слов'янського сходу під час опису полюддя — збору данини із підлеглих Києву в ті часи племен: «Коли настає листопад місяць, тоді ж

³⁸ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951. — С. 130.

³⁹ Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 235.

⁴⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 316, 317.

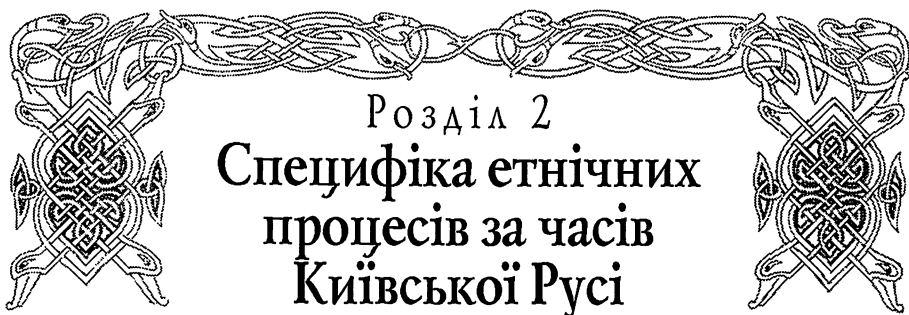
архонти виходять зі всіма росами з Кіава й відправляються в полюддя, що іменується “кружлянням”, а саме в Славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северієв та інших слов’ян, котрі є пактіотами росів». Тут «архонти» — зверхники, «Кіава» — Київ, «вервіани» — древляни, «другувіти» — дреговичі, «кривичі» — літописне плем’я з такою ж назвою, а «северії» — сіверяни⁴¹.

Але поступово літописні племена сходили з історичної арени. Щодо цього слід зробити застереження проти штучного об’єднання різних (хоч і однокорінних) ономастичних сполучень — етнонімів та топонімів. Так, у багатьох дослідженнях відзначається, що уличі востаннє згадуються в літописах під 885 р., дуліби — 907 р., поляни і тиверці — 944 р., древляни — 990 р., сіверяни — 1183 р. і т. д. З цього робиться висновок про тривале використання назв племен ще в давньоруський час. Але власне про древлянське плем’я літопис востаннє згадує не під 990 р., а під 945–946 рр. — при описі походу на них княгині Ольги. Пізніше, в 977 р., згадується деревлянин — тобто житель «Деревської» землі. Ще пізніше (як і в деяких більш ранніх випадках) використовується лише топонім, а не найменування племені — «Дерева», «Деревська земля». Ще один приклад: начебто остання звістка про сіверян була під 1183 р. Але це знову запис, що князь Володимир «рушив на сіверські городи» — тобто було використання терміну в географічному плані. Про сіверян (а точніше, про север) востаннє згадується за півтора століття до цього — у повідомленнях про завоювання Чернігова князем Мстиславом у 1024 р. Тобто власне етнічні назви — самоназви окремих етнічних чи діалектно-етнографічних груп — перестають згадуватися в писемних джерелах не пізніше кінця X — на початку XI ст. В більш пізніх літописних повідомленнях вони використовуються в історично-територіальному або ж географічному плані⁴².

Завершуючи розгляд даних з різних джерел, можемо констатувати, що вже впродовж першого періоду своєї етноісторії східні слов’яни пройшли значний шлях у саморозвитку, що, зокрема, знайшло відображення і в зміні самоназв.

⁴¹ Там само. — С. 330, 331.

⁴² Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 165, 166.

Розділ 2

Специфіка етнічних процесів за часів Київської Русі

значні зміни відбулися у східнослов'янському середовищі в кінці I — на початку II тис. н. е., коли було сформоване перше державне утворення, котре в тогочасних письмових джерелах отримало назву «Руська земля» або «Русь», а на сторінках сучасних наукових праць — «Київська Русь», «Давня Русь», «Русь — Україна» і т. п. Її жителі на сторінках тих же джерел відомі як «руси», «русини» або ж «русичі». Тож слід тут зупинитися на аналізі власного самоусвідомлення тогочасним людом, а також на тому, як населення тих часів дійсно іменувало себе, як відчувалися зв'язки між його групами на обширних просторах Східної Європи в перші століття II тис. н. е. Для цього слід звернутися до тих же літописів, і в першу чергу до Іпатієвського (з доповненнями його певними свідченнями літопису Лаврентієвського), та деяких інших вітчизняних, а також окремих іноземних джерел, де збереглася інформація з цього приводу.

Вже в недатованій частині таких повідомлень вказується на те, що князі руські володіють хозарами, хоча раніше було навпаки. Таке повідомлення слід використовувати для розгляду процесів в середньовічні часи якраз на півдні східнослов'янської ойкумени — адже вплив Хозарського каганату в кінці I тис. н. е. на північні райони Східної Європи не поширювався. У цій частині літопису руським князем названо і Олега, за часів правління якого слов'яно-хозарські взаємовідносини різко змінюються на його користь зокрема і всієї нової структури влади в цілому.

Вищезгаданий князь, як вже раніше відзначалося, у 882 р. назвав саме Київ матір'ю руських міст; тут словени новгородські, варяги та інші воїни, які прибули з ним, почали іменуватися руссю. А під 898 р. зафіксована знаменита фраза про локалізацію Русі в середньодніпровському регіоні: «Поляне. яже ннѣ зовемая Русь». Питання появи даної назви начебто було повністю вирішено.

Але це не так. Ще під 862 р. маємо повідомлення про те, що слов'яни відправляють за море — до скандинавів, які зветься руссю — своїх послів із пропозицією очолити північносхідноєвропейську коаліцію із представників різних народів (Рюрик та його брати погоджуються на це) — так звана легенда про призначення варягів. Далі ситуація ще більше заплуту-

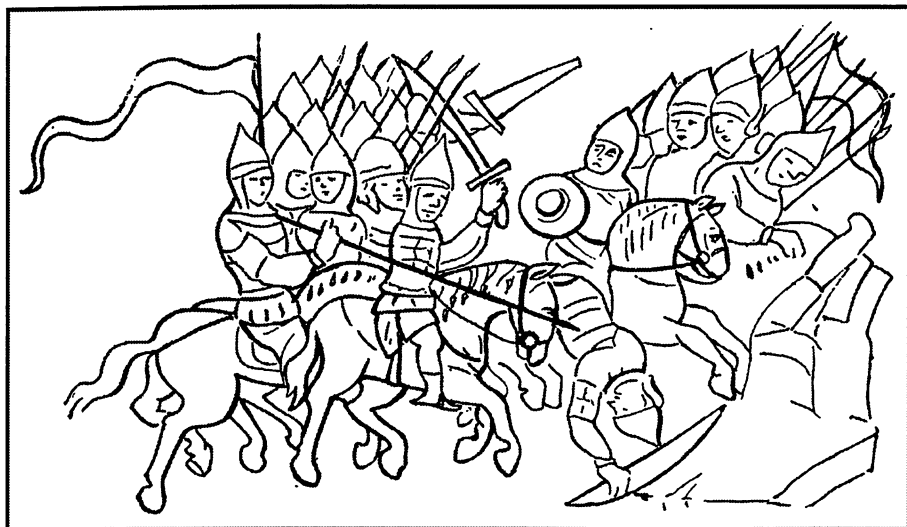

Рис. 3. Перемога русів над половцями в 1103 р. (мініатюра Радзивілівського літопису)

ється. Під 898 р. знаходимо роз'яснення, що «Словѣнескъ языкъ и Русыи одинъ. от Варягъ бо прозвашася Русью».

Із року в рік кількість інформації про русів збільшується. В 907 р., під час походу того ж Олега на Константинополь, вони чинили зло грекам; після встановлення мирних договірних відносин з правителями Візантійської імперії останні передають данину представникам тих руських міст, що перебувають у підпорядкуванні згаданого князя; руси визнаються учасниками торговельних операцій, і в столиці імперії вони оселяються біля церкви Св. Мами; у своїх «зарубіжних відрядженнях» вони отримують місячину на проживання. Та й мирні взаємовідносини між обома країнами стверджуються цілуванням хреста візантійцями й клятвою представників протилежної сторони за руським законом — зброєю, богами Перуном і Велесом. А у договорі 912 р., що був укладений у тому ж Константинополі, вихідці з півночі Європи зафіксовані конкретно: «мы от рода Рускаго. Карлы Инегельд. Фарлофъ. Веремудъ. Рулавъ. Гуды Руальд. Карнъ. Фрелавъ. Рюаръ. Актеву. Труанъ. Лидульфостъ. Стемиръ. иже послани от Олга великого князя Рускаго».

Значна й важлива інформація про русів датується часом правління у Києві Олегового наступника — Ігоря Старого. В 941 р. під час походу цього князя на Цареград-Константинополь вони були оточені візантійцями на морі, а потім на «руських» човнах почали втікати назад. Ті, яких супротивник доганяв і палив так званим грецьким вогнем, кидалися у воду. Звичайно, в першу чергу тут може йтися не про етнічну приналежність воїнів, а про їх підданість зверхникам східнослов'янської держави. Але, мабуть, у своїй більшості все ж це були вихідці із східнослов'янського середовища.

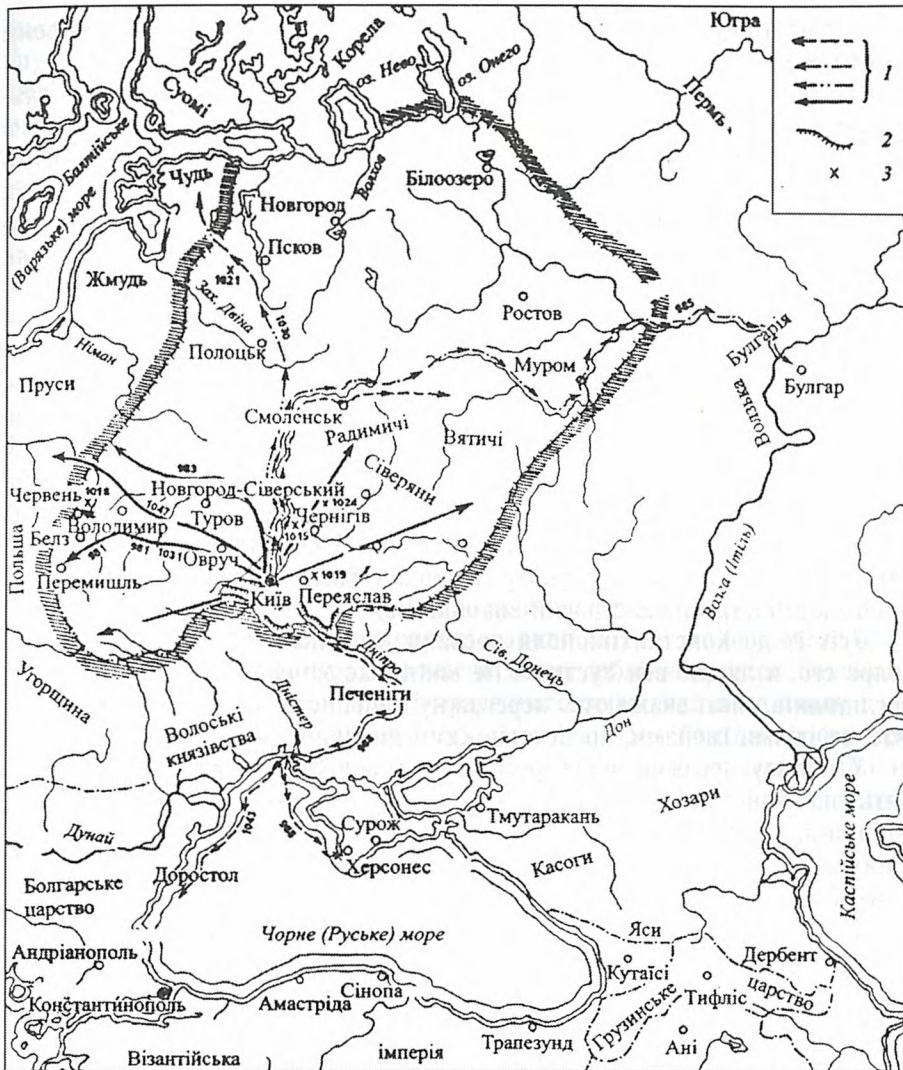

Рис. 4. Київська Русь за часів князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого: 1 – маршрути походів руських князів; 2 – Змієві вали; 3 – місця битв

Через деякий час, у 944 р., той же князь Ігор «совокупи воя многы Варягы. и Русь. и Поляны. и Словѣны. и Кривичи. и Тиверци. и Печенегы», знову рушив на греків. Як бачимо, в цьому випадку і вихідці з Північної Європи, і кочівники надчорноморських степів, і східнослов'янські угруповання відділені від власне русів – найвірогідніше, представників великокнязівської військової дружини. Але далі всі присутні в даному поході загоны об'єднуються в одне ціле. Про це свідчать повідомлення корсунців (жителів Херсона – Корсуня, античного Херсоне-

са): «се итуть Русь», а потім і болгар: «идуть Русь. и Печенеги», які вони передали візантійським зверхникам.

Наступного 945 р. супротивниками — руськими послами (до їх складу увійшли і купці) та візантійцями — була підготовлена хартія, в котрій, зокрема, відзначалося: «мы от рода Рускаго слы. и гостье Иворъ соль Игоревъ великаго князя Рускаго. и обьчии слы». Серед останніх послів та купців були присутні представники таких осіб: Вуефаст — Святослава, Ігорового сина, Іскусев — княгині Ольги, Слуди — племінника князя Ігоря, Уліб — Володиславів, Каницар — Предславин, Шигоберн — жінки Улібової Сфандри, Прастен — Турдів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Ігорового племінника Якуна, Кари — Тудків, Каршев — Тудорів, Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Цстр — Ямідів, Прастен — Бернів, Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі — Єтонів, Сфірка (незрозуміло кого), Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Мутор — Утінів. Окрім того, серед купців були названі Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастар, Фрастар, Інгельд, Турберн і другий Турберн, ще один Уліб, Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апукбар, ще один Свен, Вузелів і Сенька-бирич (тобто адміністративно-судовий виконавець).

Усіх їх до Константинополя послали «великыи нашъ князь Игорьъ. и бояре его. и людие вси Рустии». Не викликає заперечень точка зору тих дослідників, які вважають переважну більшість перерахованих вище осіб, за їхніми іменами, представниками північноєвропейського регіону.

У новому договорі знову руси згадуються багато разів: вони приходять до Константинополя як піддані Русі, яких держава підтримує офіційно; знову проживають біля церкви Св. Мама; в конфліктних ситуаціях руси й християни-греки узгоджують свої взаємні претензії регламентними положеннями. Пізніше у Києві присягу на Горі (тобто в аристократичній частині міста), клянучись зброєю й «обручами», які тримали сам князь Ігор, його мужі та руси-язичники («поганья Руси»). А християни-руси присягали в церкві Св. Іллі на Подолі, бо «мнози бо бьша Варязи хрстияни». Тут варяги — частина русів. А перед тим у Константинополі хрещені руси клялися своєю церквою Св. Іллі в місцевому Софійському соборі.

Після охрещення княгині Ольги у 955 р. константинопольський патріарх запевняв, що благословлятимуть сини руські її нащадків навіть в останньому поколінні: «снове Рустии. и в послѣднии родъ внукъ твоихъ». Після смерті цієї непересічної жінки — передвісниці офіційної християнізації Русі, яка першою увійшла в небесне царство — руські сини повинні були хвалити її як зачинательку, бо вона й після смерті молилася за країну. В першу чергу і в цьому випадку «синів» слід розглядати як підданих східнослов'янської держави (звичайно, у своїй переважній більшості етнічних слов'ян).

Наступний історичний сюжет, у якому згадуються руси, датується 971 р., коли після взяття воїнами Святослава дунайського міста Переяславця греки спробували дізнатися, скільки ж у нього воїнів. У війську

цього князя було тоді 10 000 воїнів, але він назвав цифру вдвічі більшу — 20 000 русів. Супротивник виставив проти них, згідно з літописним повідомленням, 100 000 своїх воїнів. Руси все ж здолали греків, які відкупилися, навіть враховуючи усіх убитих з протилежного боку. Пізніше до їхніх імператорів були відіслані руські послы, які вели переговори від імені князя руського. У заключному договорі Святослав Ігоревич підтвердив присягу свою «съ всіми людьми нашими. еже суть подо мною Русь. бояре и прочии» про мирні відносини між двома державами. Далі він знову наголошує на тому, що разом з ним клянуться «бояре и Русь вся» щодо характеру визначених раніше взаємовідносин.

Різниця між русами й представниками одного з літописних племен — радимичів — була зафіксована при описі походу князя Володимира на останніх в 984 р., коли на р. Піщані його воевода на прізвисько Вовчий Хвіст здобув перемогу. Після цього радимичські представники вже «платять дань в Руси. и повозъ везуть и до сего дне». В даному випадку радимичі — явно не руси.

988 р., коли брати-імператори вмовляли свою сестру Анну вийти заміж за Володимира Святославича, то одним із аргументів стало нагадування їй про те, як багато зла руси зробили грекам. Тут руси і візантійці виступають вже як окремі народи. А 1015 р., по смерті цього великого князя київського, літописець цитує біблійного царя Соломона, який стверджував, що по смерті праведного мужа надія не згине і «се бо в память держать Русии людие». Тоді ж, після братовбивчого протистояння між Володимировими синами, Святополк дізнається, що на нього йде Ярослав з новгородцями й варягами. У відповідь він «пристрои бечисла вои Руси и Печенъгъ». Русь знову розглядається як відносно локальне східноєвропейське угруповання.

Боротьба між братами тривала і в 1018 р., коли Святополка підтримав польський князь Болеслав. Сили їхньої коаліції виступили проти Ярослава, який у відповідь «множество совокупи Руси. Варягы Словены». Тож склалася ситуація, аналогічна попередній. Але вже в наступному 1019 р., коли Святополк безславно помер десь «в пустині» між Чехами та Ляхами, це розглядалося як урок усім руським князям за вчинене велике зло — братовбивство Бориса і Гліба.

1051 р. «Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ. Руси». Лаврентіївський літопис поточнює, що Ілларіон за походженням був русином. І в повідомленні 1054 р. підкреслюється: «Преставися князь. Руский Ярославъ». Східнослов'янське походження тогочасних руських князів не викликає сумнівів і при описі подій 1115 р., коли Володимир Мономах та інші його родичі зібралися у Вишгороді для перенесення у нову церкву мощів Бориса і Гліба. 1147 р. Ізяслав Мстиславич ставить митрополитом Клима Смолятича, а той же Лаврентіївський літопис знову поточнює — родом русина. Наступного 1148 р. як населені східними слов'янами території згадуються руські землі.

Чітке етнічне розмежування прослідковується при описі подій 1151 р. під час протистояння Ізяслава та Юрія (на боці останнього були й по-

ловці). Бо йшли по Дніпру. В районі зарубського броду половці, побачивши, що сил супротивника замало, кинулися на них озброєні вброд. А руси переправилися на човнах.

Тенденція в характеристиці русів як лише східних слов'ян зберігається і надалі. 1160 р. у взаємному протистоянні згадуються руські князі, а в 1178 р. вони вже виступають проти половців, на чолі яких стояв хан Кончак. Далі етнічне розмежування один раз фіксується і в поволзькому регіоні. Там 1182 р. руські полки виступили проти місцевих болгар, війська яких напали на руські човни, а потім противник пішов власне на русь. «Роусь же dospѣвше полкъ. Бжиєю помощью оукрепляеми. и поидоша противоу имъ... и поможе Бъ Роуси». Тож для Поволжя домонгольських часів це був єдиний випадок, коли була використана «руська» назва.

Галицький регіон тривалий час теж не належав до власне руських територій. Це знайшло підтвердження і в контексті розгляду проблеми в даному більш конкретному напрямку. Так, 1202 р. «Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичь». А в 1211 р. у боротьбі за це місто русь і ляхи перемогли угрів та чехів.

Але вже 1224 р. за Галицько-Волинським літописом (насправді 1223 р.) «оустрѣша и Татарове Половецкыя полкы Роускыя». А потім «быс побѣда на всі князя Роускыя. яко же не бывало никогда же. Татаром же побѣдившимъ Роусьскыя князя». Після цього монголо-татари доходять до Новгород-Святополча на Дніпрі. Жителі міста «не вѣдающим же Роуси льсти ихъ. исходяхоу противу имъ со крсти. они же избиша ихъ всех». Протистояння нової кочівницької сили і русів у етнічному відношенні не викликає ніяких сумнівів, як і в історичному епізоді 1229 р., коли у конфлікті між Ляхами і Литвою були задіяні Данило Галицький та його брат Василько. Біля міста Каліша великому князю Кондрату поляки говорили, що коли руси візьмуть місто, то й слава буде їм, а не польському зверхнику: «аще Роуская хоруговь станеть на заборолѣхъ то комоу чсть оучиниши. не Романовичема ли... не даи славы Роуси ни погоуби града сего». Після подальших переговорів «ствуориша же межи собою клятвоу Роусь и Ляхове. аще по сель коли боудеть. межи ими оусобица не воевати Ляхомъ Руское челяди ни Роуси Лядскои». Аналогічне етнічне розмежування зафіксоване й під 1235 р., коли згадуються «Ляхъ и Русь и Половецъ. множество». І під 1237 р., коли знову згадується битва на р. Калка й відзначаються руські князі.

1249 р. у протистоянні Данила і Василька з Ростиславом під Перемишлем останній, побачивши прихід війська супротивників «исполчив же вои свое. Роусь и Оугри и Ляхы и доиде противу имъ». Під час самої битви Данило відзначив, що руси швидко вступають у бій, але довго не витримують. А після перемоги він гнав як угрів, так і русів. 1251 р. ятвяги програли битву русько-польській коаліції: «и гнаша Роусь. и Ляхове по нихъ», — відзначає літописець.

Але в перші десятиліття після навали орд Батия весь підкарпатський регіон все ж поступово і планомірно продовжує підпадати під

«руський вплив». 1252 р. в літописі згадується, що Данило Галицький їхав на коні, екіпірованому «по обычаю Роуськоу», та і сам князь одягнувся в обладунок за «обычаем Роускимь». Коштовні обладунки Данила тоді десь в Австрії під час воєнних дій відзначили й німці: «еси пришелъ. обычаемъ Роускимь».

Етнічне розмежування на сторінках літопису прослідковується і далі. 1253 р. литовський князь Миндовг, вирішуючи свої справи, «розгнаша и Роушь и Ятвязе. наутрѣ же выѣхаша Нѣмцѣ. со самострелы и ѣхаша на Роушь с Половци стрѣлами. и Ятвязи со сулицами». Міжетнічне протистояння зафіксоване й наступного 1254 р. У цих суперечках узяли участь сам Данило та його син Лев: «Нѣмце же выдѣвше оустремленье. Роуское крѣпко. и побегоша и нѣколико охъ оубиша во вратах».

Коли ж будувалася остання Данилова столиця місто Холм, то під 1259 р. повідомлялося, що князь «нача призывать. приходаѣ Нѣмцѣ и Роушь. иноязычники. и Ляхы. идяхоу днь и во днь и оуноты. и мастерѣ всации бѣжахоу ис Татарь». Та й у наступні десятиліття у непростих відносинах із монголо-татарами галицько-волинські князі (Лев Данилович та інші) вже постійно іменуються руськими, як і у відносинах з Литвою та Польщею.

Не слід забувати й про «руську» термінологію в «Слові о полку Ігоревім», котра використовується під час опису відомого походу на половців у 1185 р. Головний герой поеми, новгород-сіверський князь Ігор Святославич, звертається до свого воїнства з такими словами: «Хощу бо, рече, копіе преломити конецъ поля половецкого; с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону». А вже на початку бою «Русичи великая поля чръленными щиты прегородиша, ищучи себѣ чти, а князю славы». І вже після програної битви: «Ту кровавого вина не доста; ту пир докончаша храбрїи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую», — із сумом підсумовує автор поеми.

Основна тенденція у формуванні етнічної самоусвідомленості у середовищі східних слов'ян в часи існування першого державного утворення, на нашу думку, у вищенаведеній літописній інформації, як і в «Слові» ..., простежується досить чітко в напрямку «русин — східний слов'янин». Але все ж слід порівняти такий висновок з кількома найбільш відомими іноземними джерелами середньовічних часів, в котрих автори теж торкалися етнічних проблем на теренах Східної Європи.

Звичайно, серед найбільш ранніх слід згадати Бертинські аннали, в котрих повідомлялося, що германський імператор Людовік Благочестивий приймав 18 травня 839 р. в південнонімецькому Інгельгеймі послів імператора Візантії Феофіла. Разом із своїми представниками останній направив до нього якихось людей із народу Рос, які стверджували, що їхній цар на ім'я Хакан відправив їх до Константинополя заради встановлення дружби. Додому вони не могли повернутися старим шляхом через вороже налаштовані проти них войовничі племена, які осіли на цій дорозі. Докладно розібравшись у ситуації, Людовік дізнався, що вони належать до шведського народу, а тому, мабуть, є розвідниками. Він

вирішив затримати їх у себе до з'ясування реальних настроїв та цілей цих іноземців. Про такий вердикт було повідомлено правителю Візантії. Більшість дослідників вважає, що в даному випадку шведи були використані «хаканом русів» як чиновники-найманці, які й були направлені до візантійського імператора з дипломатичною місією ¹.

Наступне і не менш відоме джерело — це повідомлення імператора Костянтина Багрянородного про назви дніпровських порогів, через які купці вимушені переправлятися на шляху до константинопольських ринків: «...вони приходять до першого порогу, котрий називається Ес-супі, що означає роською й слов'янською “Не спи”. Поріг [цей] такий же вузький, як простір циканистирія (тобто імператорського манежу для кінно-спортивних ігор. — *Перекл.*), а посередині нього розташовані урвисті високі скелі, котрі стирчать, як острівки. Тому вода, що набігає й приливає до них, падаючи звідти вниз, видає гучний страшний гул. Через це роси побоюються проходити поміж скелями, але, приставши поблизу й висадивши людей на суходол, а інші речі залишивши в моноксилах, потім оголені, намацуючи своїми ногами [дно, тягнуть їх], щоб не наштовхнутися на який-небудь камінь... Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши із суходолу інших, відпливають і приходять до другого порога, котрий називається роською Улворсі, а слов'янською — Островуніпрах, що означає “Острівець порога”. Він подібний до першого й також важкопрохідний. І знову, висадивши людей, вони проводять моноксили, як і перед цим. Подібним чином оминають вони й третій поріг, котрий іменується Геландри, що слов'янською означає “Шум порога”, а потім таким самим чином — четвертий поріг, величезний, названий роською Анфор, слов'янською ж Неасит, бо в камінні порога гніздяться пелікани. Отже, біля цього порога всі пристають до суходолу носами вперед, з ними виходять призначені для несення варті мужі й відходять..., поки не оминуть поріг. Потім також одні волоком, інші на плечах, переправивши свої моноксили по цей бік порога, зіштовхують їх у річку, і, поклавши вантаж, входять самі й знову відпливають. Підступивши ж до п'ятого порогу, що називається роською Варуфорос, а слов'янською Вулніпрах, бо він створює велику затоку, й переправивши знову розтоками річки свої моноксили, як на першому та другому порогах, вони досягають шостого порогу, котрий зветься роською Леанді, а слов'янською Веручи, що означає “Кипіння води”, й проходять його подібним же чином. Від нього вони відпливають до сьомого порога, котрий називається роською Струкун, а слов'янською Напрезі, що перекладається як “Малий поріг”». У даному випадку «роські» назви дніпровських порогів трактуються як скандинавські ².

Рухаючись за інформацією про русів із заходу на схід, через південь, не можна оминати увагою й відомий опис поховання вельможного руса

¹ Шаскольський І.П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980 г. — М., 1981. — С. 44, 54.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 47—49, 319, 320.

на Волзі, зроблений Ібн-Фадланом під час його поїздки у складі дипломатичної місії у Волзьку Булгарію з Багдада 922 р. У результаті багаторічних досліджень в Північній та Східній Європі більшість спеціалістів дійшли висновку, що обряд поховання в човні (кремація або ж інгумація) не був характерним для слов'ян. На користь скандинавського походження похованого на Волзі говорить і проживання там купців у довгих будинках — типових будівлях для території Північної Європи. Окрім того, слід зупинитися на деталях одягу жінок, які супроводжували купців. Так, у Аміна Разі, який переповів Ібн-Фадлана, відзначено: «Жінка тих місць, відповідно до свого положення й кількості (свого статку), робить коробочки із золота, срібла або дерева і, починаючи з дитячих років, прив'язує їх поверх грудей, щоб вони не змінювалися (буквально — “залишалися у своєму положенні”) й не робилися великими». А у Наджиба Хамадані про це сказано так: «Кожна жінка має прив'язану до грудей коробочку золоту чи дерев'яну, і кожна (коробочка) зроблена у вигляді кола»³. Неважко в цих «коробочках» упізнати черепаховидні (шкарлупоподібні) фібули-застібки — обов'язкову деталь костюма скандинавської жінки.

На наш погляд, найбільш вірогідно етнос русів в цьому випадку визначив ще О. Спіцин, який бачив у них вихідців із північноєвропейського регіону, які довго проживали на Русі⁴. На підтримку цієї думки слід ще раз процитувати Ібн-Фадлана в редакції Аміна Разі: «Льон [дляне полотно] цієї області й місцевості знаменитий, і особливо льон резиденції її царя, котра називається Кийава»⁵. Так «рекламувався» один із товарів, привезений русами для продажу на Волгу. Але для нас більш важливим є те, що тут конкретизується місце походження цього товару — Середнє Подніпров'я.

На наш погляд, всі три вищезгадані джерела IX—X ст. вказують однозначно на русів — скандинавів за походженням. Але дещо пізніше, на початку II тис. н. е., ситуація кардинально змінилася: на сторінках тогочасних письмових джерел вже йдеться про слов'ян-русів. Це можна підтвердити хоча б матеріалами одного із найзначніших середньовічних польських джерел — «Великої хроніки». На її сторінках неодноразово згадуються руські фортеці, руські князі, руські землі, в першу чергу зі складу суміжних галицько-волинських територій. Цікаво, що у двох випадках — за часів Болеслава Сміливого та сина Коломана II й дочки Володимира Мономаха Євфимії Бориса — йшлося про дві частини Русі: «обидві частини Русі». Свого часу була висловлена думка, що в першому випадку малися на увазі території навколо Києва, а в другому — більш

³ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956. — С. 141—143, 153, 154.

⁴ Спицын А.А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства народного просвещения. — 1899. — Т. 8. — С. 315.

⁵ Ковалевский А.П. Вказ. праця. — С. 155.

обширні східноєвропейські простори⁶. Як тут не згадати про «внутрішню» та «зовнішню» Русь Костянтина Багрянородного!

Список повідомлень в іноземних джерелах про русів-слов'ян можна було б продовжити, але в цьому немає потреби. А тому звернемося до розробок науковців та і в цілому до тієї інформації щодо «руського» питання, яка існує на сьогодні.

Одразу ж слід відзначити, що проблемою походження терміну «русь» займалися багато дослідників і на сьогодні відомо вже близько двох десятків концепцій з цього приводу, про що вже згадувалося⁷. Ми не будемо їх тут розглядати — це вже було зроблено раніше багатьма науковцями.

При цьому треба пам'ятати, що історична самосвідомість народу формується насамперед у його соціальної та інтелектуальної еліти — в нашому випадку в князівському оточенні та у «книжників» (про що йшлося у вступній частині). Звичайно, цей процес був направлений на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків й «реального» родичання зі світом цивілізації. Проблема початку, історичних витоків була центральною проблемою для формування самосвідомості. Центральною була дана проблема і для давньоруського Початкового літопису, в якому формувався погляд на Русь «із середини»⁸.

Звичайно, розгляд проблеми слід розпочинати із «голови» — тобто з питання про походження правлячої на Русі династії Рюриковичів, яке також спричиняє певні дискусії. І все ж треба констатувати, що полеміка, котра розгорнулася з цього приводу, нині вирішується на користь саме літописної концепції. Слушну думку з цього приводу висловив В. Баран: «Літопис складався при живих князях — Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому невірно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам'ятали і стверджували своє норманське походження»⁹.

З мовознавчої точки зору сама назва пояснюється таким чином: «Термін «Русь» самим літописом оголошується несхіднослов'янським за походженням. І він дійсно не може бути включений до жодної зі словотворчих груп власне східнослов'янських етнонімів літописного часу й знаходить відповідності в північних найменуваннях неслов'янських (балтійських та фінських) етнічних спільнот». І далі: «...літописному твердженню про появу русі на півночі і про її зв'язок з норманськими поселеннями Приладощя відповідають чисельні дані ономастики: всі

⁶ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987. — С. 71, 96, 103, 122, 124, 134, 135, 145, 184, 212, 220.

⁷ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 117—124; *Константин Багрянородний*. Указ. соч. — С. 293—304 та інші.

⁸ *Петрухши В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков. — М., 1995. — С. 70.

⁹ Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005. — Том 1, книга друга. — С. 280.

прибалтійсько-фінські народи, які не були слов'янізовані, знають (і досі зберігають) етнонім Ruotsi (русь) для означення шведів (а не слов'ян!); а імена перших київських князів та їхніх наближених, зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, в основній своїй масі виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням, а не слов'янськими»¹⁰.

Але тоді слід пояснити дану парадоксальну (на перший погляд) ситуацію, коли назва з'являється на півночі, а державний «руський» центр — на півдні східнослов'янської ойкумени. На наш погляд, найбільш вірогідне пояснення цієї ситуації запропонували О. Мельникова та В. Петрухін, а тому на їхній точці зору слід зупинитися більш детально.

В першу чергу згадані дослідники звернули увагу на еволюцію слова «русь», гострі суперечки навколо якого почали точитися ще у другій половині XVIII ст. — з полеміки М. Ломоносова з німецькими науковцями в Російській Академії наук. Обговорення цього питання від тих часів і до наших днів теж зазнало еволюції — від безкомпромисних однозначних заяв до урівноваженого обговорення.

В опосередкованій формі еволюція змісту терміну «русь» відобразила найбільш важливі етносоціальні зрушення в східнослов'янському суспільстві, причому настільки послідовно, що уявляється можливим зіставити основні етапи цієї еволюції з етапами русько-скандинавських зв'язків в часи раннього середньовіччя. Найбільш істотні модифікації в семантиці, вживанні й формі назви «русь» у цілому завершуються з консолідацією держави східних слов'ян. Витоки ж самої назви «русь» слід вважати належними до часів, які передували слов'янському проникненню на північний захід Східної Європи. Тож в епоху, котра передувала східнослов'янсько-скандинавським контактам, у фінському середовищі виникає етносоціальний термін «ruotsi»; пізніше, в часи зміни форм діяльності скандинавів, він уже містить лише етнічне значення й з плином часу перетворюється на хоронім Ruotsi.

Зіставлення двох варіантів легенди про запрошення варягів (Повість минулих літ і Новгородський перший літопис) однозначно вказує на ототожнення понять «русь» і «дружина». Взаємозамінність виразів «дружина многа» й «вся русь» вказує на соціально-термінологічне значення слова «русь» у літописній традиції XII ст. Але вже в літописних текстах, де описуються події кінця IX — початку X ст., можна побачити весь спектр значень назви «русь» з тенденцією до його розширення й перенесенням назви зі скандинавських реалій на східнослов'янські.

В цілому ситуація виглядає наступним чином. Огляд основних груп джерел, котрі в тій чи іншій формі фіксують назви «русь» та «рос», досить чітко вказує на походження цих означень й основні тенденції їхнього розвитку впродовж VIII — першої половини X ст. Спорадичні набіги скандинавських загонів спочатку на прибережні області Східної

¹⁰ Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 215, 220.

Балтики, а пізніше — вгору річками Балтійського басейну ще в довікінговську епоху, після яких частина скандинавів осідала в таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі — в результаті походів на суднах, веслярі і воїни на яких називалися «ruotsi» — обумовили перетворення професійної назви в екзонім (іноназву) у згаданому фінському середовищі. Запозичене слово із самого початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, в яких відбувалися скандинаво-західнофінські контакти. В північно-західній області контактів усіх етнічних груп воно потрапляє в давньоруську мову.

На першому етапі взаємовідносин скандинавського та східнослов'янського світів, в умовах зародження державності в формі надплеменних територіально-політичних структур, відбувається запозичення назви «русь» як етносоціального терміна з домінуючим етнічним значенням. Проникнення скандинавів на південь від Приладоща в IX ст. було спочатку епізодичним та пов'язаним із виходом окремих експедицій до Чорного моря. Їхній рух річками Східно-Європейської рівнини ще не був, мабуть, пов'язаний з осіданням в слов'янських поселеннях. Це обумовило майже повну (за деякими винятками) відсутність археологічних знахідок скандинавського походження, датованих IX ст., поза зоною початкових слов'яно-фіно-скандинавських контактів.

На другому етапі, коли формується східнослов'янська держава, головною її консолідуючою силою стає великокнязівська дружина, до складу якої входили і скандинави. Успішність її діяльності повною мірою залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення у слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину з племен північного регіону Східної Європи, були вигнані; скандинавський «князь» був потім призваний сюди «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, за «рядом» — договором. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, але й її природними союзниками, що являли собою завжди дієздатну і не пов'язану з представниками місцевих племен військову силу. Якраз таку надплеменну нейтральну силу у суперечливих соціальних, політичних та етнічних умовах і являли собою запрошений князь та його військова дружина. Нейтральною, не пов'язаною із племенними традиціями, була і самоназва «русь».

Далі, коли Олегом було захоплено Київ й інші південні території, його дружина вже стає поліетнічною. Вірогідно, цей етап у розвитку назви «русь» засвідчений і Костянтином Багрянородним, у якого соціальне значення назви домінує над етнічним. Поширення назви «русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти призвело до швидкого розмивання початкової етнічної прив'язки до власне скандинавів.

Відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від

«рода руського» мають не лише скандинавське, а й слов'янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язуються лише зі скандинавами, а всі території, підпорядковані великому князеві київському, хоча й заселені різноетнічними народами, називаються «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана з жодним із племінних етнонімів, що було особливо важливо в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найбільш відповідною та життєвою для нової східнослов'янської спільноти.

Така еволюція назв, етнонімів та харонімів особливо характерна для епохи становлення держав й складання нових етнічних спільнот. Так сталося в Дунайській Болгарії — слов'янській державі, де свого часу було прийнято назву від тюрк-болгар; романомовній Франції (за основним населенням) — від германського племені франків тощо. Тож, як не парадоксально, впродовж усієї своєї історії розглянуте вище, скандинавське за походженням слово «Русь» має безпосереднє відношення до скандинавів лише у додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображає етнокультурні й соціально-політичні процеси становлення східнослов'янської державності¹¹. Від початку II тис. н. е. термін «руси» починає використовуватися для позначення лише представників східнослов'янського етнічного масиву.

З проблемою «русів» як етнічного угруповання середньовічних часів тісно пов'язане питання так званої давньоруської народності, котра впродовж кількох десятиліть ХХ ст. було «єдино вірним вченням» у підході до розуміння етнічної історії першого східнослов'янського державного утворення.

На початковому етапі формування цієї концепції в кінці 30-х років минулого століття переважна частина вітчизняних дослідників (в першу чергу російських) більш чи менш виразно декларувала положення про «руський народ» Київської Русі та його існування в період феодальної роздробленості (дану фазу у розвитку тогочасного суспільства в контексті даного дослідження ми окремо не розглядатимемо). Вони тоді перебували під впливом так званої теорії триєдиноруськості. Із зіставлення радянської теорії Київської Русі як спільного періоду історії трьох сучасних східнослов'янських народів (або їхніх предків) з поглядами деяких дореволюційних, за радянською термінологією, вчених, а також О. Преснякова, впливає, що радянська парадигма не стала чимось принципово новим, а значною мірою лише розвинула погляди цілої плеяди істориків попередніх поколінь. Хоча спостерігалися й певні нововведення.

Адже згідно з радянською версією історії (особливо в її українському варіанті) східнослов'янські народи визнавалися самостійними етнічними одиницями; їхній політичний та етнокультурний розвиток, починаючи, принаймні, від часів Київської держави, відбувався самобутньо, що, од-

¹¹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX—X вв.) // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 24—38.

нак, не виключало елементів спільності в мові, культурі, побуті тощо. Показово, що відомі українські історики — учні М. Грушевського, які проживали тоді вже за межами Радянської України, висловлювали подібні до радянських істориків погляди, до того ж, навіть випередили у часі останніх. Очевидно, перегляд крайнощів двох більш ранніх традиційних концепцій — російської та української — відповідав логіці розвитку тогочасної історичної науки.

На початку 30-х років вказаного століття ідеологічні потреби режиму обумовлювали постановку завдання щодо поглибленого вивчення історії народів СРСР з метою історичного обґрунтування закономірності виникнення багатонаціонального Радянського Союзу. Політичний ракурс питання про місце Русі в історії трьох східнослов'янських народів полягав у необхідності доведення споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян та акцентування вагомості ролі їхньої першої спільної держави для долі майбутніх народів Союзу. Все це мало на меті зміцнення загальнорадянської патріотичної ідеології та підкреслення домінуючої ролі східних слов'ян у радянській імперії. Втім, чим далі, тим більше сталінський режим віддавав перевагу «старшому серед рівних» — «великому російському народу». Тому у працях радянських (в першу чергу — російських) істориків поняття «східні слов'яни» давньоруської доби іноді (із другої половини 30-х років ХХ ст.) підмінялося неоднозначним поняттям «руський народ», що створювало тенденцію до відновлення традиційних поглядів на давню історію східного слов'янства дореволюційної російської історіографії.

Підкреслення елементів спільності у східних слов'ян давньоруської доби, зокрема їхньої етнічної єдності, створювало підстави для виникнення вчення про давньоруську народність — спільного предка сучасних східнослов'янських народів, які сформувалися внаслідок розпаду даної етноспільноти.

Генезис цієї концепції мав безпосередній зв'язок як з радянською концепцією Київської Русі — спільного періоду історії східнослов'янських народів, так і з дослідженнями в галузі етногенезу. Політичне надзавдання, яке ставило перед істориками партійне керівництво країни, полягало в необхідності обґрунтування історичної закономірності виникнення такого багатонаціонального Союзу. Міжнародна ситуація вносила корективу в це завдання: головна увага була приділена питанням східнослов'янського («руського») етногенезу. З другого боку, той самий зовнішній фактор, а саме необхідність протистояти нацистським расовим доктринам походження народів — детермінував форсування етногенетичних досліджень у Радянському Союзі взагалі й, насамперед, у справі слов'янського й східнослов'янського етногенезу.

Необхідно зазначити, що хоча вже у довоєнний період концепція, котра пізніше отримала назву давньоруської народності, почала оформлюватися, проте необхідної в таких випадках наукової постановки нового дослідницького питання не відбулося. А це свідчить, мабуть, про ще недостатнє усвідомлення як науковцями, так і політичним керівництвом,

усієї важливості на той час вирішення такого надзавдання. Крім того, з наукової точки зору, нове вчення, що тоді лише формувалося, не виглядало власне новим, бо більшість його тогочасних фундаторів не відмежовувало своїх поглядів від традиційної парадигми «триєдиноруського народу», що оформилась на межі XIX—XX ст.¹²

Наступний етап у відпрацюванні концепції єдиної спільності в середовищі середньовічних східних слов'ян розпочався вже у повоєнні роки і, першу чергу, пов'язувався з ім'ям В. Мавродіна, який чітко й однозначно почав використовувати термін «давньоруська народність» і сам же значною мірою поставив його під сумнів. Дана народність, згідно з точкою зору цього історика, не була монолітною, вона зберігала яскраві, живі сліди етнічної, племенної різноманітності в діалектах, матеріальній та духовній культурі¹³. Це надало новий поштовх різноманітним судженням і поновило полеміку з даного питання.

Прикладом можуть бути дискусії 50-х років минулого століття в Інституті історії АН СРСР та інших наукових установах тогочасної країни¹⁴.

Але суперечки з цього приводу досить швидко припинилися. Причиною цього стали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», в яких ЦК КПРС «чітко встановив», що: «Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного коріння — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь... поступово з єдиної давньоруської народності утворились три братні народності — російська, українська та білоруська з притаманними їм особливостями мови, культури і побуту. Незважаючи на всі історичні перепетії і великі труднощі, російський, український та білоруський народи зберегли й пронесли через віки усвідомлення єдності походження, близькості мови й культури, розуміння спільності своєї долі»¹⁵.

Партійне «наукове обґрунтування» було настільки вагомим, що і через кілька десятиліть в узагальнюючій історіографічній праці з вивчення давньоруського періоду історії східних слов'ян вказувалося: «Склався визначений погляд на давньоруську народність, основним критерієм якого є передусім спільність мови, хоча й такої, що зберігає місцеві діалекти... Для давньоруської народності характерна спільність території, що збігається з політичною спільністю у формі Давньоруської держави, що об'єднала весь східнослов'янський світ. Наявна певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові тра-

¹² Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). — Вінниця, 2005. — С. 168—170, 268—270.

¹³ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 401.

¹⁴ В Институте истории Академии наук СССР // Вопросы истории, 1951. — № 5. — С. 137—139.

¹⁵ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1950. — С. 5.

диції, звичаї та нориви, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відіграла велику роль. Всі радянські дослідники надають вельми суттєвого значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню та відчуттю патріотизму»¹⁶.

Не заперечує таку точку зору й частина дослідників, яка звернулася до цієї проблематики в новітні часи. Так, В. Седов стверджував: «Лише татаро-монгольське іго й включення значних частин східнослов'янських територій до складу Литовської держави розірвали єдність давньоруської народності». І далі: «Єдність території, єдність матеріальної та духовної культури і єдність мови — найбільш істотні характеристики етносу. Все розглянуте вище дає змогу стверджувати, що в X—XII ст. у межах території Давньоруської держави відбувся досить активний процес етнотомної інтеграції різноплемінного слов'янського населення (в його складі були й слов'янізовані фінські, й летто-литовські племена). У результаті формувалася єдиний етнос — давньоруська народність»¹⁷.

З цим погоджується і П. Толочко: «В цілому давньоруська народність визначалася державною і територіальною єдністю, наявністю спільної етнічної назви (або самоназви), мовною спільністю, культурною єдністю, спільністю релігії, єдністю законодавства. Факторами, що сприяли консолідації народності, були: боротьба із зовнішнім ворогом, облаштування державних кордонів, внутрішня торгівля, кочування Руссю князів та їхніх дружин, централізація церковного управління, внутрішня міграція населення тощо.

Звичайно, народність не означає абсолютної етнокультурної єдності. Вона відрізняється певною нечіткістю мовних та культурних граней, певною слабкістю економічних зв'язків, нерівномірністю релігійного розвитку. Це слід мати на увазі, щоб не пред'являти до неї зависених претензій, не перебільшувати її монолітність й не заперечувати її існування. В той самий час народність є достатньо життєздатним і консервативним етносоціальним організмом, здатним зберігати свою єдність навіть у несприятливих умовах державного розвитку»¹⁸. Тож можна констатувати, що концепція про наявність стабільної та незмінної спільності всього середньовічного східнослов'янського етнічного масиву існує вже більше як півстоліття і не змінюється в жодному принциповому положенні.

На відміну від неї існують теорії, що українська державність, а паралельно і український народ, почали формуватися ще в ранньослов'янський антський час (тобто із середини I тис. н. е.), білоруська — у VIII—

¹⁶ Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 42.

¹⁷ Седов В.В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. — М., 1999. — С. 8, 219.

¹⁸ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. — СПб., 2005. — С. 28.

IX ст. н. е., а російська — в IX ст.¹⁹ Пізніше таке датування було ще більш «поточнене»: на історичній арені східнослов'янські народи з'явилися у VII ст. (українці), в IX ст. (білоруси) і в XII ст. (росіяни)²⁰.

Нині вже звучать і більш категоричні судження з цього приводу: «...ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось етнічного стовбура, від якого відгалужувалися б предки окремих слов'янських, в тому числі східнослов'янських, народів». Перегукується з цим і твердження про те, що «український етнос постав унаслідок саморозвитку цього населення без суттєвої участі мігрантів іншої етнічної належності. Тому маємо підстави приблизно датувати народження українського етносу V–VI ст., білорусів — X ст., росіян, за В.В. Ключевським та В.В. Седовим, — XII ст. Отже, говорити про одночасне народження східнослов'янських народів у середині I тис. немає наукових підстав. Адже етноісторичні процеси на території України, яка розвивалася під безпосереднім впливом греко-римської цивілізації, суттєво випереджали розвиток півночі Східної Європи»²¹.

Неважко прослідкувати, що між вищезгаданими концепціями існує певна подібність: і твердження про наявність давньоруської спільності, і теза про появу окремих східнослов'янських народів розглядають ці етнічні структури як щось стабільне й незмінне у своєму розвитку. Таке протиріччя між судженнями було зафіксоване і під час спроби останнього комплексного розгляду цієї складної для остаточного вирішення проблеми²².

В той же час відомо, що в цілому феодальна епоха (як і рабовласницька) є в етнічному відношенні досить невизначеною, хоча якраз бурхливі події тих століть, що були пов'язані з виникненням і розпадом держав і племінних союзів, масовими переміщеннями та змішуванням різномовних груп населення, створили базу для формування багатьох сучасних народів. Етнічна невизначеність цього періоду, коли попередні племінні зв'язки були втрачені, а нові — національні — ще не склалися, значно ускладнює виділення в ньому якого-небудь єдиного типу етнічної спільності, таксономічно рівного племені або нації. Як відомо, остання була типовою вже для капіталістичної епохи. На відміну від попередньої феодальної, коли правлячі прошарки стояли в культурному, а в деяких випадках навіть в етнічному відношенні ніби окремо від основної маси

¹⁹ Брайчевський М.Ю. Конспект з історії України. — К., 1993. — С. 37; Штыхау Г. Гісторыя Беларусі. — Мінськ, 1994. — С. 108; История России (IX–XX вв.). — М., 1999.

²⁰ Брайчевський М.Ю. Русь — Україна, Русь — Росія. — К., 1995. — С. 30.

²¹ Етнічна та етнокультурна історія України. — С. 288; Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю // Магістеріум. — 2003. — Вип. 11. — С. 86.

²² Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 3–47; Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1. — С. 7–117.

населення, зі вступом у буржуазну, більш демократичну епоху — в період формування націй — співвідношення змінилося²³.

Якщо ж продовжити розгляд теоретичних розробок перебігу різночасових етнічних процесів різного рівня, то слід вказати на те, що ці процеси не були ізольованими від тих соціально-економічних і політичних факторів, котрі присутні в суспільстві. Вони нерозривно переплітаються з цими факторами, взаємоперетинаються і залежать від них²⁴.

Тому тут слід нагадати, що суспільство Київської Русі було структурованим. Його верхівкою були князі, які становили єдину правлячу династію і перебували між собою у складних васально-ієрархічних відносинах. Чисельну категорію соціальної верхівки становили бояри, котрі поділялися на «великих» і «менших», але окрім того були ще й «земські». Разом з князями вони складали правлячу еліту держави, як і окремої літописної землі — князівства. «Великі» бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами; «малі» — посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату — міністеріалітету. Літописи серед цієї категорії урядових чиновників називають соцьких, десяцьких, тіунів, дворецьких, осьменників, огнищан. У виконанні своїх управлінських функцій вони спиралися на вирників, митників, мечників, дітських, печатників.

Привілейоване становище у давньоруському суспільстві належало й князівській військовій дружині, що брала участь не лише у військових компаніях, придушенні соціальних конфліктів, а й в управлінні державою чи землею. У ній інтегрувалася військово-служила знать, воїни-професіонали, представники князівської адміністрації.

Узагалі ієрархічна структура соціальної верхівки була досить розвинутою, повністю відповідала функціонуванню феодального організму і перебувала під захистом держави.

На другому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні прошарки населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією серед них, зайнятою у сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди. А останні з перелічених були людьми неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському.

До феодально залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які проживали в садибах феодалів. А у містах був значним відсоток вільних ремісників, так званих посадських.

В урбаністичних центрах проживала й більшість купців.

Ще одну окрему групу давньоруського населення становило православне духовенство — біле і чорне. Хоча на Русі перебували й представники інших релігійних громад.

Виникає питання: а які ж рівні етнічної самосвідомості були в кожній з перелічених груп давньоруського населення? Адже, як зазначалося

²³ Козлов В.И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 63, 68.

²⁴ Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам. — М., 1988. — С. 44.

вище, тогочасне суспільство в попередніх дослідженнях розглядалося значною мірою як етнічно монолітне, або ж як таке, що складалося з трьох крупних, уже цілком сформованих блоків — українського, білоруського та російського. Цю тезу, з нашої точки зору, можна і не розглядати з огляду на відсутність будь-яких серйозних наукових доказів.

Почнемо із самих соціальних верхів, враховуючи, на наш погляд, одну дуже суттєву деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, котрі, у переважній більшості, отримавши володіння, залишалися там назавжди, а також передавали їх своїм нащадкам (процес тривав із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії IX—XI ст., практично весь час перебували в русі, докладаючи багато зусиль, щоб посісти більш престижний і вигідний в політичному та економічному плані стіл. Для Західної Європи не були характерними випадки на кшталт зафіксованого в Лаврентієвському літописі під 1135 р.: «Георгий князь Володимеричъ. испроси у брата своего Ярополка Переяславль. а Ярополку вда Суждаль. и Ростовъ. и прочюю волость свою но не всю» (тут йдеться про політику Юрія Долгорукого, коли він рвався у подніпровський регіон).

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати ефективні зв'язки між окремими регіонами Русі, не дозволяючи повністю «переключатися» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвласної території. Ось лише кілька прикладів: Володимир Мономах посідав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи; його син Мстислав Великий — новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показово є доля іншого сина Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, городецько-остерським один раз, київським тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. Та й їхні попередники — Святослав, Володимир, Ярослав, — сидючи спочатку в Новгороді, а потім вже в Києві, звичайно, не мали відповідного російського чи українського «громадянства». При цьому не слід забувати, що пересування країною відбувалося разом із чисельним оточенням.

Тож слід констатувати, що для роду Рюриковичів східноєвропейські землі дійсно були «полем єднання» і вони цю історичну спільність реально відчували. «Горизонтальні» зв'язки між князями-родичами цікавили літописців хіба не найбільше на тлі інших питань, пов'язаних з міжособистісними відносинами: за чисельністю згадок слова «брат», «братья» посідають у «Повісті минулих літ» друге місце після слова «ЛЪТО»²⁵.

²⁵ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.). — М., 2001. — С. 35.

Звичайно, з князями у відчутті єдності були солідарні і бояри — представники адміністративного апарату держави — та підпорядковані їм безпосередньо слуги й виконавці. До цього контингенту належали не лише вихідці із східнослов'янського середовища, але й з інших країн та земель. До них можна додати і представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою залежали від князівської «милості» і супроводжували своїх господарів у їхніх переміщеннях на далекі відстані. Починаючи з часів Володимира Святославича, не можна не відзначити інтенсивність мікроміграційних процесів, що фіксуються хоча б переселенням за волею великого князя київського «кращих мужів» з північних районів східнослов'янського світу па південь для оборони від кочівників. В плані постановки розглядуваної нами проблеми таке переселення можна розглядати як процес, що сприяв міжплемінним контактам і формуванню нової етнічної спільноти на рівні певного соціального зрізу. Цьому ж сприяла й «відкритість дверей» у великокнязівських дружинах для представників різних етносів та племінних угруповань. Але це не означало, що кожен, хто потрапляв на Русь, автоматично й безповоротно втягувався в такий процес. Багато найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі у конкретного східнослов'янського зверхника, потім могли переходити до іншого володаря.

Тепер слід перейти до розгляду другої складової формування нових етнічних відносин у суспільстві Східної Європи на межі I — перших століть II тис. н. е. Йдеться про православ'я, котре стало державною релігією Київської Русі в 988 р. Взагалі середньовічну цивілізацію часто називають теократичною, маючи на увазі, що панівне становище в ній посідала всепроникна концепція християнського Бога²⁶. Тож і дослідники епохи Київської Русі розглядають християнський фактор як цементуючий у формуванні давньоруської народності, забуваючи про те, що у відношенні до Європи православ'я, як і католицтво, не мало кордонів на значних просторах, а тому не може бути етновизначним критерієм для окремих країн. Тож постулат «православ'я — народність» не слід розглядати як аксіому. Адже «особливості конфесіональної спільноти та етносу в більшості випадків досить відрізняються. І, відповідно, не мають рації не лише ті, хто змішує ці два види соціальних спільнот людей або підміняє їх одна одною, але й ті, хто стверджує, що ці два види спільнот тісно сполучені»²⁷. І все ж зупинимось і на цьому питанні.

Чисельні релігійні громади у східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. готувалися із представників місцевого люду. Але серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших європейських країн. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, котрі призначалися патріаршим синодом в Константино-

²⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 447.

²⁷ Пучков В.И. Этнос и религия // Этнические процессы в современном мире. — М., 1987. — С. 69.

полі, а сам акт інтронізації відбувся у Києві за погодженням з великим князем та за його безпосередньої присутності під час церемонії. Переважно це були греки за національністю, окрім Іларіона та Климента Смолятича, яких Ярослав Мудрий й Ізяслав Мстиславич висунули на найвищий щабель церковної ієрархії із східнослов'янського середовища без патріаршого благословення.

У зв'язку з цим цілком логічним є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом з тим й імператорську, ідеологію, і чи ставали вони русами по духу. У Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, котрі вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки другом, болгарський — сином, руський — небожем. Карлові Великому було неохоче надано статус брата. Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор. Але аж до XV ст. нікому з чужинців не було дозволено іменуватися «імператором римлян».

«Своїх претензійних поглядів візантійці не міняли аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли імперія їхня обіймала територію, ледве більшу за територію Царгороду, візантійський патріарх читав норовистому московському князеві лекцію про міжнародні порядки. Князеві слід пам'ятати, повчав патріарх, що він — всього-навсього місцевий правитель, тоді як візантійський імператор — імператор римлян, цебто всіх християн. Те, що володіння цього імператора в облозі у поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві імператорові належаться особливі прерогативи. Через це негоже князеві обривати звичай згадувати у літургії ім'я імператора»²⁸.

Звичайно, у зв'язку з такою міжнародною ситуацією в релігійній сфері про «руський патріотизм» вищого духовенства в перші століття II тис. н. е. говорити досить проблематично. Митрополити дійсно бажали миру і спокою в країні східних слов'ян, але лише в плані їхнього підданства імперії хоча б в ідеологічному відношенні, яка й направляла їх (митрополитів) сюди для реалізації вищенаведеної вселенської моделі.

Окрім митрополитів та їхнього безпосереднього оточення таку ідею, вірогідно, сповідувала і певна частина колективів ортодоксальних священнослужителів — греків за походженням. Вони перебиралися на Русь, починаючи з кінця I тис. н. е. (після хрещення частини русів за патріарха Фотія в 60-х роках IX ст., а пізніше й княгині Ольги в Константинополі в середині X ст., і також Володимира в кримському Корсуні 988 р. і т. д.). Але переважна більшість священників усе ж була місцевого походження і свято вірила в єдність Русі. Якраз вони й були справжніми патріотами «Руської землі».

²⁸ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. — Львів, 2001. — С. 14.

Протистояння візантійських і давньоруських інтересів знайшло яскраве відображення в канонізації святих — одного із основних символів християнських середньовічних держав. Так, за часів Ярослава Мудрого, Київ продовжував висловлювати свої домагання Константинополю, добиваючись розширення прав давньоруської митрополії й поступового виходу її з-під опіки константинопольського патріарха та візантійського імператора. Одним із пунктів цієї програми було прагнення канонізації ряду руських святих. Великий князь київський уперто наполягав на визнанні святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), які були вбиті язичниками у Києві на початку правління його батька, а також своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги та варягів-мучеників була рішуче відхилена Візантією, але вимоги Ярослава щодо Бориса і Гліба зломали спротив імператора. Князеві вдалося добитися канонізації своїх братів і тим самим увінчати ореолом святості й власну князівську владу.

Державно-політичне значення культу Бориса і Гліба полягало в осудженні князівських протистоянь, у бажанні скріпити державну єдність Русі на основі чіткого додержання феодальних взаємовідносин між князями: всі вони — брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші — коритися старшим. Це в цілому відповідало й візантійській концепції (можливо, якраз тому й була отримана імператорська згода). Лише пізніше, в самому кінці XI або на початку XII ст. культ згаданих князів-мучеників був трансформований у військово-феодальний культ захисників землі Руської.

Певне затягування канонізації прослідковується і щодо Антонія та Феодосія — настоятелів Києво-Печерського монастиря, які відображали своїми діяннями погляди різних угруповань ченців. «Вірогідно, слід відмовитися від крайнощів в оцінках чернецької братії як єдиного політичного колективу. За всього пануючого характеру монастирського уставу (а прийнятий Печерським монастирем студійський устав відрізнявся особливо суворими принципами) братія не була співдружністю однопумців. Вона складалася з окремих особистостей з характерними для них симпатіями й антипатіями, різним соціальним походженням, з певними національними рисами (присутність ченців-греків і варягів в монастирі незаперечна). Під чернецькою рясою билось людське серце, а під чернецькою відстороненістю нерідко був прихований темперамент політичного бійця, дотепного і яскравого публіциста. Києво-Печерський монастир не був бастионом русофілів в морі грекофільських настроїв духовенства на Русі X—XI ст., як це нерідко намагаються відобразити в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявності програми виховання власних, національних кадрів руської духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різні варіанти»²⁹. Це стосува-

²⁹ *Хорошев А.С.* Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.). — М., 1986. — С. 41.

лося не лише згаданого Печерського монастиря, а й багатьох інших церковних осередків.

Якщо ж говорити про ремісників і купців, котрі в своїй більшості проживали в містах (одним із трьох основних шляхів містоутворення якраз і був торгівельно-ремісничий³⁰), то вони, внаслідок своєї діяльності, повинні були контактувати з різними верствами населення, а тому отримували різноманітну інформацію і теж могли відчувати свою певну єдність на значних територіях.

Цього не можна сказати про сільське населення. Воно в ті часи складало основну масу люду і в демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва і для яких трудова діяльність складала їхню найважливішу функцію. Замкнутий характер господарювання і відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали можливості відчувати свою єдність з «колегами» на значних просторах Східної Європи. Навряд чи смерд десь під Галичем щось знав про жителя поліської Чернігівщини, не говорячи вже про сільське населення Новгородщини або Суздальщини. Їхні «світи» в ті часи були набагато локальнішими та конкретнішими. А тому з сучасної наукової точки зору тогочасне сільське населення ще було безетнічним.

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, котрі фактично перебували у становищі рабів. Вони, на відміну від стародавнього Риму, не належали до громадянського суспільства, не могли виконувати всередині нього які-небудь соціальні функції — вони просто були власністю конкретних господарів.

Розглянувши основні категорії давньоруського люду можна констатувати, що етнічне єднання відчували представники верхніх соціальних прошарків тих часів, зокрема на території південноруських земель. Вони були виразниками субкультури, що отримала у різних дослідників назву офіційної, міської, дружинної, дружинно-міської — на протигагу народній чи сільській. Перша із названих, тобто елітарна, внаслідок висхідної (а тому прогресивної) стадії розвитку феодалізму, була передовою, більш інтегруючою. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень більш пізніх часів (особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, а це, в свою чергу, сприяло закріпленню нової самосвідомості у конкретного індивідуума й появу відчуття приналежності до певної історичної людської спільності на східноєвропейських теренах.

У цьому не було нічого незвичного. Подібна ситуація фіксується і в інших європейських країнах та регіонах в ту епоху. Зокрема в середні віки під терміном «угорська нація» розумілося лише дворянство. А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя

³⁰ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.

Чорторийського, то він із здивуванням дізнався, що Польща була країною кріпосницькою, країною селян, які не відали про державу і знали лише свого пана, а також місцевих князів³¹.

Варто спробувати з'ясувати (звичайно, приблизно) і те, яка ж частина населення Київської Русі відчувала свою єдність, була виразником так званої давньоруської народності. В першу чергу, це тогочасні міські жителі, які за різними підрахунками становили від 4 до менш як 6 відсотків від загального населення країни³². Сюди ж треба додати населення прикордонних фортець, де основу становили дружинники та їхні сім'ї, замських монастирів, пунктів князівських та боярських адміністрацій (погостів), купецьких «караван-сараїв» на торгівельних магістралях. Гіпотетично набереться близько 10 відсотків. З другого боку, за іншими підрахунками, навіть в XV—XVIII ст. «світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей жили плодами землі, і тільки ними»³³. Мабуть, на Русі близько 90 відсотків тогочасного люду не мали жодного уявлення про загальноетнічну єдність.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала лише на рівні носіїв елітарної культури і не усвідомлювалася рядовим східнослов'янським населенням, і в першу чергу — кількісно переважаючим у багато разів сільським людом, дає змогу більш логічно, на нашу думку, реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені сучасних росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення після навали орд хана Батия в першій половині XIII ст., коли таке державне утворення як Київська Русь перестало існувати. Відстоювання твердження про міцні й всесторонні зв'язки по горизонталі і вертикалі в суспільстві IX—XIII ст. і в пізніші часи не дає змоги, знову ж таки з нашої точки зору, обґрунтовано вказувати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян й формування сучасних народів. Сприйняття інших, протилежних поглядів, переводить дану проблему до розряду безперспективних в плані її реального вирішення навіть на теоретичному рівні.

Але цікаво розібратися й у тому, як тоді конкретні громади усвідомлювали себе в певних місцевостях, в які суспільні відносини вступали і т. п. Для цього будуть знову використані літописні й деякі археологічні матеріали, отримані в різні роки при вивченні південного регіону східнослов'янської ойкумени. Серед перших із них особлива увага ще раз

³¹ Фодор И. Понятие языка, культуры и этноса в изучении древней истории венгров // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. — Ижевск, 2003. — С. 21; Бродель Ф. Время мира. — М., 1992. — С. 40.

³² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 234; Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв. — Л., 1978. — С. 59.

³³ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1960. — С. 60.

буде приділена сторінкам Іпатієвського літопису — зводу, що найповніше зберіг південноруське літописання X—XIII ст.³⁴

Цей пласт самоусвідомлення, але вже місцевого рівня, в епоху Київської Русі можна схарактеризувати умовною назвою «городяни» з конкретною прив'язкою до певного міста та його округи. Г. Хабургаєв запропонував називати такі утворення «народо-найменуваннями», а тому, у зв'язку з відсутністю інших пропозицій, ми теж використаємо цей термін. Дослідник визначив назви таких груп населення як етноніми, що утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (від приналежності до міста та його волості)³⁵. Але далі загальної фіксації киян, галичан, любечан та інших в історіографії дана тема не знайшла подальшої розробки, а тому на ній слід зупинитися більш детально.

«Городяни» ділилися у своєму територіальному розумінні на кілька ієрархічних щабелів: власне міські жителі; населення міста і округи; жителі окремих земель, яких іменували за назвою столиці землі — князівства. Продемонструємо це фактами із того ж Іпатієвського літопису. Але перед тим слід відзначити, що в окремих випадках конкретну людину іменували за назвою града, з якого вона походила: в 1175 р., коли було вбито Андрія Боголюбського, до його тіла спочатку прийшов лише Кузьмище киянин, який його й оплакував; а при описі подій 1282 р. згадується Василько белжанин (житель міста Белза).

Якщо ж говорити про жителів власне міста, то вони згадуються багато разів під найменуванням своїх градів. Почнемо з «матері міст руських», а далі розглянемо й інші випадки.

У 907 р. якраз кияни назвали князя Олега «Віщим», коли він повернувся сюди з переможного походу на Константинополь. А в 945 р. кияни від імені княгині Ольги «запросили» до себе древлянських послів. Пізніше, в 980 р., під час облоги Києва силами Володимира, воевода Ярополка Блуд хитрістю виманив свого господаря з міста, переконуючи його, що кияни звернулися до «робичича» з пропозицією взяти град (хоча це була неправда). В 1015 р. якраз вони («люди») першими почали оплакувати смерть великого князя. Його син Святополк, щоб задобрити їх, почав роздавати майно. 1024 р. знову вони не прийняли ще одного Володимирового сина — Мстислава — і він пішов до Чернігова.

1069 р. у протистоянні Всеслава з Ізяславом перший втік до Полоцька із Білгорода таємно від киян. Люди, повернувшись до столиці, вчинили там віче. Святослав і Всеволод заспокоювали народ, обіцяли, що не дадуть захопити місто. Але це зробити їм не вдалося. Син Ізяслава Мстислав порубав частину непокірних киян у кількості 70 чоловік, інших осліпив або просто вбив, не вчинивши навіть дізнання. Після цього жителі вже прийняли його батька.

³⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. — К., 2005. — С. 7.

³⁵ Хабургаєв Г.А. Вказ. праця. — С. 174.

Наступні згадки про жителів Києва датуються останньою чвертю XI та початком XII ст. 1078 р., після битви на Нежatinій ниві, коли вбитого князя Ізяслава привезли на човні до Городця Пісочного на лівому березі Дніпра, то вийшов (за словами літописця) йому назустріч увесь Київ. Повезли загиблого до міста, жителі якого по-різному згадували про нього. 1087 р. знову ж вбитого Ярополка привезли до столиці Русі. Вийшли його оплакувати князь, священники і «всі кияни». З іншого приводу і з іншими почуттями приймали Святополка в 1093 р.: князя зустрічали з поклоном. Але того ж року сумна звістка досягла киян — мати й всі люди плакали й сумували за юним Ростиславом, що захлинувся у водах р. Стугна. Трагічні події 1097 р., коли після об'єднувального Любецького з'їзду (цьому раді були всі кияни) осліпили князя Василька (боари й кращі мужі столичного града вагалися або взагалі рішуче протестували проти цього ганебного діяння) призвели до реального захоплення його об'єднаними силами Володимира, Давида й Олега. Один із винуватців цієї ганебної акції — Святополк — хотів утекти, але якраз городяни не дали йому це зробити — до князів на переговори було направлено вдову Всеволода, княгиню Анну, та митрополита Миколая. Місто було врятоване. Вони ж послали за Володимиром Мономахом до Переяславля з проханням сісти на батьківському столі 1113 р., одночасно грабуючи двір Путяти та садиби представників єврейської громади, які тут проживали, а також обіцяючи добратися і до майна вдови Святополка Ізяславича, а також бояр і монастирів.

Вже в середині XII ст., якраз в 1155 р., коли Юрій Долгорукий зібрався брати столицю, то Ізяслав — його супротивник — виправдовувався, що він сів на столі якраз на вимогу самих киян, котрі закликали його до цього. В 1158 р., після смерті самого Юрія, до Ізяслава Давидовича прийшли представники міської громади і повідомили його про це (він зайняв стіл, що таким чином звільнився). Трохи пізніше, в 1161 р., Ростислав послав до Святополка Ольговича послів із пропозицією відправити до нього сина Олега, мотивуючи це «ать познатеть Кияны лѣпшия» разом з торками та берендеями. Та того ж року до міста увійшов Ізяслав і біля Софійського собору дав прощення всім жителям, які були захоплені. Сам же пішов на Ростислава до Білгорода Київського. Через певний час, 1169 р., коли розпочалася міжкнязівська боротьба, пов'язана зі смертю Ростислава, кияни направили своїх послів до Чорних Клобуків з метою повернути їх на свій бік. Одночасно Мстислав, домовившись з братами, дружиною та жителями міста, пішов до Вишгорода, а потім зайняв і сам Київ. А померлого Володимира Андрійовича священники й кияни поховали в Андріївському монастирі.

Конкретно киян можна виділяти й при розгляді подій останньої чверті вказаного тут століття. 1177 р., коли Святослав зі своїми полками і Чорними Клобуками став біля Вітачева на Дніпрі, то до нього прибули столичні представники із повідомленням, що Роман пішов до Білгорода. Новий володар зайняв місто. 1194 р., коли після смерті Святослава Всеволодовича до згаданого града входив Рюрик Ростиславич, із тради-

ційними вітаннями йому назустріч вийшли церковники і представники громади. А наступного року, коли вже Рюрик покликав на гостини свого брата Давида із смолянами, то й самі кияни його запросили на святкові обіди. Було й зворотнє запрошення: в 1200 р. Рюрик у своїй молитві згадав тутешніх віруючих городян.

На сторінках вищезгаданого літопису присутні також чисельні повідомлення про жителів інших південноруських міст, які мешкали в межах самих укріплень.

Так, під 1289 р. зафіксована інформація, що після смерті Володимира в Берестії почав правити його племінник Юрій (за порадою своїх молодих бояр та підбурювачів — берестян). Пізніше, коли на законних підставах у місто в'їхав Мстислав, більшість городян прийняли його з радістю, а підбурювачі втекли з Юрієм до Дорогичина. Та все ж за крामолу на тих же берестян було накладено окрему данину. Набагато раніше за попередній випадок, під 1015 р., згадуються боярин Путша і вишгородські боярці, котрі присягалися Святополкові, що разом із вишгородцями будуть вірними йому. А під 1160 р., під час походу Ізяслава Давидовича на Путивль, де засів Олег Святославич (місто не скорилося), було оточено Вир. Та його жителі — вирці — зачинилися від нього. Існує також кілька повідомлень, пов'язаних із жителями Володимир-Волинського. Коли 1202 р. Володимир Ігорович з «безбожними галичанами» хотіли знищити «плем'я Романове», то цей князь за порадою галицьких бояр послав до володимирців попа з вимогою видати йому обох Романовичів. Обурені жителі оточеного міста хотіли вбити його, але бояри не дозволили. А в 1204 р., коли ляхи підійшли до згаданого града, володимирці відкрили їм ворота, хоч після погрому, який ті вчинили по тому, й жалкували з цього приводу.

Набагато більше існує згадок про жителів Старого Галича, як його називав Я. Пастернак³⁶. Зокрема, в 1173 р. тут галичани спалили незаконну дружину Ярослава Осмомисла Настаську, а її сина Олега вигнали в заслання; самого князя водили до хреста, щоб він заприсягнувся жити далі зі своєю законною дружиною. В 1189 р. в бою за місто було поранено Ростислава Берладничича, якого понесли до града, де галичани планували зробити його своїм князем. Та угри його тоді ж умертвили, приклавши до ран якогось зілля. Після чого почали принижувати місцевих жителів, які шкодували, що вигнали свого законного володаря. В 1206 р., після безчинств тих же угрів, галичани хотіли привести до влади Мстислава Ярославича Німого, але з цього нічого не вийшло — він лише постояв на кургані Галичина могила. Друга спроба була більш вдалою: брат Романа Ігоровича Володимир (перший утік до угрів, а другий перебував у Путивлі) сів у Галичі; інші Ігоровичі осіли в кількох містах Галицької землі. Про галичан в значенні жителів самого міста говориться при характеристиці подій 1209—1212 рр.: про їх відступництво; про їх підтримку Володислава Кормильчича, який з королівською раттю та підрозділами

³⁶ Пастернак Я. Старий Галич. — Івано-Франківськ, 1998.

галичан вступив до міста і почав правити там; у подальшій боротьбі за Галич бояри Ярополк і Яволод зачинилися у місті, а згаданий вище боярин Володислав з уграми й чехами (об'єднавшись із галичанами) прийшов на р. Бобрка. В жорстокому протистоянні ляхи і русь перемогли, хоч Данило ще був малим і лише міг сидіти на коні. Незаконний зверхник Володислав утік з поля бою, а багатьох воїнів було вбито. В останній із вищезгаданих років галичани знову запрошують Данила до себе на стіл, але це зробити не вдалося — у місті став володарювати Мстислав Мстиславич Удатний. 1226 р. вони знову вчиняють невдалу спробу ствердити у себе сина Романа — Мстислав віддає місто угорському королевичу Андрію. 1231 р. протистояння короля і вищезгаданого князя тривало — перший із них за порадою «невірних галичан» у черговий раз посадив тут свого сина. А 1234 р. Данило зі своїм братом Васильком знову пішли до столиці князівства; їх зустрічала більша половина міста (в першу чергу бояри). Рішучо налаштовані галичани думали схопити його противника Олександра і виїхали з града навздогін йому. Після смерті королевича Андрія місцеві жителі знову посилають за Данилом, а Олександра схоплюють у Полонному. Після чисельних сутичок Данила увели в оману, і він пішов до угрів.

Є в письмових джерелах згадка і про жителів Луцька та Переяслава Руського. Коли 1085 р. Володимир прийшов до першого із названих міст, то лучани здалися на його милість. В 1227 р. в процесі боротьби за владу вже Данило й Василько стали під стінами. Лучани спочатку зачинилися в місті, але на другий день здалися. А в другому випадку, коли 1096 р. хан Тугоркан прийшов до Переяслава, жителі закрили перед ним ворота (в літописі поточнюється, що це були якраз городяни). 1126 р. Ярополк Володимирович, укріпившись в Переяславі, вийшов з міста із самими переяславцями (тобто без підмоги), догнав і розбив половців.

Вищенаведеними даними інформація про жителів південноруських міст не вичерпується. Під 1227 р. повідомляється, що Данило заявив своєму тестю Мстиславу Удатному про свою незгоду, щоб піняни (жителі Пінська) володіли містом Чорторийськом. Той погодився з ним. 1177 р. у міжкнязівських сутичках князь Мстислав зрадив трепольців і відчинив ворота міста супротивнику. 1157 р. Володимир Андрійович підійшов до Червеня, а червеняни зачинилися в місті і не хотіли його впускати. 1095 р., коли половці наблизилися до Юр'єва, то юр'євці вибігли з нього і прийшли до Києва. Святополк оселив їх на Витачівському пагорбі, а нове місто назвав Святополчградом. Наказав єпископу Марину з юр'євцями сісти тут, а також засаківцям (жителям Сакова) та й вихідцям з інших градів.

Кілька разів літописець також згадує про жителів Чернігова. Так, коли 1078 р. військо на чолі з Ізяславом рушило на згадане місто, то чернігівці закрилися в ньому й оборонялися усіма силами. 1152 р. війська Юрія і Святослава із союзними їм половцями знову оточили місто, а чернігівці билися з міських стін й вистояли. Вячеслав та Ізяслав прийшли на поміч і облогу було знято.

Але у багатьох випадках термін «городяни» не можна трактувати лише в розумінні жителів, що проживали в межах оборонних укріплень. Слід говорити більше про населення округи в цілому. Звернімося до цієї інформації і знову почнемо зі столичного регіону.

1068 р. після поразки на р. Альта від половців київські люди прибігли до міста, вчинили віче й вимагали зброї та коней від князя. Навряд чи організовані городяни ходили в бій без спорядження. Вірогідно, в даному випадку, як і в багатьох інших ситуаціях, йдеться і про жителів міської округи, які були втягнуті у тогочасний вир подій. 1132 р. під час походу Мстислава й інших князів на литву було вбито багато киян, бо ті не встигали йти разом із князем, а пересувалися слідом за ним. Звичайно, організована військова дружина за першим наказом вирушила у похід, але для підрозділів, що набиралися з жителів різних населених пунктів, був потрібен певний час. 1135 р. під час міжкнязівського конфлікту Ярополк зібрав воїв київських, а Юрій — переяславців для боротьби із Всеволодом Ольговичем, що тоді сидів у Чернігові. Війська концентрувалися в київській окрузі. 1139 р., під час продовження конфлікту, у новий похід на Чернігів Ярополк разом із родичами зібрав киян, переяславців, галичан, туровців, а також суздальців, ростовців, полочан, смолян, угрів. Навряд чи це були власне городяни. А чернігівці виступали проти свого князя Всеволода, який хотів утекти до половців. І в цій ситуації не йшлося лише про інтереси власне самих городян.

Більш докладна інформація про київську округу датується кінцем першої половини XII ст. Так, 1146 р. кияни на княжому дворі в урочищі Угорському присягались Ігореві: «ты намъ князь» (але це було не зовсім щиро). Наступного дня цілували йому хрест і вишгородці. Після смерті Всеволода й поховання його в церкві Бориса і Гліба новий князь приїхав до Києва і скликав усіх киян на Гору, на Ярославів двір. Кияни зібралися біля Турової божниці і почали перекладати провину на Всеволодового тіуна Ротшу і на вишгородського тіуна Тудора — тобто управителів князівської держави, яка аж ніяк не обмежувалася міською територією. «Ратша ны погоуби Киевъ. а Тоудоръ — Вышегородъ», — вигукували вони. Брат Ігоря Святослав присягнувся, що з боку нового князя не буде ніякого насильства і дав їм нового тіуна. Під час переговорів він зійшов із коня, як це зробили й кияни, а потім вони разом цілували хрест. Далі Святослав узяв з собою ліпших київських мужів і поїхав з ними до брата. А інші жителі міста кинулися грабувати двір згаданого Ратши, а також двори мечників — державних виконавців, що виконували князівські рішення у його володіннях. Святослав із військовою дружиною ледве заспокоїв їх. Та пізніше киянам Ігор усе ж зовсім не сподобався, і вони послали до Переяславля за Ізяславом. До війська останнього приєдналися Чорні Клобуки й порошани — тобто жителі Поросся — біля Дернового, коли Ізяслав перейшов Дніпро біля Заруба. Туди ж прислали послів білгородці й василівці, що теж не жалували Ольговичів. Тисяцький Уліб і воевода Іван Войтишич змовилися з киянами проти

Ігоря. Разом з іншими впливовими особами вони зібрали навколо себе усіх присутніх киян і радилися, як би то обдурити свого князя й підтримати Ізяслава Мстиславича. Було вирішено, що після початку протистояння вони втечуть до Києва. Тому перед боєм кияни стали окремо й у великій кількості; одночасно привели до себе тисяцького Ізяслава. А київські тисяцький і воєвода з полками потім покинули стяги перед самою битвою й побігли до київських Жидівських воріт. Ще пізніше кияни з переможцем Ізяславом розграбували майно Ігоря і Всеволода, їхніх дружинників, а також села та худобу. Взяли багато майна в садибах, «не забули» і монастирі.

1149 р., коли Ізяслав повернувся із волзького походу до Києва, йому повідомили, що Ростислав Юрійович підбурював проти нього берендеїв і киян. У подальшому протистоянні Ізяслава і Юрія на боці першого з них в Переяславлі, в залозі, перебував його брат Володимир та Ярополк Мстиславич з пороханами. Ізяслав, довідавшись про виступ супротивника, повідомив про це киян. Ті спочатку не хотіли виступати, але потім погодилися. Під час бою прибічники Ізяслава були розбиті: спершу побігли порохани, потім Ізяслав Давидович, а далі і кияни. А переяславці змовилися, визнали Юрія своїм князем й побігли з поля бою. Останній зайняв їхнє місто. Тоді кияни відмовили Ізяславу в підтримці і він із сім'єю вирушив до Володимир-Волинського.

1152 р. той же Ізяслав у союзі з угорським королем Гейзою вирішили йти на галицького князя. Київський зверхник, що знову зайняв цей стіл, зібрав усю свою дружину, війська дядька й співправителя Вячеслава, Чорних Клобуків, «ліпших» киян, всю «руську» дружину, після чого виступив у похід.

Через два десятиліття — 1172 р. — Мстислав Ізяславич зайняв Київ. Після цього дійшов згоди з братами, галичанами, іншими князями та киянами. А 1174 р. Андрій Юрійович прислав княжити до Києва Романа Ростиславича. Його з хрестами зустрічали митрополит, архімандрит печерський, ігумени та кияни. Того ж року Андрій організував похід на Київ з ростовцями, суздальцями, володимирцями, переяславцями, муромцями, новгородцями й рязанцями (всього 50 тис. чоловік), до яких приєдналися пізніше смоляни, багато князів та переяславці. Проти них Святослав зібрав коаліцію із 20 князів, берендеїв, жителів Поросся, киян і «всю Руську землю». А коли Ольговичі пограбували й залишили Київ, Ярослав (який перед тим утік до Луцька) обклав даниною все місто — церковників, купців, латинян (тобто іноземну колонію) й зачинив у граді всіх киян.

Зафіксована аналогічна ситуація і щодо інших південних давньоруських міст.

Зокрема, коли 1121 р. були пограбовані землі навколо Белза та Червеня і велика кількість населених пунктів розорена, белжани назвали трагічну ніч злою. Звичайно, це стосувалося як градів, так і оточуючих їх сіл. А коли 1097 р. Мстислав із залогою зачинився у Володимирі, з ним були берестяни, піняни, вишеговці. Навряд чи серед них були вик-

лючно вихідці із Берестія, Пінська та Вишеги, і не було мешканців околиць цих міст. Як і в ситуації 1204 р., коли до Лешка Білого приїхали берестяни із проханням відпустити до них на володарювання Романову княгиню та її дітей. 1229 р. Данило й Василько пішли на підмогу до польського князя Конрада, а в Берестії залишили Володимира Ростиславича пінського, угровчан та берестян — стерегтися від ятвягів. Та литовці перемогли цього князя з берестянами за межами міста. 1282 р. у польсько-руському протистоянні ті ж берестяни виступили проти ляхів, хоча останніх було 200, а берестян 70. В бою було вбито 80 ляхів, інших захоплено у полон, а здобич повернуто назад. А у військових операціях Данила Галицького 1254 р. згадуються білобережці, чернятинці, возвягляни (жителі Білобережжя, Чернятина, Возвягля), а також болоховці — жителі Болоховської землі з центром у самому місті Болохові.

Доцільно тут згадати і про те, що окрім вже згаданих вище порошан та болоховців за територіальною ознакою фіксуються ще й сеймичі — населення літописного Посейм'я. Вони згадуються у «Поученні» Володимира Мономаха під 1085 р., а раніше — під 1078 р., коли цей видатний князь під Стародубом разом із чернігівцями й дружніми половецькими загонами розбив ворожих кочівників, забрав у них здобич і визволив тих же сеймичів.

Але повернемося до мешканців околиць цілого ряду давньоруських міст. Так, 1097 р., після осліплення свого супротивника, Давид зачинився у Володимирі. Володар та Василько Ростиславичі підступили до міста й послали своїх послів до володимирців з поясненнями, що вони прийшли не брати місто, а по ворогів своїх — Туряка, Лазаря й Василя, які начебто і намовили князя створити страшне зло. Пізніше, під час бойових дій, Давид, зайнявши Сутейськ і Червен, зненацька захопив володимирців. Мстислав тоді зачинився в місті, з чого випливає, що згадані володимирці не були городянами. А 1288 р. за померлим князем Володимиром плакали всі володимирці, вірогідно, і жителі передмість.

Значно більше свідчень маємо про галичан. В 1160 р. Святослав Ольгович пішов до Вщижа на Святослава Володимировича із союзниками, серед яких були і галичани. В тому ж році Володимир Андрійович і Ярослав Ізяславич разом з ними розбили половців між Мунаревом та Ярополчем на землях Східної Волині. Галичани були серед союзників Мстислава Ізяславича, коли він в 1171 р. рушив із Володимира на Київ. І в 1174 р. у протистоянні між Ростиславичами і Ольговичами останні побоювалися, що противник може використати галичан, як і Чорних Клобуків. Звичайно, така союзницька активність у багатьох військових операціях не могла забезпечуватись людськими ресурсами лише одного міста.

В 1235 р. на Каменець пішли галичани і всі болоховські князі, але були переможені й захоплені. Їх привели до Данила у Володимир. А 1238 р. князі Михайло й Ростислав виправдовувалися перед Данилом, пояснюючи, що «невірно» галичани заважали їм виконувати дані Данилові обіцянки. 1241 р. Ростислав Михайлович зібрав болоховські сили і решт-

ки галичан, а потім пішов до Бакоти, але вони були втихомирені Кирилом печатником.

Згадуються в літописі й сусіди галичан — звенигородці. Коли в 1146 р. Всеволод ходив на Галич на Володимирка Володаревича, то було спалено острог Звенигорода. Скликавши віче, жителі міста хотіли здатися, але воєвода Іван Холдійович, убивши трьох мужів, не дозволив це зробити. Звенигородці почали оборонятися й вистояли, а Всеволод повернувся до Києва, там захворів, і невдовзі помер.

1128 р. в облозі вже згаданого Каменця брали участь Володимир з половцями, Михайло та інші князі з курянами, пінянами, новгородцями та туровцями. Звичайно, це були не лише конкретні вихідці із літописних градів, як це трапилося і 1259 р., коли під час походу Куремси до Луцька збіглося багато людей.

Те саме можна стверджувати, розглянувши інші літописні повідомлення. 1146 р. під час протистояння між Ізяславом Мстиславичем і Святославом Ольговичем перший з них посилає на супротивника свого сина Мстислава з переяславцями та берендеями. 1236 р. син литовського князя Миндовга Войшелк з пінянами ходив до Новгорода (сам він тоді жив у Пінську, а потім пішов у Литву княжити). А 1281 р. Володимир з військом пішов до Берестія. На підмогу йому прийшли холм'яни. 1171 р., коли Мстислав Андрійович з братами взяли Київ, розграбували його, то в цьому їм допомагала Олегова військова дружина, а також смоляни, суздальці й чернігівці. 1234 р. після протистояння було укладено мир із Володимиром й Данилом з одного боку, та Мстиславом Глібовичем з чернігівцями — з другого. Цікаве у цьому відношенні літописне повідомлення 1159 р. Тоді після відступу від Білгорода половці підійшли до Юр'єва. Але багато з них були захоплені берендичами та юр'євцями. Як бачимо, останні відділяються від уже згаданих порошан — основної групи слов'янського населення Поросся.

Але в писемних повідомленнях присутні й інші історичні епізоди, коли «городяни» згадуються в обох вищерозглянутих варіантах — і як жителі конкретних міст, і як жителі їхніх околиць.

1147 р., під час продовження крупного міжкнязівського конфлікту, до себе на раду Ізяслав зібрав бояр, свою дружину та киян. Серед іншого повідомив, що їхніми союзниками у протистоянні з його дядьком Юрієм виступили смоляни та новгородці. Кияни не погоджувалися йти на представника «Володимирового племені», але були готові виступити проти Ольговичів. Тож після сварки з чернігівськими князями Ізяслав наказав тисяцькому Лазарю збирати киян на двір до святої Софії. Вони зійшлися, і там «братів-киян» через свого посла князь закликав йти на Чернігів. Вони повинні були збиратися «від малого до великого» — і ті, хто має коня, і ті, хто його не має (підуть на човнах). Жителі міста відгукнулися на заклик свого князя. Але перед походом вони вирішили розправитися з Ігорем, який перебував у монастирі. Його було жорстоко вбито. Ізяслав, дізнавшись про це, засуджував киян. Про цю смерть довідалися і куряни, але і вони не могли підняти руку на «Володимиро-

ве плем'я». Тож послали до Гліба Юрійовича послів і взяли від нього собі посадника. Далі цей князь разом із Святославом Ольговичем пішов до міста Вир, де до них приєднався Святослав Всеволодович. Разом вони погрожували вирівцям, що якщо ті не підкоряться, то їх віддадуть на поталу половцям. Але ті не погодилися на капітуляцію. Під час військових сутичок було спалено Уненіж, Білу Вежу, Бохмач. Про це почули глібьці й хотіли втекти, але не встигли. Тоді під час облоги їхнього міста Глібля жителі завзято билися й захистили себе від нападників. Ізяслав і Мстислав зняли облогу, але повертаючись до Києва, попередили дружину, киян і смолян про готовність виступити знову на Чернігів. Пізніше Гліба Юрійовича, який зайняв Городок Остерський, захотіла бачити своїм князем частина переяславців. Але Мстислав Ізяславич разом зі своєю дружиною й переяславцями відігнав його від міста.

1150 р., під час чергової зміни влади, кияни вийшли до Ізяслава і повідомили йому, що Юрій покинув місто, а на столі сів Вячеслав. Вони визнали першого із названих своїм князем. Коли той поклонився святій Софії, то в'їхав у Ярославів двір зі своїм військом і до нього прийшло багато представників місцевого населення.

Після протистояння Ізяслава з Володимиром Володаревичем галицьким на р. Ольшаниця Чорні Клобуки й кияни рекомендували першому з них, зважаючи на нерівні сили, відступити. Після цього вони побігли: Чорні Клобуки — у свої вежі, а кияни — до свого міста. Залишилася лише вірна князівська дружина. В цей час на лівий берег Дніпра підійшов Юрій із союзниками. Багато киян за допомогою плавзасобів — посадів — переправилися до нього, а інші почали перевозити його дружинників на Поділ. Кияни, боячись Володимира Галицького, ввели Юрія в місто, де він і сів на столі.

Пізніше кияни разом з берендеями та мужами Вячеслава знову запросили Ізяслава до себе. Під час тактичних пересувань Ізяслав підійшов до Дорогобужа, а жителі його вийшли з хрестами поклонитися йому; князь відпустив їх додому з миром. Під час цієї зустрічі дорогобужці висловили тривогу, що угри, які були в Ізяславовому війську, завдадуть їм шкоди, та князь їх заспокоїв і пішов далі. Перейшовши Горинь, він підійшов до Корчеська і корчани з радістю вклонилися йому. Противники зіткнулися біля Ушеська. Стрільці Ізяслава стояли на одному березі р. Уж, а галичани — на другому. В останніх було захоплено «язика».

Протистояння між дружиною Ізяслава та галичанами тривало й далі, але без активних дій. Перший відступив до Мичеська, і тут його зустріли дружинники, що сиділи по р. Тетерів. Вони разом з мичанами вклонилися князю. Далі Ізяслав планував використати сили киян. Його брат Володимир рушив до р. Ірпінь, білгородці квапливо намостили міст й Ізяславів брат в'їхав до Білгорода Київського на р. Ірпінь. Син Юрія, Борис, поспіхом покинув це місто, про що повідомили його жителі. Юрій переправився через Дніпро і пішов до Остерського Городка, а кияни радісно зустріли Ізяслава. Після цього князь помолвився в Софійському

соборі і покликав киян разом з уграми — його союзниками — на зустріч. Для киян останні провели показові ігрища на конях. Володимир вирішив повернутися до Галича, але вимагав викуп з мичан (ті зробили це).

1151 р. Ізяслав почав правити в столиці разом із своїм дядьком Вячеславом. На честь цієї події було запрошено на обід (після молитви в Софії) усіх киян, королівських мужів-угрів з їхніми воїнами, про що значає літописець.

Далі протистояння з Юрієм Долгоруким тривало в сутичках на Дніпрі. На боці Ізяслава виступали кияни й Чорні Клобуки. Вони ж, після зміни воєнної ситуації, радили князеві не вступати у відкритий бій. Той їх послухався і відступив, а потім розташував свої сили перед київськими міськими стінами — від Золотих до Жидівських воріт, а також перед Лядськими. Кияни з усіма своїми силами (на конях і піші) стали між князівськими дружинами; їх було «многе-множество». Підійшли і Чорні Клобуки зі своїми вежами. Тобто коаліційні сили Вячеслава та Ізяслава, у зв'язку із винятковою ситуацією у протистоянні з Юрієм, склалися із киян, Чорних Клобуків, а також кількох князівських дружин. Юрій після битви відступив і пішов на зустріч з Володимиром галицьким. Підійшов до Білгорода і там вимагав відкрити ворота. Але білгородці йому не підкорилися: «а Киев ти ся кое отвориль?» — запитали вони. Вячеслав, Ізяслав та Ростислав вирушили услід супротивнику, а кияни вирішили поповнити військо всіма своїми людськими ресурсами — навіть тими, хто мав хоча б палицю. Під час нового бою піші кияни не впізнали Ізяслава і мало не вбили його (можливо, багато із них взагалі не бачили цього князя, бо жили десь за містом).

1154 р., коли Ростислав прийшов зі Смоленська правити до Києва, то кияни з великою радістю вийшли його зустрічати. Він же склав присягу своєму дядькові Вячеславу, як і свого часу його покійний брат Ізяслав. Пізніше, збираючись у похід на чернігівського Ізяслава Давидовича, зібрав біля Вишгорода князів-союзників, торків і киян. Але супротивник розбив його, а потім звернувся до киян з вимогою, що хоче ними правити. Ті, боячись його союзників-половців, прийняли Ізяслава Давидовича.

Така ж подвійна інформація і про саме місто, і про його околиці присутня в літописних повідомленнях про Галич та Переяславль. 1159 р., коли Ізяслав Давидович розпочав війну проти Ярослава галицького, то до Івана Ростиславича Берладника галичани відправили послів з обіцянками, що перейдуть на його бік і відступляться від свого князя. А пізніше нова коаліція князів разом з ними рушила на Київ. 1189 р., коли Володимир Ярославич разом із незаконною дружиною-попівною та двома їхніми синами втік до угорського короля Бели, галичани повернули Федору — дружину його старшого сина Василька — до її батька Романа Мстиславича. Останній зайняв Галич, але боячись угорського війська, покинув його з вірними галичанами та втік до Володимира. Звідти він пішов до ляхів, а свою дружину з галичанами послав до Овруча і Пінська. Король Бела, зайнявши стольний град, не посадив там Володимира, а дав галичанам свого правителя — сина Андрія. Роман же випросив у свого тестя Рюрика

Ростиславича, який сидів у Білгороді, допомогу, мотивуючи це тим, що галичани запрошують його до себе на княжіння. У той час під Пліснеськом угри й союзні їм галичани захопили частину Романових воїнів, а інша їх частина втекла.

Ще один цікавий факт у розвиток цієї теми. 1172 р. Гліб посилав свого брата Михалка на половців зі стома переяславцями і 1500-ма берендеями. В основний бій руси виступили в кількості 90 списів разом із союзниками — кочівниками, а половців було 900. Берендеїв перед тим знищив половецький авангард у кількості 300 чоловік. Переяславці першими кинулися в бій, а самого князя кочівники-союзники стримали від цього й самі виступили перед ним. У князя, мабуть, була і якась своя дружина — оті 90 русів. Михалко переміг половців, прийшов до Києва з переяславцями та берендеями, а також визволеними з полону християнами.

І ще одна зі «сходинок» у розгляді питання про територіальні межі поняття «городяни». Фактів з цього приводу набагато менше, але вони існують.

Перший з них належить до недатованої частини літопису і стосується характеристики полян, в якій дається поточнення: «суть поляне кияне». Звичайно, це можна інтерпретувати і як приналежність жителів міста до членів згаданого літописного племені, але не виключений і варіант, що найменування міста було поширене пізніше на всі землі цього союзу — тобто на правобережну частину всього Середнього Подніпров'я.

Вдруге кияни в цьому найбільш широкому значенні терміна «городяни» згадуються разом з іншими в Іпатієвському літописі в момент підготовки військ до битви на р. Калка, коли вони збиралися на Дніпрі біля острова Варязького. Тоді до руських князів приєдналася вся Половецька земля, а також чернігівці, смоляни, кияни та представники інших земель. Також галичани й волинці (кожні зі своїми князями), куряни, трубчани, путивльці.

Але найбільше інформації про використання розглянутого терміна в межах всього князівства міститься в оповідях про події на Галицькій землі.

Так, 1144 р. відбулося одне із чисельних міжкнязівських протистоянь. Дві коаліції, на чолі з Всеволодом та Володимирком відповідно, зустрілися біля Звенигорода. Першому з них вдалося обхідним маневром обійти супротивника, а коли це побачили галичани, то занепокоїлися: «мы сде стоимы. а онамо жены наша возмоуть». З цього тексту очевидно — звенигородці теж галичани. В тому ж році, взимку, Володимир вийшов із Галича на лови. У цей час галичани послали своїх представників по Івана Ростиславича до того ж Звенигорода і ввели його в своє місто. По тому городяни захищалися від Володимира близько трьох тижнів. А сам Іван виступив з галичанами на бій, був розбитий і після того втік з поля бою. Галичани ще тиждень билися з непопулярним князем. Після перемоги Володимир жорстоко покарав повсталих.

1152 р. в протистоянні угорського короля Гейзи разом з Ізяславом проти Володимира на р. Сян в районі Перемишля (тобто далеко від столиці князівства) король почав розставляти свої полки на бродах, а галичани шикували свої сили на протилежному березі.

Наступного 1153 р. у протистоянні Ізяслава Мстиславича та інших князів проти Ярослава Володимировича «руська» коаліція з перемінним успіхом перемагала. Ізяслав гнав галичан, і вони втекли у своє місто Теревовль. У результаті подальших бойових операцій Ізяслав усе ж переміг супротивника, і з цього приводу був великий плач по всій Галицькій землі.

1208 р., після того, як угри посадили на стіл Данила, його суперники Ігоревичі — Роман, Святослав та Ростислав — були схоплені. Галичани вимагали їх повісити заради помсти. Слід звернути увагу на те, що перший із названих князів сидів у Звенигороді, другий — у Перемишлі, а третій — невідомо де (на думку Л. Махновця, це ім'я з'явилося в літописі випадково³⁷). Пізніше у Данила, якому було лише 9 років, відібрали матір — княгиню Анну. Галичани вигнали її з міста. Вона пішла до Белза, лишивши сина у «невірних» галичан за порадою боярина Володислава Кормильчича.

1229 р. Данило перебував в Угровську. Галичани повідомили йому туди, що боярин Судислав пішов у Пониззя, а королевич Андрій залишився в місті. Данило з малою дружиною пішов до Галича, але його противники закрили ворота. Судислав повернувся в місто. Князь став у граді Угольники на березі Дністра, а з міста виступили галичани та угри. Противники перестрілювалися на льоду. Врешті-решт переміг Данило, зібравши всі сили Галицької землі.

З королевичем Андрієм до Угорщини пішов і Судислав Бернатович, де весь час закликав: «изейдете на Галичъ. и приимете землю Русскою». Слід відзначити, що у цьому випадку Галич представлений вже як частина Русі. Похід Бели був невдалим — місто залишилося в руках Данила.

В 1240 р. згаданий князь під час монголо-татарської навали залишив свого сина Льва в Угорщині, побоюючись невірності з боку галичан (частина бояр залишилася з Левом). Як відзначав літописець, бояри галицькі Данила князем називали, а самі всю землю держали.

З усієї вищенаведеної інформації про різноступеневе використання терміна «городяни» — від мешканців власне міської структури до всього князівства — можна зробити висновок, що чіткі просторові межі понять «місто» й «околиці» є невизначеними. Писемні свідчення щодо цього відсутні, а тому перспективними можуть бути лише археологічні матеріали.

Можна говорити і про те, що від дослідження розмежування понять «місто» й «околиці» значною мірою залежить подальша розробка і самої

³⁷ Літопис Руський. За Іпатієвським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 373.

моделі давньоруського феодалізму. Справа тут у тому, що якщо значення досліджень міста для визначення ступеня розвинутої державності в епоху середньовіччя не викликало сумнівів, то актуальність поглибленого аналізу його сільського оточення стала зрозумілою відносно недавно.

В історіографії загальноприйнятим є положення, згідно з яким середньовічне місто виникло в основному в результаті розщеплення і диференціації економічного базису ранньофеодального села. Розвиваючи цю тезу, ми не завжди правильно використовуємо у своїх дослідженнях положення про протилежність міста — осередка ремесла і торгівлі, і села — осередка землеробства. Наголос на цих позиціях не сприяє правильному розумінню соціально-економічного значення давньоруського міста.

Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто в економічному плані було своєрідним продовженням села. На Русі міста, будучи економічними, політичними й культурними центрами землеробських околиць, своїм виникненням і розвитком зобов'язані саме їм, а отже, не можуть бути збагнуті повною мірою без розуміння її господарської структури, економічного і демографічного потенціалу сільських околиць, характеру їхніх взаємозв'язків із містом³⁸.

Але отримати нову інформацію з досліджуваного питання «окружної територіальної зони» нині можливо лише в окремих, достатньо досліджених мікрорегіонах. Одним із них став чернігівський. Проведені в останні десятиліття широкі дослідження селищ за межами околиць власне Чернігова, зокрема в басейні р. Снов, дають змогу ставити питання про критерії виділення «міської зони» за археологічними матеріалами. Зокрема, на матеріалах археологічних розкопок сільського поселення Автуничі вдалося виділити велику групу виробів (кераміка, залізні речі), які, відповідаючи загальному рівневі розвитку ремесла на Русі, все ж відрізнялися деяким примітивізмом й наслідуванням стилю виробів з міст. Ці відмінності зовсім не фіксуються при вивченні знахідок із поселень (укріплених та неукріплених) самої чернігівської округи. Але практично всі ці відмінності можливо зафіксувати лише при роботі з великими серіями знахідок, тобто при проведенні широкомасштабних польових археологічних робіт. Традиційна обробка і опис матеріалів розвідкових робіт (підйомний матеріал і шурфовка) непридатні для отримання нової інформації у вказаному напрямку досліджень³⁹. Та роботи у цьому напрямі, як то кажуть, непочатий край, хоча він є перспективним для більш глибокого розуміння історичної ситуації, і не лише в південноруському регіоні, і навіть враховуючи випадки, коли ранньоміські центри у своєму зародженні не спиралися винятково на сіль-

³⁸ *Голочко П.П.* Южная Русь: Некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. — Славяно-русские древности. — Л., 1988. — Вып. 1. — С. 182.

³⁹ *Моця О.П.* «Місто і округа» в контексті вивчення чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 24—29.

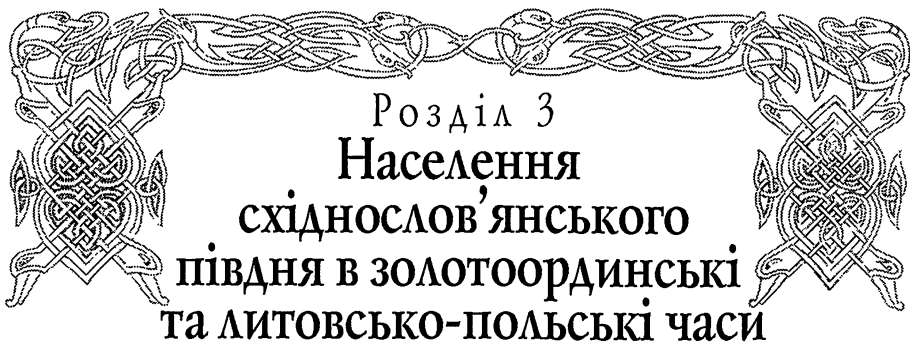

ське оточення. Такі торговельно-ремісничі та військово-адміністративні поселення виникали у результаті активного впливу зовнішньої торгівлі на місцеве суспільство, котра й стимулювала його інтенсивне соціальне розшарування та виникнення державності. Така ситуація прослідковується на північному заході та північному сході східнослов'янського світу, де під час тривалих археологічних робіт автори даної концепції отримали відповідну аргументацію. Конкретно можна говорити про Рюрикове городище поблизу Новгород Великого і літописне місто Білоозеро на самому північному сході Русі.

Але ті ж самі дослідники повинні були констатувати і те, що навіть згадані тут центри з часом виявилися всередині згустків слов'янських землеробських селищ (у другому із названих випадків — після перенесення основного осередку життєдіяльності зі Старого міста всього на півтора десятка кілометрів, до Білозерська)⁴⁰. Тож територіальна комбінація «місто — околиці» все ж, із певними варіаціями знайшла своє відображення навіть тут.

Як бачимо, давньоруські часи стали важливим етапом розвитку і для автохтонного населення півдня Східної Європи, і для жителів інших східнослов'янських земель. Але навала монголо-татар на чолі з ханом Батием докорінно змінила етноісторичну ситуацію в регіоні.

⁴⁰ Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменя (Новые материалы и исследования). — СПб., 2005. — С. 27, 32; Макаров Н.А., Захаров С.Д., Бужилова А.П. Средневековое расселение на Белом озере. — М., 2001. — С. 226; Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — С. 101–106.

Розділ 3 Населення східнослов'янського півдня в золотоординські та литовсько-польські часи

озгляд зазначеного питання слід починати з вивчення вітчизняних джерел постдавньоруського періоду. При цьому зазначимо: у передмові до даної праці ми вже вказували, що для висвітлення цього питання будуть залучені традиційні літописні списки, в яких найбільш повно охарактеризовані події як домонгольської епохи — часів існування Київської Русі, так і післямонгольських часів (останні свідчення є найбільш цікавими для нас у контексті даного дослідження). Це, зокрема, Іпатієвський літописний список перших десятиліть XIV ст., Лаврентієвський 80-х років XIV ст., а також деякі інші. А завершують інформацію про постдавньоруський період на півдні східнослов'янської ойкумени «Список руських міст далеких і близьких» кінця XIV ст. і польська «Велика хроніка» XIII — другої половини XIV ст.

Почнемо з Іпатієвського літопису, що все ж найповніше зберіг південноруське літописання¹. У ньому викладені й дані про події середини — другої половини XIII ст. Серед наявної інформації найбільше свідчень про самоназву населення південно-західних земель та похідних від неї: «Роусь», «Роуси», «брань Роуская», «крепость Роуская», «обычаю Роускою», «обычаем Роускимь», «устремленье Роуское», «Роуская рать». На те, що йдеться про карпатський регіон, окрім свідчень про самі місцеві події, вказує і розмежування «ми — вони» в етнічному відношенні, котре використовувалося у багатьох випадках: «Роусь и Оугры и Ляхы», «на Оугры. и на Роусь», «Ляхы. а Роуси», «гнаша Роусь. и Ляхове», «Роусь. и Половцѣ», «Роусь и Ятвязе», «Немцѣ и Роусь» (у деяких випадках такі сполучення зафіксовані під різними роками кілька разів).

Аналогічна картина вимальовується і щодо характеристики «сильних світу цього»: «Бысть снемь. Роускимь княземь. и с Лядскимь княземь», «князи Русцѣи», «поидоша князи Роусци на Литвою». У територіальному відношенні про даний регіон говориться як про «земль Русцѣи», де розташоване «митрополье Рускои» і котрий відмежовується від сусіднього. В цьому випадку вже йдеться про «землю Роускоюю и Лядскоюю».

¹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. — К., 2005. — С. 7.

Рис. 5. Штурм Кафи запорожцями 1616 р. (гравюра 1622 р.)

Говорячи ж про територію одного із вищезгаданих сусідів, якого іменують в тогочасних джерелах «Ляхи» (сучасні поляки), то щодо жителів східної зони їхнього розселення під 1268 р. вказується на цікаве найменування – «Ляхове Оукраинянь» (тобто окраїнні). Суть появи даної назви полягала ось у чому: в 1268 р. між Литвою і Польщею розпочалося нове локальне протистояння, в котрому брат Данила Галицького, Шварно, виступив на боці першої із вищеназваних. Тоді «почаша Ляхове воевати около Холма... и взяша ничто же избегли бо ся бяхоуть подали имъ Ляхове Оукраиняне». Тож представники польського порубіжжя попередили своїх східних сусідів про войовничі плани власних західнослов'янських зверхників – адже їм треба було жити і далі із русами у мирі та злагоді (звісно, в першу чергу йдеться про сусідів-землеробів).

Та іноді, в екстремальних ситуаціях, вони згадуються й разом. Зокрема, в 1279 р., коли «Голод быс. по всеи землѣ. и в Роуси и в Ляхох. и в

Рис. 6. Річ Посполита

Литвѣ и въ Ятвязехъ». А «окраїнні» назви трапляються під час опису діянь уже наступників Данила Галицького — князів Лева та Володимира. У першому випадку під 1280 р. повідомляється: «Посем же Левъ восхотѣ собѣ части в землѣ Лядскои. города на Вкраини». А в другому, 1282 р., «вспомяноу Володимѣрѣ. оже преже того Лестко. пославъ Люблинѣць взялъ бѣшеть оу него. село на Вкраини именовѣ Воинѣ».

Без сумніву, всі вищеперераховані події, а також географічні назви й самоназви автохтонного населення (як східнослов'янського, так і іншого), стосуються району західного порубіжжя колишньої давньоруської держави. Вони віддзеркалюють реальний стан речей у перші післямонгольські десятиліття на сторінках Іпатієвського літопису, вказують на те, що в той час глобальні територіальні питання відійшли на другий план, мало хвилювали людей у порівнянні з нагальними проблемами в цій частині східнослов'янської ойкумени.

І лише в одному випадку, коли 1246 р. князь Данило Галицький рушив у ставку до Батия, літописець згадав про велич і простори Русі. Але звернення його було у славне минуле: «О злѣ зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладавшоу Рускою землею. Киевомѣ и Володимѣромѣ. и Галичемѣ. со братомѣ си инѣми странами. нынѣ сѣдить. на колѣноу. и холопомѣ называется. и дани хотять. живота не чаеть. и грозы проходятъ. о злая чсть Татарская. егож отць бѣ царь в Роуской землю иже страны все».

Дещо інша картина вималюється на сторінках Лаврентієвського літопису. Звичайно, згадуються самоназви автохтонного населення — «Ру-

сы», «Руси», «Руском языке»; даються територіальні характеристики: «Руской земль», «приказаша Олександрови (Невському. — *О.М.*) Києвъ. и всю Рускую землю. а Андрѣи съде в Владимире на столъ», «всю землю Рускую». Тут правлять «князи Рустии» зі своїми «воеводамі».

Та зафіксована й суттєва у територіальному відношенні новина — посунення «руської» назви далі на північний схід, у поволзький регіон, тобто поширення її в цьому напрямі. Вперше це трапилося в 1238 р., якраз під час монголо-татарського погрому Поволжя й поховання загиблих місцевих князів: «а иным же княземъ Бъ повелѣ жити члколюбиемъ своимъ в Руской земль хрстыяньского ради языка». Тобто в даному випадку «Русь» — це й північно-східні райони зони східнослов'янського розселення, хоча їхнє традиційне найменування — «Залісся» — ще певний час зберігалось².

Пізніше таке використання назви конкретизується вже під 1293 р., коли «Татаровѣ же взяша Володимерѣ. Переяславль. Москву. Волокъ. и всѣхъ городовъ и много зла створиша в Руской земли». Далі ця тенденція поступово розвивалася.

Така «зміна вектора» вплинула в територіальному відношенні і на церковні справи. З ними, зокрема, пов'язані такі події: 1389 р. «Кипріянь митрополить всея Руси... и преста мятежь в митрополии. и быс едина митрополя Києвъ. и Галичь и всея Руси»; 1407 р.: «преставися пресщенныи митрополит Киприянь Киевскыи. и всея Руси». А через певний час, в 1410 р., «выиде пресщенныи митрополит Фотеи, Киевскыи и всея Руси, изъ Цраграда на Києвъ. и приде на Москву в Великъ днь».

Тож в даному літописному списку початок «руського руху» на схід вимальовується вже досить чітко.

Але вже в кінці XIV ст. нові московські господарі майбутньої Росії зробили спробу підпорядкувати собі ці території. В 1398 р. «новгородци же рекоша своему господину отцю архиепископу владыцѣ Ивану: не можемъ, господине отче, сего насилья терпѣти от своего князя великого Василья Дмитриевича, оже отнялъ у святѣи Софѣи и у великого Новгорода пригороды и волости, нашу отчину и дѣдину». А завершився цей процес аж через вісім десятиліть — у 1478 р. Як відзначав М. Карамзін: «Так Новгород підкорився Іоанну (Третьому. — *О.М.*), більше шести століть відомий в Росії та Європі як держава народна, або республіка»³.

Ототожнюються жителі східнослов'янської півночі з населенням інших руських земель у територіальному відношенні лише при характеристиці князя Олександра Невського в повідомленнях 1263 р. на сторінках Новгородського старшого та молодшого літописних ізводів: «даи, господи милостивыи, видѣти еме лице твое в будущи въке, иже потру-

² Журавель А.В. «Залесье» как взгляд с другой стороны «леса» // Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII Чтения памяти член-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 67–69.

³ Карамзин Н.М. История славянских народов. — М., 2005. — С. 486.

діся за Новгородъ и за всю Рускую землю», а далі: «и за Новъград и за всю Рускую землю живот свой отдавая».

Від «руської» назви маємо й похідні: «князь великий руский Михайль», «русских князей», «побиша Русь новгородцовъ много и ладожанъ», «горе Нѣмецъ в полатах 2000 и 500 и 30, а Руси 4 человекъ», «князи руския и воеводы».

В цілому розглянуті літописні матеріали дають змогу відтворити цілком зрозумілу історичну картину: в післямонгольські часи, у XIII—XIV ст., тенденція виокремлення територій півдня, півночі та північного сходу східнослов'янського світу «набирає обертів».

Далі слід звернутися до «Списку руських міст далеких і близьких», котрий в літописах та збірниках XV—XVII ст. зазвичай має вигляд окремої статті під назвою «А се имена всем градом Руским дальним и ближним». Перелік населених пунктів у ньому ведеться у певному порядку з півдня на північ у такій послідовності: 1) болгарські й волоські міста; 2) подільські чи польські міста; 3) київські міста; 4) волинські міста; 5) литовські міста; 6) смоленські міста; 7) рязанські міста; 8) заліські міста, а в Новгородсько-Софійському збірнику вказуються ще й тверські міста, котрі відсутні у більш ранніх списках.

Але в контексті даної праці ми всі їх конкретно не розглядатимемо. Що ж стосується вищеперелічених міст на півдні Київської Русі — в основному на сучасних українських теренах — то їхня загальна кількість сягає більше 110. У порівнянні з літописними градами на території південноруських земель в домонгольський час — тоді їх було 205 пунктів — число зменшилося приблизно вдвічі⁴. В першу чергу, це можна пояснити тим страшним «геноцидом», котрий проводився завойовниками під час монголо-татарської навали щодо жителів давньоруських міських осередків і відповідним зменшенням населення у цьому східноєвропейському регіоні.

Важко у такому відношенні зробити порівняння археологічних залишків усіх укріплених пунктів домонгольських і більш пізніших хронологічних періодів. Можна лише говорити, що тут, у «Списку», маємо справу зі спробою міфологічної реставрації старої величі Русі, котра вже не мала реальної основи для свого відродження⁵.

Це повною мірою стосується і «Слова про погибель Руської землі» — твору, котрий завжди вважався незаперечним доказом існування давньоруської єдності, починаючи з межі I—II тис. н. е. Але чомусь не зверталася увага на також незаперечний факт, що про погибель своєї батьківщини давньоруський люд почав говорити лише після захоплення Києва ханом Батием. А місто і тоді залишалося центром Руської землі

⁴ Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 71—97, карта; Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007. — С. 58—59.

⁵ Моця О.П. «Список руських міст далеких і близьких» в контексті східноєвропейської історичної ситуації в післямонгольську добу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Том II. — Коростень, 2008. — С. 39.

(про що свідчать навіть билини). Тож «Слово», мабуть, з'явилося після загибелі столиці, а не задовго до цієї глобальної і трагічної події. І писав його вихідець із Південної Русі, який переселився в Поволжя. «Створюючи твір, автор ставив своїм завданням вселити в серце людей мужність, відвагу, пробудити в них відчуття гордості за власну землю, підняти їх на боротьбу з ворогом»⁶.

Стосовно польської «Великої хроніки» слід констатувати, що на її сторінках цікавої для нас в даному випадку інформації набагато менше. У ній лише згадується, що війська Батия, пройшовши Русь, увірвалися до Угорщини; що у «руського короля» Данила були син Роман та брат Василько, а також племінник Шварн. Окрім того, повідомляється про смерть того ж Данила Галицького, спустошення «Руської землі», перемогу поляків над русами в одному з військових протистоань.

Далі звернемося до наявної інформації з писемних джерел північно-західних та західних сусідів. До найбільш важливих з них належать Літописи білорусько-литовські XV — першої половини XVI ст., Літопис Яна Бінвільського середини XVII ст., Хроніка Литовська і Жмойтська XVIII ст., а також праці французів Боплана та Шевальє 30—60-х рр. XVII ст.

До складу першого із названих зводів, в свою чергу, входять кілька літописів — Нікіфоровський, Слуцький, Археологічного товариства, Красинського, в котрих зберігається цікава для нас інформація (в декількох інших з цієї ж збірки вона лише повторюється).

Зокрема в останньому із вищеперерахованих згадуються старі давньоруські часи, коли в цьому європейському регіоні відбулися кардинальні зміни: «повъстав царь Батый и пошол на Рускую землю и всю землю Рускую завоевал, и князеи руских многих постинал, а иных в полон повел, и столец всее Руское земли Киев съжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячесья великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведалься, што город Киев сажен и вся земля Руская спустошена. А въслышав, ижъ мужики мешкають без господаря а зовутся дручане. И от, собравшись з людми, пошол ко Друцку, и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцким. А в той час доведалься князь великий Монтивил жомоитский (Мингайло. — *О.М.*), иж Руская земля спустела и князи рускии розогнаны, и он, давши войско сыну своему Скирмонту, и послал с ним панов своих радных».

Літописець, щоправда, сплутав статус згаданого Дмитрія — він був воеводою Данила Галицького, а не великим князем. Напередодні безпосереднього наступу татаро-монгольських військ столиця Київської Русі взагалі залишилася без князя-оборонця⁷. Але для нас у даному випадку важливим є інше: в литовському середовищі пам'ятали стару назву до-

⁶ Кусков В.В. История древнерусской литературы. — М., 1977. — С. 115.

⁷ Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 46.

недавня могутньої східнослов'янської держави і згадували її окремих історичних діячів.

Взагалі «Русь»/«Руська земля» в цих літописах в широкому значенні згадується півтора десятка разів. Іноді, в територіальному відношенні, «Русь» виокремлюється і з сусідніх утворень. Так, під 1430 р. зазначається: «Сии князь велики Витовт, бяше же ему дръжаше великое княжение Литовское и Руское, инии многыи земли, спроста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще государь Угорьской земли». Окрім того, «Велике князівство Руське», як окрема структура, згадується ще двічі у цьому ж літописному джерелі.

Згадавши про Вітовта, не можна не звернути увагу на цікавий історіографічний факт, котрий відображає взаємовідносини Литви та Золотої Орди в ті часи. Форма їхнього співпорядкування була озвучена вустами цього князя у повідомленні від 1398 р.: «И похваляся на орду Витовт и глаголаше: “Поидем, плъним землю Татарскую, побъдим царя Темур-Кутлюя и возмем царство его, и посадимъ царя Тактамыша (Тохтамыша. — *О.М.*), а он мя посадить на всеи Руской земли и на том на всъм”».

Похідною від «Русі» є «руська» назва, що була зафіксована в багатьох випадках. Вона використовується для характеристики тогочасних зверхників у східнослов'янському середовищі, коли згадуються «князи рускыи» (близько десяти разів). Але в багатьох випадках трапляються і поточнення — коли додаються свідчення, кого ж під цією назвою слід розуміти конкретно: це князі суздальські, ростовські, ярославські, дрюцькі, луцькі, київські, московські. Тричі згадується київський князь-воєвода, а ще тричі — князі руські разом з боярами; один раз також згадуються разом руські князі, бояри і земля. Ще в одному випадку зазначені руські князі з руськими ратями, а «руска сила» — двічі.

При цьому, як видно із літописних текстів, не лише східні райони східнослов'янської ойкумени (тоді вже Московії, що почала формуватися як самостійна політико-адміністративна одиниця) сприймаються як «руські». 1416 р. «князь великыи Витовт умыслившю ему по своему хотънию, собрав епископы рускыя, иже в области его живущи». До їх числа увійшли владики полоцький, чернігівський, луцький, володимир-волинський, туровський, які й поставили митрополитом київським болгарина Григорія Цамвлака. А при описі походів Свидригайла та його сина Михайла 1430 р. згадуються руські міста Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ; пізніше (двічі) Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачев, Пінськ та Туров; ще один раз — Мстиславль.

Тож можна констатувати, що в часи Великого князівства Литовського щодо його східних слов'янських сусідів використовувалася лише стара «руська» назва — як для означення окремих територій (або в цілому), так і конкретних населених пунктів, а також для характеристики тамтешніх зверхників.

Дещо відрізняється від вищенаведеної термінологія в літописному трактаті Яна Бінвільського, що є частиною більш широкого компендіуму.

У ньому, окрім традиційної «русі», згадуються серед інших народів ще й «черкаси», «москва», «литва». При цьому у повідомленні «О давних богах русских и московских» можна виокремлювати західні та східні регіони східнослов'янського світу. А під час опису походів Скимонта зазначається, що він «тигнул до Сиверского (Новгорода-Сиверського. — *О.М.*), земли за Днепр, где поперед Мозир, взял през подане. Потом Стародуб, Чернигов, Карачов и все места столечные княжат русских в земли Сиверской побрал... з войском у поле посполу из инъшими ксонженътами рускими и поразили татарей».

Ще одне термінологічне поєднання зафіксоване у повідомленні про те, що «Иоанн Васильевич, великий князь московский, нашол причину на Литву, иж Александер, княжа литовское, дочце его Елени, которая была за ним, не збудовал церкви руское на Виленском замку, к тому же менил мет (право) на руские країни, аж по реку Днепр, а по Березине... с которими пошли до Брянска, до Сиверской земли. А кгда притегнули под Брянъск, пре(з) зраду Брянск взяли. Также тие замки на тот час москве достали в руки: Чернигов, Стародуб, Новгород Сиверский». У цьому тексті також згадується про захоплення «москвою» Путивля, Дорогобужа, Торопця. Слід вказати й на повідомлення 1340 р., коли польський король Казимір, прийшовши «до русских земъли, напрод Илвов, столицу рускую, облег и взял место Илвов през подане, где много сребра, золота, перел, шат дорогих до Полски побрано».

Треба зазначити й існування титулу «руское земли гетман полний литовский» і те, що Ягайло «всю землю Литовскую, Жмоитскую и часть Руси до Коруни Полское вернул».

Із вищесказаного, зокрема, випливає, що у свідомості західних і північно-західних сусідів східних слов'ян «русь» та «москва» в ті часи були різними частинами тогочасного східноєвропейського світу і перші з них безпосередньо розташовувалися поблизу давніх етнічних теренів польського та литовського народів. Хоча поволзькі зверхники вже тоді почали готувати ідеологічне підґрунтя для майбутніх об'єднавчих акцій земель колишньої Південної Русі.

Повертаючись знову до литовських джерел, треба зазначити, що у Хроніці Литовській і Жмойтській виявлено набагато більше цікавої для нас інформації.

На її сторінках назва «Русь» використовується більше 40 разів, а «Руська земля» — 8; один раз зафіксована «земля Российская». А ще один раз згадується «змешаная Русь», коли йдеться про київських, перяславських, брянських та луцьких володарів, які 1322 р. брали участь у бойових діях проти литовського князя Гедеміна.

Зі сторінок Хроніки відомі й чисельні похідні від «руської» назви: «народ руский», «русаки», «княжата киевской землѣ Руской монархии», «люд руский», «король руский ... король всей России», «король руский Черной и Белой Руси», «руский князи и рїцари», «витязи руские», «паны и княжата руские», «пан руский» — всі перераховані назви зустрічають-

ся по одному разу; «монарх руский» (як і «монарх киевский», а також «киевская монархия»), «князь руский новгородский» (тобто новгородський. — *О.М.*), «панята руские» — по два; а «княжата руские» — аж 18 разів; «князи руские» — 8; «руске панство» — 4.

Тричі Данило Галицький характеризується як «король руский», а його син Лев — по одному разу — як «королевич руский» та «князь руский». В окремих випадках руси виокремлюються від інших груп: «княжата руские и московские», «шляхта литовская и руская», «полская и руская шляхта», «вся шляхта руская, подольская», «княжата, паны и бояре литовские и руские», «паны полские, литовские и руские», «паны литовские и руские», «русь и греки», «русские и немецкие панята», «русь и венгры», «русь и татары». Досить цікава форма зафіксована 1298 р.: «Мишколт нъмец, пан Руский».

Але, звичайно, в даному литовському джерелі найчастіше згадуються характеристики двох людських спільнот. Так, «Русь и Литва» разом зазначені в 17 випадках, «князство Руское и Литовское» — у двох, «панства руские и литовские» — чотири рази, «великим князем жомойтским и литовским и руским» — двічі, «княжество Литовское, Жимойтское и Руское» — кілька. По одному разу сказано про присутність «литовских и русских князей», також по одному разу трапляються вирази «Польша, Русь, Мазовша и Прусы», «в Польши, в Руси, в Литве и инных краинах прилеглых», «литва, русь и татары», «Литва, Русь и Польша», «з русы и жимойди и литвы», «волынцы и русь», «на князовство Жомойтское на Руси с повинности братерской выделити».

«Руське» означення використовується і в інших випадках: «литеры руские», «переписать по-руску», «жона руска, дочка князя тверского», «вера христианская руская», «церква руская»; у чотирьох випадках зазначена «руская вѣра», а також «волости руские», «русские панства».

Багато разів «руська» назва згадується при характеристиці військової справи тих часів: «жолнеры руские» — двічі; «войска руские» — сім разів; «войско литовское, жомойтское и руское» — тричі; «войско литовское и польское» — теж тричі (як і «русские и татарские войска»); «русское и литовское войско» — сім разів; «полки руские» — тричі; «замки руские» — двічі (а «украинские» — один раз). По одному разу згадуються «войско псковское и новгородское, и русь»; «войско литовское и русь новгородская»; «рыцарство руское»; «русское воинство»; «воевода смоленский с руским воинством»; «воевода руский»; «войско полске, литовске, руское, пруское и жимоитское».

Під 1375 р. знаходимо повідомлення, що князь Ольгерд «Тылко живность вшеляку войску у москалей брал». А 1416 р. «Витолт видячи, же тое москал за фрашки собѣ обернул, зобрал свои войска литовские и руские, тягнул до столицы московской, палячи, стинаючи, а князь Василий московский, видячи в панствѣ своей немалую шкоду от литвы, послал до Витолта, просячи покою». Ще раз, після протистояння московитів та литовців й перемоги останніх, зазначено, що «москаль сидѣл

тихо з того часу». Як бачимо, цей термін початково означав лише жителя Московії, а пізніше ще й солдата російського війська⁸.

Тоді ж тричі було зафіксоване у Хроніці козацьке найменування. Уперше — під 1401 р., коли Свидригайло у протистоянні із своїми родичами «взявши войска от мистра пруского, и бояр руских, также козаков много збунтовавши, тянул до Витебска, которого прутко добыл». Наступного разу вони згадуються під 1578 р., коли «козаки литовские и руские, упередивши все войско, замки три московские, Косяну, Красное и Ситъно, несподеване убъгли и спалили, а кроль, гды с трох сторон мѣсто Полоцк августа 2 дня, назавтрее мѣсто добре оборонное перекопом, палом и стенами, также баштами, венгрове королевский и люд пѣший канцлера коронного Яна Замойского, также и литовские гайдуки и козаки руские запалили и москвы велмы много побили, а другие москали до замку утекли». 1582 р. «королевские козаки зараз замок той оправили и оттам-толя шкоду великую москвѣ чинили, що было на руку королеви».

На завершення аналізу подій, зафіксованих у розглянутій Хроніці Литовській і Жмойтській, слід зупинитися ще на одному цікавому для нас терміні. Так, під 1263 р. повідомляється, що Заволзька татарська орда перебралася у Подніпров'я «на звоєване и плюндроване руских краев», а після смерті Радзивіла його син Михайло «вступил на князство Новгородское (Новогрудське. — *О.М.*) и Подляское, также и всѣ краины руские от Вилны аж до жродел Неменовых». Згадуються також часи хана Батия, «котрый в той же час пришедши Рускую краину през Руские панства, Полскую, Куявскую, Шлионскую землю, Муравскую и Венгерское панство орутие были сплендровали».

Слід вказати і на назву «краины московские» щодо рязанських територій; «краины Руские с Подолем»; «краины полские, межы Саном и Вислою рѣками лежачие». І на те, що «Ягейло Витолтови Волянъ весь и Подолье, краины руские, отдал на панованье». Як і про московського князя Івана Васильовича, котрий «поднесся на всѣ краины князства Руского и Литовского мысли свои обернул».

Із вищенаведеного випливає, що назва «країна» ще не була закріпленою за певним східноєвропейським районом. Лише 1517 р. «Иоанн, великий князь московский, волости литовские украинские, от границы своей воевал, а кроль Жигмонт (Сігізмунд I. — *О.М.*) против ему выправил Константина Острожского, гетмана литовского, з войском литовским и руским».

Але в цілому територіальне розмежування між «Московією» і «Руссю» прослідковується все чіткіше. В Литві, а пізніше і в Польщі, під останньою розуміли території, що увійшли до складу їх держав, котрі потім об'єдналися у Річ Посполиту. Та «українська тема» тоді ще не була актуальною для зверхників цього утворення.

⁸ Даль В. Толковый словарь живого русского языка. — М., 1955. — Том II. — С. 349; Новый тлумачний словник української мови. — К., 1999. — С. 689.

Інформація про українські території змінюється в позитивному відношенні у повідомленнях Гійома Левессера де Боплана і П'єра Шевальє — двох французьких спеціалістів з військової та дипломатичної справи, які в 30—60-ті роки XVII ст. перебували безпосередньо на сучасних українських теренах чи поблизу них і передавали свої свідчення польському королю до Варшави. Тож їхні праці, як уже зазначалося у передмові до даної роботи, також можна вважати частиною блоку польських джерел.

Перший із них у своєму «Описі України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способами життя і ведення воєн» називає ці землі «великим пограниччям», «великою провінцією України». Далі Боплан повідомляє, що «Київ [Kiou], званий колись Кізовією [Kisovie], був раніше одним із найдавніших міст Європи... Серед руїн цих храмів донині знаходять поховання кількох князів Русі [Russie]». Зазначає, що місцеві жителі «сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus]», що руська шляхта дуже нечисленна і наслідують польській. Окрім того, автор перелічує окремі географічні орієнтири — рр. Ворсклу та Псел, такі населені пункти як Трахтемирів, Переяслав, Канів, Черкаси, а також називає київський Печерський монастир. Для цього автора правий берег Дніпра є «руським» або «українським», а лівий — «московським».

Не оминає згаданий автор у своїх описах і більш південні райони сучасної України. «Крим [Crime] — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії». А про тамтешнє населення повідомляє: «Це ті татари, які так часто вдираються у Польщу і Московію... а потім виводять з собою до свого краю 50 і навіть 60 тис. руських [Roux] невільників і продають їх для служби на галерах». Він нагадує, що «на рівнинах, які лежать між Буджнаком і Україною [l'Ucraine], перебуває зазвичай від 8 до 10 тис. татар». Окрім того, характеризує автохтонів як «русинів, або козаків».

Цікаво, для нас у першу чергу, що русько/українська та московська межа в даному випадку проведена по Дніпру, що в основному відповідало реальній фіксації зон інтересів двох провідних на той час східноєвропейських держав в цьому регіоні європейського півдня.

А в «Історії війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар» П. Шевальє зазначає, що «Козаки... це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі». Їхню появу він пов'язує з діяльністю Стефана Баторія: «Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма хорошими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо охорони кордонів Русі та Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо». Щодо вищенаведеної «доброзичливої» характеристики козаків, то тут треба враховувати, що писав усе ж таки француз, який перебував на службі при польському королівському дворі

і мав власне суб'єктивне бачення появи цієї соціальної групи у місцевому середовищі.

Пізніше, в 1596 р., після заборони козакам проводити військові операції на Чорному морі, вони рушили «на Русь та Литву» — тобто Запорожжя тоді не усвідомлювалося як одне ціле з більш північними українськими територіями. Важливим є й зауваження Шевальє, що «козаки — це тільки військо, а не народ, як багато хто думав».

«Українська» назва і надалі часто присутня на сторінках його твору: «Через два роки татари рушили походом, зайшовши дуже далеко в глибину України й пограбувавши Переяславщину, Корсунщину та околиці Вишнівця, до яких вони перед реформою козацького війська зазвичай не наближались»; «Козаки теж набрані і завербовані з Русі, Волині та Подолії, вони мають багато вольностей та привілеїв, вони так само зобов'язані вирушати туди, куди їм скомандують»; «Пороги — це руський термін, який означає кам'яні скелі... Ось причина, яка заважає судноплавству і позбавляє Україну можливості збагачуватися».

Але щодо поступового ствердження української самоназви цієї території та й власне самої її появи досить важливими є такі свідчення згаданого автора:

«Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства».

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля» (Русь тут слід розглядати як підкарпатський регіон. — *О.М.*).

І далі: «Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів».

У достатній кількості присутні й старі руські назви: «а тим часом Кривоніс, другий козацький ватажок... спустошив Русь та Поділля... Князь Ієремія Михайло Вишневецький вирушив із-за Дніпра на прикордоння Русі з кількома загонами, до яких приєдналися загоны київського воєводи Януша Тишкевича і полк гвардії покійного короля... інакше Кривоніс був би вдерся всередину королівства разом з цією юрбою руських»; «Козаки, залишивши Львів, подалися під Замостя... це місто було на той час захистом руської шляхти, вигнаної з своїх земель повсталими селянами»; «при цьому загинув Оссолінський з багатьма шляхтичами з Руського воєводства»; «Бог виявився прихильним як на Русі, так і в Литві, де він, як кажуть, своєю рукою витягнув обидва польські війська з небезпеки, в якій вони, за всіма людськими припущеннями, мали б загинути».

В усіх вищенаведених випадках під Руссю слід розуміти сучасні західноукраїнські терени, в ті часи підпорядковані Польщі. Окрім того, слід навести й повідомлення про те, що «турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що От-

томанська імперія дасть йому Русь у ленне володіння». Це трапилося після перших перемог великого гетьмана над поляками, коли його прихильності шукало багато з тогочасних володарів.

Але далі у тексті Шевальє знову повертається до української термінології: «Тим часом на Україні з шляхтою поводитися так погано, начебто війна ще тривала»; «Тим часом Хмельницький грішми втихомирив хана і визволився з його рук (після битви під Берестечком 1651 р. — *О.М.*); «він повернувся на Україну, щоб заспокоїти дух народу, який був дуже збурений останньою поразкою та його відсутністю»; «пошесть забрала в цвіті літ князя Михайла Корибута-Вишневецького, який явив доказ надзвичайної хоробрості й активної діяльності впродовж усієї війни, що позбавила його прибутків з усіх його маєтків, розташованих на Україні».

Основні свідчення з «Історії» Шевальє все ж стосуються територіального визначення України — середньодніпровського регіону, котрий тоді був розташований «на краю» європейської землеробської цивілізації. Далі починався Великий степ кочівників.

Але якщо зробити короткі узагальнення з усіх вищепроаналізованих польсько-литовських матеріалів, то можна зазначити, що для представників еліт їхнього «світу» в останні століття середньовічної епохи в основному існувала лише одна «руська» назва для всіх східнослов'янських, і в першу чергу пов'язаних з ними, територій. І лише ті, хто тоді хоча б якийсь час безпосередньо перебував на півдні Східної Європи, починали сприймати й використовувати нову українську назву. Далі на північному сході в їхньому розумінні розташовувалася «Московія»; «Мала Росія»/«Малоросія», котра була для них взагалі не відома як географічна реальність, політична структура або ж земля окремого народу.

Залучимо до розгляду в контексті даної праці й джерела північно-східних сусідів предків сучасних українців: Єрмолінський (друга половина XV ст.), Типографський (кінець XV — початок XVI ст.), Патріарший або Никонівський (перша половина XVI ст.) та Воскресінський (середина XVI ст.) літописи.

В першому із них цікава для нас інформація розміщена вже під 1248 р., коли князь Олександр Ярославич «выиде отъ Кановичъ на Киевъ и на свою Рускую землю, Андреи, брат его, седе въ Владимири на столе». Тож тут Подніпров'я і Поволжя територіально розділені, як це було в домонгольські часи, а другий із названих регіонів не належить до «руської зони». А «вся Русь» згадується двічі, тоді як «Руская земля» — один раз. Слід зазначити й повідомлення від 1480 р., коли «един же царевичъ хотя ити за Оку имати Украину, князь же великий посла по братию свою, дву князевъ Андреевъ, и услыша Татарове и побегоша, и тако избави Богъ и Пречистая Рускую землю от поганыхъ». Серед похідних назв, у першу чергу, слід назвати згадку про «города Русские и волости».

До розглянутої тут ситуації мають відношення й деякі згадки про руських князів. Так, під 1500 р. під руку великого князя московського приводять таких осіб: «князя Семена, князь Иванова сына Андреевича

Можайського, да князя Валильа (мабуць, Василя. — *О.М.*), князь Іванова сына Дмитриевича Шемякина, и съ ихъ городаы: за князем Семеномъ Стародубъ да Черниговъ да Гомии, а за княземъ Васильемъ городъ Северский (мабуць, Новгород-Сіверський. — *О.М.*) да Рылескъ. И князь великий пожаловалъ, придадь имъ к тем их городомъ: князю Семену Почапъ да Мглинъ да Дроковъ да Попову Гору, а князю Василью Путивль да Радогощъ да Северскую землю».

Тож неважко зафіксувати у повідомленнях цього літопису процес поступової концентрації руських територій навколо Москви, в який втягувалися й окремі південноруські землі. В першу чергу, це Дніпровське Лівобережжя; Київ згадується лише один раз — ще за часів Олександра Невського (який туди так і не перебрався), тобто безпосередньо після навали орд Батия.

Лише один раз це місто згадується і в Типографському літописі під 1328 р., коли на Русь приходить митрополит Феогнаст, за національністю грек, але який «на Киевъ не бывал».

Взагалі «Руська земля» в цьому літописі зазначена 15 разів, а термін «Русь» — 25. А князі руські як соціально-етнічна група зазначені в семи випадках. В контексті даної праці доцільно навести й інформацію про поставлення руських єпископів на Ростов, Суздаль, Чернігів, Брянськ, Рязань, Туров тоді, коли до Москви у 1390 р. приходить митрополит Кипріан.

Двічі виокремлюються Орда і Русь у територіальному й політичному вимірах.

У кількох випадках зустрічаємо такі назви, як «русские полки», «кони роускиа», «торговци Русские», «люди Роускиа», «святые чудотворци Роуские», «сынове Роустии». Але в переважній більшості всі вони належать до північно-східних теренів східнослов'янської ойкумени.

Один раз «Русь» пов'язувалася з Воронежськими лісами, а двічі згадувалася й «Україна». Перший раз це була вже відома з попереднього розглянутого літопису «оукраина» за Окою (1480 р.), а вдруге, під 1512 р., коли «приходил[и] Крымскаго дети на оукраиноу, на Московские, плениша Воротынские и Одоевские и Коломноу и Вълочь».

А в цілому можна констатувати, що на північному сході східнослов'янської ойкумени процес «обрусіння» території тривав, хоча зафіксуємо одну цікаву деталь — Рязанська земля ще не входила тоді до «Повольської Русі» і навіть часто протистояла московським зверхникам разом із Ордою та Литвою.

Продовжуючи розгляд середньовічних писемних джерел північно-східної Русі, слід перейти до Патріаршого, або Никонівського, літопису — однієї з найбільш значних праць московських книжників. Вважається, що на його сторінках зберігається найбільше відомостей, котрі відсутні у «Повісті минулих літ»⁹. Але в даному випадку нас у першу чергу цікавлять події і процеси післямонгольського періоду.

⁹ Тихомиров М.Н. Никоновская летопись // Тихомиров М.Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 335.

На сторінках цього компендіуму, де висвітлюються події цікавих для нас у даному випадку століть, «Русь» у широкому значенні згадується тричі, а «земля Руская» — дев'ять разів.

Один раз трапляється форма «отчина, земля Руская», безсумнівно, патріотична за змістом. Тут слід нагадати, що «отчиной» або «отчизной» спочатку називали наслідувані сином володіння батька, уділ (удільне князівство) або ж місце народження: так би мовити, «малу батьківщину» — своє місто, село. Дещо ближчим до такого розуміння є давньоруське «отечество, отечествие». Сучасне розуміння Вітчизни (як Руської землі в цілому) з'являється не раніше останньої чверті XIV ст.¹⁰

Але в двох випадках зафіксовані ситуації, досить несприятливі з точки зору такої романтичної тези про загальнослов'янське об'єднання перед обличчям зовнішнього ворога (чого в реальному житті, звичайно, ніколи не було) й нездоланне волелюбство автохтонів у всі часи. 1380 р. «царь Мамай въспріа дары съ любовію, и грамоты разслушавъ, и послы чевствовавъ отпусти, и написа Ягайлу, князю Литовському, и къ Олгу Рязанскому сице: “Елико хочете улуса моего, земли Рускіа, тѣмъ всѣмъ жалую вас, моихъ присяжниковъ и улусниковъ”». Ще раз Русь в невідгідному відношенні представлена в 1384 р., коли «Тахтамышь царь Воложскій и всѣхъ ордѣ высочайшій царь пожаловалъ князя Михаила Александровича Тферского его отчиною и дѣдиною выликимъ княженіемъ Тферскимъ, рек ему сице: “азъ улусы свои самъ знаю, в кійждо князь Русскій на моемъ улусѣ, а мне служить правдою, и язъ его жалую; а что неправда предо мною улусника моего князя Дмитрея Московского, и азъ его поустрашилъ, и онъ мне служить правдою, и язъ тебе жалую”».

Подібну терпимість з боку слов'янських зверхників, вірогідно, можливо пояснити таким чином: «Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробовувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського (тут йдеться про ситуацію в середині XIII ст., але вона “спрацьовувала” й пізніше. — *О.М.*). Реальна влада й надалі залишалася в руках своїх князів, хоч вони й отримували тоді ярлики на велике княжіння з рук монгольських ханів. Зате життя — там, де воно взагалі залишилося після навали, — було колишнім, хоча й більш тяжким. Але найголовніше — монголи виявляли прямотаки завидну для європейців віротерпимість. Мало того, їхнє ставлення до священників, незалежно від їхньої етнічної й конфесійної приналежності, було підкреслено шанобливим. Може тому, хоча в джерелах ординці постійно згадуються з епітетами “беззаконные”, “поганые” тощо, ворогами церкви вони не сприймаються. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське іго можливо уявляти у вигляді ідилічного симбіозу Русі

¹⁰ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.). — М., 2001. — С. 203.

зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням»¹¹.

Про самих московських зверхників йдеться у кількох випадках, коли їх величають такими характеристиками: «собиратель Руских земель»; як того, хто тримає «скипетра державы Руския земли»; він є «страж земли Руской», «Рускихъ земель государь» або «государь земли Руской». Пізніше титулатура ускладнюється.

Вже під 1399 р. зустрічаємо повідомлення такого змісту: «и то будет все наше и царь нашъ, а мы не точію Литовскую землю и Полскою владѣти имамаы, и Сѣверою, и Великимъ Новгородомъ, и Псковомъ, и Нѣмци, но и во всѣми княженія Русскими, а со всѣхъ великих князей Рускихъ учнемъ дани и оброки имати». Далі йде перелік цих князів: «князь великій Андрѣй Олгердовичъ Полоцкій, князь велики Дмитрей Олгердовичъ Брянскій, братъ ихъ из двоюродных князь Михайло Евнутьевичъ, внукъ Гедеміновъ, князь Иванъ Дмитриевичъ Кандыръ, князь Андрѣй Дмитриевичъ пасынок, князь Иванъ Евлашковичъ, князь Иванъ Борисовичъ Кіевскій, князь Глебъ Святославичъ Смоленскій, князь Левъ Коріадовичъ, князь Михайло Васильевичъ, да братъ его князь Семень Васильевич, князь Михайло Подберезскій, да братъ его князь Александръ, князь Дмитрий Даниловичъ Волинскій, князь Федоръ Патрѣевичъ Рылскій, князь Андрѣй Дрютскій, князь Вспытка Краковскій, князь Монтъ Толунтовичъ (можливо, в той час обидва перебували у якійсь тимчасовій залежності? — *О.М.*), князь Иванъ Юрьевичъ Белскій, князь Дмитрей Коріадовичъ, князь Ямонтъ Смоленскій намѣстник; всѣхъ князей именитыхъ славных 70 и 4». По одному разу зафіксовано назви «князи Руские» та «княженія Русские».

Говорячи ж про вищих церковних ієрархів, то про них повідомляється в кількох випадках. 1383 р.: «прибываше Кипріянь митрополитъ въ кіевскихъ странахъ»; 1387 р.: «приіде Пиминъ митрополитомъ на Русь изо Царяграда, не на Кієвъ, но на Москву такмо; а приіде безъ исправы, понеже на Кієвъ бе Киприанъ митрополитъ, а на Москвѣ Пиминъ митрополитъ». Під 1389 р. згадується компромісний варіант у найменуванні церковного глави: «митрополитомъ на Кієвъ и на всю Русь». Ще раз у подібному контексті це місто називається під 1441 р. А 1484 р. — вже в зовсім іншому сенсі, коли кримський хан Менглі Гірей «градъ Кієвъ взя и огнемъ сожже... и землю Кієвскую учиниша пусту».

Одного разу «Москва» дистанціюється від «Татар» і «Литви», а під 1414 р., перелічені руські єпископи «литовської зони» і називаються серед них чернігівський, полоцький, луцький, володимир-волинський, галицький, смоленський, холмський, червенський, туровський владики. 1440 р. характеризується «земля Литовская и грады Руськія Литовскія державы», коли зверхником Великого князівства Литовського обирали королевича польського Казимира.

¹¹ Там само. — С. 218.

Для нас, безперечно, вельми цікавими є згадки українських назв. Перша з них датується 1382 р.: «и постигоша его на украинахъ Рязанской земли. А князь Олегъ Рязанскій срѣтъ царя Тахтамыша на украинахъ своя земля Рязанскія и добы ему челомъ, дабы не воеваль земли его, и обведе его около своя земля и бысть ему помощникъ на победу Руси и поспешникъ на пакость крестіанскомъ, и ина нѣкая словеса изнесе о том, како пленити землю Рускую и како безъ труда взяти камен градъ Москву и како побѣдити и изимати великаго князя Дмитрія Ивановича. А въ то время нѣколісія едва приде вѣсть къ великому князю Дмитрію Ивановичю, возвъщающе рать Татарськую; аще бо и не хотяще Тахтамышъ, дабы кто принесе вѣсть на Рускую землю о его приходе, — того бо ради вси гости Русскія поимани быша и погребены и удержани, дабы не было вѣсти на Руси, — но обаче суть нѣции доброхоты на предѣдехъ Ординскихъ, на то устроени, поборницы суще земли Рустей». Окрім цього випадку, «україни Рязанскіє» згадуються у повідомленнях 1388, 1402 та 1426 рр. і завжди пов'язані з татарськими нападами на ці території.

В цілому ж слід зазначити, що подальший процес консолідації північно-східних земель слов'янської ойкумени навколо Москви тривав, як і звеличення її володаря. На підтвердження цього ще раз вкажемо на вищезитоване повідомлення 1389 р., коли слава його начебто вже поширювалася «від моря до моря, від річок до кінця Всесвіту». Одночасно виокремлюються московські області та Київська земля. Остання начебто вже й не належить до власне Русі, як, можливо, в той час і Рязанська земля, зверхники якої іноді явно виступали проти нового московського центру.

І ще один, досить важливий в контексті даної праці літопис — Воскресінський. В цілому він повторює загальну інформацію попередніх розглянутих джерел, але й доповнює її певними новими й важливими деталями.

Назва «Земля Русская» в широкому значенні у ньому повторюється 35 разів. Серед таких повідомлень — згадка про надання влади у Києві та всій Руській землі Олександрю Невському, а його брату Андрієві — у Володимирі на Клязьмі. Окрім того, маємо декілька згадок, що стосуються церковних справ: «архиепископия въ Руской земли», «Петр митрополит Киевский и всея Руси» (двічі); також згадується «митрополит Киевский и всея Руси Максимъ». Один раз зафіксовано вираз «все страны Руские», коли йдеться про православних християн загалом (1396 р.).

Термін «Русь», теж у широкому значенні, згадується в 25 випадках, а ще один раз — «Русь и Татарове». Під 1284 р. ця назва має не лише географічне значення, але й етнічне: «Два оны бесерменина, ихъ остави Ахмать, идоста изъ свободы во свободу, въ неделю Фомину, а Руси с ними боле 30 человекъ. Слышав же то Липецкий князь Святославъ, и ста на пути съ мужи своими, стерега ихъ; егда же поидоста она, и тогда удари на нихъ разбоемъ, и уби ту Рускихъ 25 да два бесерменина... а

веси обычай Татарской, а и въ насъ въ Руси лихо есть разбой чинити... но остался еси въ Руси, въ лесехъ Вороножскихъ».

Серед похідних — назви «русские полкы», «кони Русские» (двічі), «силы Руские», «торговци руские», «сыны Русские». Двічі зафіксовані й повтори з більш раннього літопису українських назв — 1480 р. про бажання одного татарського «царевича» мати за Окою у своєму володінні «Україну», а 1512 р. — про похід кримців на «великого князя україну».

Але в широкому східноєвропейському масштабі південноруські терени та їхні жителі тоді московських правителів та літописців ще конкретно не цікавили як бажані для підпорядкування території (лише в церковних справах іноді згадувався Київ). Процес кристалізації основних меж молоді Російської держави вимагав спостереження за подіями на більш близьких до Москви землях, відповідно, увагу зосереджуючи на них. Особливо це стосувалося східнослов'янської півночі (Новгородщини) та південного сходу (Рязанщини), реальні володарі котрих «зі скрипом» та досить поступово переходили під руку нового, в майбутньому могутнього государя.

Серед вітчизняних джерел для аналізу в контексті даної праці і в межах даного розділу використовуємо такі: Острозький літописець (30-ті роки XVII ст.), Львівський літопис (30-ті—40-ві роки XVII ст.), Густинський літопис (перша половина XVII ст.).

У першому із вищеназваних маємо лише три, але важливі для нас повідомлення. Події 1607 р., коли татари грабували «Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода»; під 1616 р. згадувалося про те, що шляхтич Корецький просив іноків переправити його з полону «до Руської землі», тобто на батьківщину в широкому розумінні цього слова; 1636 р. згадуються якісь «руські чари», котрі спостерігалися над церквою в Острозі.

Значно більше цікавої інформації знаходимо на сторінках Львівського літопису. У семи випадках згадується назва «Русь», а по одному разу — «русь і поляки», «шляхта руська і польська», «руське панство», «воевода руський». В одному випадку із руссю пов'язується Львів. А ще в кількох розкриття інформації вимагає цитування літописних повідомлень для більш повного їх усвідомлення.

Так, під 1605 р. дізнаємося, що «цар московський [Лжедмитрій I. — *О. Бевзо*] ся явил і ве Львові бул. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на панство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати». А під 1630 р. зафіксовано, що «Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом, аби впрод козаков, а затим во вшесткой Україні русь вистипати аж до Москви [тобто до кордонів Російської держави. — *О. Бевзо*]. ... По дорозі людей невинних, буде би толко русин бул, забивали».

Розмежування руських та українських теренів фіксується у повідомленні 1637 р., коли під час бойових операцій «много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові передмістя Галицькоє вшистка і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати».

«Україна» згадується ще у двох випадках, але слід виділити ще й опис подій 1648 р., коли «Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по котрого смерті в тиждень войско польское кварцяное, которое на козаки було пошло скоро на весну на Україну... А же Хмельницький разослал был полковников на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками». І далі під тим же роком сповіщається: «А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і послѣ до сенату виправил, вотуючи на короля Казимира, которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, котрий на тих міст писал до Хмельницького през посла своего і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм то все пробачити, що поробили, і щоб просили, даровати на коронації своїй. І уступил Хмельницький за всім войском на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і кроль мандатом своїм подтвердил бул».

З українським найменуванням пов'язаний ще один випадок 1638 р.: «А на Україні козаки брөіли і ляхом доспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'ясо до бочок солили, живность собі готовали». Сама назва «козаки» згадується кілька разів, а по одному — «війська козацькі» та «місто козацьке».

А під 1649 р. були зафіксовані західні межі їхньої держави: «аби козаки по Горинь і Случ і Припїть далєй не заходили і залогі свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сєго боку ку нїм не переходили, русі теж аби по містах і по селах не губили; що єднак не сполним поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич. Що гди донєсло Хмельницького, не схотїл покою і згоди жадної, любо бул пункта послал до кроля, аби воєвода київський завше русин бул, і каштелян, і митрополит в сенаті аби засїдал, і унія аби повсюду знесєна була. Вшак же і того венцей не домагаючися, годиться отмовил для дотримання слова і тиранства над руссю лядського строгаго... Вишневецкий Єремїя Корибут, з руського покоління лях».

Характеризуючи Зборовську угоду того ж 1649 р., згаданий літописець зокрема зафіксував такі пункти:

«2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обєстем своїм в околиці при булавї Войска Запорозького вічними часи зоставал.

3. Аби от Дніпра по Браслав і інші міста, просто лежачї до Дніпра аж от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не має.

4. Аби воєвода київський завше русин бул і всі урядникове в Київському, Браславському і Чернігівському воеводствах русь були».

Неважко зробити короткий висновок із вищенаведеної інформації, поданої обома авторами із сучасних західноукраїнських теренів: якщо Україна з козаками для них розміщена на Дніпровському Правобережжі, то Русь розташована західніше цього регіону. Та в етнічному відношенні руссю є всі східні слов'яни, незалежно від місця їхнього проживання (на

тих територіях, котрі згадуються в текстах). Вельми цікавою є характеристика І. Вишневецького як «руського покоління ляха».

Ще більше цікавою для нас інформації знаходимо в Густинському літописі. До того ж, вона певною мірою в термінологічному та хронологічному планах відрізняється від попередньої.

У згаданому літописі події після монголо-татарської навали описуються, починаючи з повернення Данила Романовича з родичами на батьківщину — Руську землю. Але вже з 1245 р. в тексті з'являється новий термін, котрий неодноразово використовується й під більш пізніми роками: «Ярославъ Всеволодовичъ Московский князь, поиде во орду ко Батію царю Татарскому, поддаваяся ему, и моли его, да не плѣнить болѣе, землѣ Московской землѣ и над Києвомъ. Ярославъ же возвратися в Москву, а надъ Києвомъ постави воеводу своего Дмитра Ейковича. Потомъ же и иные князи Московские ходиша ко Батѣви, поддающееся ему; он же оставляше ихъ коегожо на своемъ отечествѣ». Практично вже після цієї події «Даниль Романовичъ Галицкій поиде ко Батієви чрезъ Києвъ, поддаваяся ему и моля, да не пленить болѣе державы его; в Києвъ же тогда бѣ Дмитро Ейковичъ, воевода Ярослава Всеволодича Московского». Цей московський князь помер в наступному 1246 р.

Наступний цікавий для нас блок повідомлень зафіксовано під 1249, 1252 та 1263 рр.; він пов'язаний із ім'ям Олександра Невського. І хоча про нього часто згадувалося і в інших, вже розглянутих літописах, але нова термінологія змушує нас процитувати ці повідомлення ще раз. У першому випадку: «Сартакъ Батѣвичъ, царь Татарскій, даде Києвъ и Рускую землю Александру Ярославичю Киевскому, внуку Всеволода Московского, а брату его Андрею Володимеръ и Московскую землю». У другому: «Александръ Ярославичъ, внукъ Всеволодовъ, Московскій, поиде во орду къ Сартаку царю Татарскому, и уприси собѣ княженіе над всею Рускою и Московскою землею, и надъ всѣми князи, и возвратися со великою честию, и прійде ко Володымерю граду столному Московскому». А у третьому з перерахованих вище випадків йдеться про те, що «преставися Александръ Ярославичъ, великій князь Московскій и Киевскій, пострижеса въ схиму; и съдѣ по немъ на княженіи Московскомъ Ярославъ Ярославичъ Тверскій, братъ его».

«Московська земля» в ті часи згадується ще двічі, але використовується й традиційна назва «Русь», щоправда, лише щодо південно-західних територій східнослов'янського світу. До кінця XIII ст. Руська земля фіксується біля Литви, Польщі (зокрема Сандомирської «страны», а також Мазовії); під час опису суперечок між Левом Даниловичем і Войшелком — литовським князем, який передав свою владу над країною не йому, а його брату Шварну (всього шість разів). Як приклад можна навести повідомлення 1286 р.: «Татаре же сотворивше Лядскую землю пусту, возвратишася со великою користію и полономъ; егда бо дѣляхуса, самыхъ безмужныхъ дѣвиць обрѣтеса в пленъ двадесять тысящъ и една. Много же зла тогда сотвориша и Руской землѣ, возвратишася, еще не мечемъ и не огнемъ, понеже Русь помогаху имъ, но чарами своими:

иземше бо сердце человекское мочаху во ядѣ аспидномъ и полагаху въ водахъ, и отъ сего воды вся въ ядѣ обратишася, и аще кто отъ нихъ піяше, абіе умираша; и оті сего великій млрѣ бысть по всей Руской землѣ».

Поєднання кількох термінів знаходимо у статті 1362 р., коли «Дмитрий, князь Московскій, согна изъ Галича Московского князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоана. Въ сіе лѣто Олгерд победи трехъ царковъ Татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть, Котлубаха, Казчея, Дмитра; и отголи отъ Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и иныя Рускія державы во свою власть пріятъ, и Кієвъ под Феодоромъ княземъ взятъ, и посади въ немъ Володимера сына своего; и нача надъ ними владѣти, имъ же отци его дань даяху».

В широкому значенні «Русь» згадується 14 разів, а «Руская земля» — 5. Ще у кількох випадках територіальні межі можливо конкретизувати чіткіше, як і під час опису подій XIII ст.

1340 р.: «Прійде зъ орды Симеонъ Ивановичъ на великое княженіе Московское. Въ сіе лѣто Казимеръ, король Полскій, собрався и поїде на Русь: вопервыхъ прійде, мѣсяцаіа апреля, подъ Львовъ и обляже его... И потомъ собравъ еще болшую силу, поїде на Русь и взятъ, в самую жатву, Володымеръ, Премышль, Галичь, Ловичъ, Санок, Луковъ, Трёмбовлю и проч. А потом сей Казимеръ кроль собравъ сеймъ, на немъ же Рускую землю на повѣты и воеводства раздѣли, и шляхту Рускую единою волостью зъ Полскими волностями совокупи и утверди, а потом Львовъ муромъ обмурова; и оттолѣ сія плвѣты даже донынъ при Лядзкихъ королях неотступнъ зоставають».

1399 р.: «Тамерлянъ, царь Татарскій, поїде на Рускую землю, изыде же противу ему Витолтъ со всею силою своею и со всѣми Литовскими князи, и снійдеся съ Тамерланомъ на рѣцѣ Ворсклѣ, но побѣденъ бысть злѣ... А Татаре, подѣливши христіанъ, поїдоша в Рускую землю, плѣняюще огнем и мечемъ Волянъ и Литву, а Кієвъ окупися тысячею червонныхъ, а Печерскій монастырь тридесятію червонныхъ».

Ще у кількох випадках знаходимо більш коротку, але не менш важливу, інформацію з цього приводу. 1416 р.: «Едика, гетьманъ Тамерлановъ царя Татарского, поплѣни Рускую землю, и Кієвъ и Печерскій монастырь сожже и со землею соровна». 1433 р.: «Татаре же, пришедше, поразумѣша силу Ляховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и въ Ляхы, токмо землю его Рускую поплѣниша, около Кієва и Чернигова». 1469 р.: «Въ ту же зиму сами лѣто Татари Заволжскіє прійдоша въ нашу Рускую землю, и раздѣлишася натрое: едины поїдоша въ Подоле... друзи же идоша въ Литву... около Житомиря, Кремянця, Володымера; третіи же поїдоша до Волохъ». 1486 р.: «Татаре Подоле и Рускую землю безъ милости плѣнили, аже презъ три лѣта, безъ жадного отпору». 1507 р.: «В то же лѣто прійдоша Татаре въ Рускую землю, и собрася на нихъ шляхта, и постигше ихъ за Межибожемъ у Вормова поразиша и полонѣ отъяша».

Ще у кількох випадках зафіксовані етнічно-територіальні сполучення: «Русь» і «Ляхи»; «Русь», «Литва», «Ляхи»; «Ляхи», «Поділля», «Русь»; «Москва», «Литва», «Русь»; «Поділля» і «Руська земля» (двічі). Відомі й різні похідні — «Руські князи» (згадуються тричі), «руская шляхта», «обычай Руский», «панове Руськіе» (по одному разу).

У кількох випадках руська тема прослідковується й у церковних справах (як і в багатьох інших літописних списках). 1355 р.: «Посвященъ бысть на митрополию Киевскую Алексѣй Русинъ отъ Филофея патриархи»; 1374 р.: «Преставися Алексѣй митрополитъ Киевский, его же святые мощи лежать в Москвѣ»; 1591 р.: «приложи же и се, “яко мы русь, вѣры Греческой, и церкви наши многія пакости отъ Ляховъ поносят”». Але особливо слід відзначити повідомлення під 1589 р., коли патріарх Іова «По не малѣмъ же часѣ возвратися зъ Москвы в Русь, и повелѣ Михаилу митрополиту Киевскому собрати соборъ».

Не менш важливою в контексті даної праці є звістка від 1516 р.: «Въ сіе лѣто почашася на Украинѣ козаки, о них же откуда и како начало свое пріяша нѣчто речемъ: Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій брани всегда употребляшася, и отъиисперва въ них сіе художество бѣ, оружје и брани, якоже вышше пространнѣе речеса въ главѣ той, откуда изыйде народъ Словенскій; посемъ егда начаша князи быти, наста въ нихъ лучшее строеніе и обычаи пріятнѣйшыи въ землѣ нашей: но единаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си есть, Греки, а потом Половци, Печенѣги, то сами межи собою, яже въ семъ Лѣтописци есть видѣти, донелѣ де презъ Батіа Татарского царя, иже землю нашу Рускую пусту сотвори, а народъ нашъ умали и смири, ксему же еще и отъ Ляховъ, и Литвы, и Москвы, такожде и междособыми браими зѣло озлоблены и умаленны быша, а потомъ и князи въ нихъ оскудѣша; тогда сей нашъ народ мало успокоися».

Основною ж особливістю даного літопису є те, що на його сторінках в нових історичних умовах вимальовується тенденція виокремлення Московської та Руської земель, причому остання, з точки зору цього літописця, в основному розміщується на Дніпровському Правобережжі (плюс Чернігівщина) аж до кордонів з Польщею та Литвою.

Якщо ж говорити про етнічні процеси в степовій зоні сучасної України, то слід зазначити, що починаючи із золотоординських часів тут селився різноманітний в етнічному плані люд. Окрім тюркомовного половецького населення, що з часом зникло з етнічної карти, тут мешкали й групи осілої людності, зокрема слов'янські, чому сприяло вигідне стратегічне розташування даного мікрорегіону. Цей осілий люд, скоротившись чисельно, і далі жив на цій території, вступаючи в контакти з монголо-татарськими завойовниками, а потім і зі зверхниками Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. У разі небезпеки дніпровські плавні — «Великий Луг» з його протоками, острівцями та заболоченою місцевістю — були своєрідною схованкою від нападу ворога. Якраз тут в кінці розглянутого періоду й зародилося запорозьке козацтво. Про зна-

чення так званого «Соляного шляху», яким їздили за кримською сіллю, ще в середині XIII ст. писав католицький монах Гільйом Рубрук: «із цих солончаків Бату і Сартах отримують великі прибутки, тому що з усієї Русії їздять туди за сіллю, і зі всякого навантаженого воза дають два шматки бавовникового паперу, що коштує півімпера».

Більшість дослідників зазначає, що в умовах золотоординської держави глобальних переміщень осілого населення не відбувалось. Землероби не могли переходити до стадії «табірного» руху, як кочівники. Разом з тим монгольські хани, проводячи політику «розділяй та володарюй» тривалий час не могли подолати опір «гірських народів» Північного Кавказу. Тому, щоб зняти напругу в регіоні, вже в 70–80-ті роки XIII ст. відбувається насильницьке переселення частини північнокавказьких аланів до Половецького степу. Писемні джерела свідчать про зростання цього населення, зокрема на території, підвладній темнику Ногаю — онуку Чингізхана.

Агонія Золотої Орди (Улусу Джучі) відбувалася до середини XV ст., коли колись могутня держава розпалася на декілька більш дрібних територіальних утворень. Найдовше із них проіснував Кримський ханат (1428/1441/1449 — 1783 рр.), а значна частина Північного Причорномор'я входила до нього. Це був останній уламок Золотої Орди, що перейшов із середньовіччя в ранньомодерний час.

Між згаданим ханатом і Великим князівством Литовським виникла прикордонна смуга — «Дике поле». Якраз тут проходила межа між християнським та мусульманським світами. Сюди проникає осіле населення, яке називали уходниками, черкасами або ж севрюками. Втікачі займалися рибальством, різними промислами та скотарством. Освоєння цих земель формувало новий тип людини, яка будь-якої миті могла стати до зброї і відбити ворожий напад. А після того як Кримський ханат потрапив під владу Османської Порти у 1475–1478 рр., грабіжницькі набіги на більш північні райони розселення слов'ян-землеробів почастишали. Через те, що захистити населення на степових просторах ніхто не міг, воно було змушене робити це самотужки. Головною силою, котра протистояла кримськотатарській навалі, якраз і стало запорозьке козацтво. Перші достовірні відомості про українських козаків належать до 1492 р., коли ті вже набули сили (їхніми попередниками були, на думку частини дослідників, бродники і берладники). Не тільки захист своєї землі, але й жага помсти змушували козаків здійснювати походи проти своїх ворогів — турків і татар. Із виникненням запорозького козацтва починається новий період в історії України¹². І якраз про нього йтиметься в наступному розділі.

¹² Сльніков М. Золотоординські часи на українських землях. — К., 2008. — С. 89, 90, 163, 164.

Розділ 4

Самоназви українців у XVII – XVIII ст.

Переходячи до розгляду найбільш важливої в даному випадку групи вітчизняних літописних джерел – Літопису Самовидця (друга половина XVII ст.), Літопису Грабянки (початок XVIII ст.), Літопису Величка (теж початок XVIII ст.), які в історіографії отримали назву «козацьких», одразу ж слід зазначити: не викликає жодних сумнівів теза, що багато з етнонімів знайшли відображення в географічних назвах-топонімах. І це цілком зрозуміло: в різні часи велику роль відігравало розмежування окремих етнічних територій, виокремлення певних груп населення із середовища сусідів¹. В повній мірі це стосується й сучасних українських теренів в часи пізнього середньовіччя та раннього модерну, коли ще використовувалася стара «руська» назва, але поряд з нею вже фігурували нові – «малоруська» та «українська».

Спочатку звернемося до двох перших із вищеназваних козацьких літописів – Самовидця і Григорія Грабянки, хоча до цієї групи писемних пам'яток належить ще й Літопис Самійла Величка (про нього докладно будемо говорити дещо пізніше).

Та спершу слід зазначити, що в українській історіографії другої половини XVII–XVIII ст. виразно окреслюється «група» творів, котрі утверджували постлітописний напрям її генези. Нова історична парадигма створювала «історичний», тобто в своїй основі літературно-фактографічний, стиль (або метод) письменництва².

У першому із вищеназваних творів – Літописі Самовидця, написаному, вірогідно, Р. Ракушкою-Романовським між 1672 і 1702 рр., – простежується поєднання, а також певною мірою дифузія літописного й «історичного» жанрів. Він хронологічно доведений до 1702 р. Його автор осмислював факти минулого в категоріях буденної свідомості і не виходив за подієвий рівень відображення історичного буття. Вважається, що Самовидець користувався власноручними короткими нотатками про події 1648–1672 рр. в Україні, невеликими реєстрами, хроніками та іншими документальними матеріалами, а також спирався на оповідання очевидців і безпосередніх учасників подій, усні перекази. Усе це надає

¹ Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 8, 9.

² Українська культура другої половини XVII–XVIII століть // Історія української культури: У 5 т. – Том 3. – К., 2003. – С. 545.

Рис. 7. Козацьке військо (за гравюрою XVII ст.)

повідомленням літопису характеру унікального історичного джерела³. Наведені в ньому факти часто відсутні в інших джерелах або ж трактуються в них по-іншому⁴.

Окрім того, існує думка, що Самовидець мало дбав про точне відтворення змісту документа, обмежуючись його переказом на рівні чуток. Але в даному випадку це для нас не є винятково важливим — навряд чи в такому творі автор ставив би перед собою завдання вводити нову понятійну географічну термінологію. Вірогідно, назви в основному все ж бралися з реального життя.

Але самих їх у контексті даної праці зафіксовано не так вже й багато і всі вони мають відношення лише до «українського» блоку.

У п'яти випадках згадується назва «Україна» у широкому територіальному значенні, а ще в одному — більш конкретно. Під 1666 р. повідомляється, що гетьман І. Брюховецький, повернувшись із Москви, «отдал Україну» й зробив цареві суттєву поступку: «А зараз приболшено воевод по городах внов: в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в

³ Там само. — С. 545, 546.

⁴ Дзира Я. Передмова // Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 18, 19.

«київська ситуація» трапилася після укладення Андрусівського договору між Росією і Польщею 1667 р.)⁵.

Два рази згадуються «городи українські, московські», а один раз повідомляється, що «в городах українских были в Києві, в Чернігові и инних» московські військові контингенти.

«Московское войско» згадується один раз; ще раз повідомляється, що «На початку войска великіє їх царского величества зо всей Москви и панств приналежных до нас рушили... стягуючись в слободах московских коло Сум, Криги, Котельви и инних». А ще раз у зв'язку з тим, що «од того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества». Без сумніву, це було зроблено для відокремлення московського іноетнічного елемента від автохтонного середовища.

Та значно більше цікавої для нас інформації знаходимо на сторінках твору Г. Грабянки.

Заголовок-анотація цього літопису звучить так: «Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки, за Найяснѣйших Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу». Твір було завершено 1710 р. Він належить до найвидатніших пам'яток української історіографічної прози другої половини XVII—XVIII ст.

Але, на думку дослідників, Грабянка як історик пішов далі за Самовидця, хоча й не досяг рівня Самійла Величка. Порівняно з останнім він був менш вправним у «техніці» використання джерел, значно скромнішою була й добірка вивчених ним документів. Найбільше досягнення Грабянки — це усвідомлення ролі тексту писемної історичної пам'ятки як такого, що посилює сувору неупередженість авторських висновків. Водночас, оскільки і Грабянка, і Величко тяжили до барокової риторичної школи історіографії, обидва перебували під впливом подібних стереотипів. А це породжувало ефект дзеркальності у виборі істориками способів викладення і використання фактичного матеріалу. Сам Грабянка дотримувався вибіркового, конспективно-узагальнювального відтворення їхнього змісту засобами авторської стилістики.

Та новий ґрунтовний текстологічний аналіз згаданого Літопису не є темою досліджень у даному випадку. Ще раз підкреслимо: історично-географічний аспект української проблеми є для нас основною темою. Вважаємо, що в цьому відношенні Г. Грабянка навряд чи (як і Самовидець) робив якісь значні відхилення від загальноновизнаних на той час реалій. Найбільш вірогідно, що існуюча тоді термінологія практично автоматично використовувалася ним повною мірою, а певний можливий

⁵ Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 77; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 322.

авторський суб'єктивізм міг проявлятися лише у більш чи менш частому використанні окремих найменувань, як самим гадяцьким полковником, так і його безпосереднім оточенням, знаходячи найбільш адекватні для них поняття в географічному розмаїтті найменувань тих часів.

Тож почнемо із першого з названих термінів. «Русь» на сторінках цього літопису згадується шість разів, але не щодо давніх київських часів, а вже до сучасних для Г. Грабянки історичних відрізків буття: «Русь» козаки мають за велике багатство (сам Б. Хмельницький — «воїн руський»); «Русь» — в плані етнічної східнослов'янської приналежності — повинна мати свою академію (де викладати можуть не лише польські, але й «руські навчителі»); іноді так називається й сучасний авторові західноукраїнський регіон, що перебував тоді під владою Польщі. Похідними від цієї назви є: «народ руський» — згадується тричі; «люд руський», «громадяни руські», «руський монарх», «воевода руський», «руські землі», «військо руське», «містечко руське», «руські владика», «греко-руська віра», «руські пісні», «духовенство руське», «пани руські» — по одному разу кожна із назв; «руські князі» — двічі.

Окрім того, угорський князь Ракоцій, в разі здобуття польського королівського трону, обіцяв за підтримку його в цій справі зробити Б. Хмельницького «удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю», котре повинно було все ж підкорятися Польщі. У той час народ величав цього гетьмана «рятівником всієї Русі». Дещо пізніше, під час переговорів з угорським послом, Хмельницький ще раз підтвердив свою згоду стати «удільним князем на Русі зі столицею у Києві». Все це відбувалося після перших перемог козацьких військ над польськими, коли до України на переговори приїхали посланці з багатьох країн. Ще один раз, під час опису переговорів під Гадячем, згадувався «гетьман Великого князівства руського українського»; а ще раз — «гетьман народу руського».

Наступний термін — «Мала Росія», або ж «Малоросія». Перший варіант згадується вісім разів; ще в двох випадках у тому сенсі, що з лівобережної Малої Росії можна було переїжджати на проживання до Великої Росії; а ще в одному називається «Мала Росія, окрім Києва, Чернігова і Ніжина». На північному сході малоросійські межі окреслювалися Стародубщиною — далі вже розташовувалися великоруські міста. Другий варіант назви зафіксований тричі. Один раз зафіксується територіальне розмежування Запорожжя і Малої Росії. А ще один раз лівобережна Сосниця (куди було заслано гетьмана П. Дорошенка) характеризується як малоросійське місто. Від перелічених назв маємо і похідні: «люд малоруський» (згадується тричі); «малоросійський народ» (теж тричі); «гетьман малоросійський», «малоруські міста», «малоруські справи», «народ малоросійський», «малоросійське духовенство», «малоросійське гетьманство», «малоросійський гетьман», «малоросійські полковники», «малоросійські чиновники» — всі по одному разу. Також двічі зазначені «малоросійські полки», а вісім разів — «малоруське військо». У етнічному відношенні у двох випадках наводяться поточення: «народ

малоросійський, прозваний козаками», «і стільки їх козаків, стільки на Малій Русі люду».

Як про малоруські території йдеться і про Полтавщину, Миргородщину та про землі Гадяцького полку; в цілому Малу Росію називають разом з Військом Запорозьким та Києвом, хоча «Черкаси і Малу Росію» все ж, мабуть, слід теж вважати належними до правобережних та лівобережних територій, як, безсумнівно, і територію «по обидва береги Дніпра по всій Малій Росії». Можна навести у цьому контексті й інформацію про переселення за Дніпро, в Малу Росію, жителів пороського Корсуня. Та найбільш поетично звучить загальна назва «матір своя Мала Росія». А тоді, коли «Дорошенка покликали з України на Малоросійське гетьманство», без сумніву, знову йдеться про обидва береги згаданої річки.

Крапку над «і» в «малоросійському територіальному питанні» поставив ще Б. Хмельницький, який після укладення Переяславської угоди 1654 р. у зверненні до царя малоросійські кордони окреслив таким чином: «від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди».

Розгляд «малоросійського питання» в географічному плані дає змогу зробити такий висновок: ця назва використовувалася щодо всіх земель, які увійшли до держави Б. Хмельницького. Але пізніше й поступово вона частіше все ж згадується при розгляді подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто позначає цей регіон сучасної України. Тож до використання якраз цієї другої назви в ті часи ми і переходимо.

На сторінках Літопису Грабянки «Україна» згадується аж 75 разів у широкому територіальному значенні (в основному коли йшлося про центральні та лівобережні райони) поліської та лісостепової зон сучасних вітчизняних територій. Ще один раз зафіксована форма «Вкраїна». Але все ж запорозький південь тоді ще власне «українським» не був. Це зафіксовано уже в 1608 р., коли під час бойових операцій польський король Жигмонт, не викликаючи на підмогу навіть «війська запорізького... зібрав на Україні козаків»; пізніше в літописному тексті «Україна і Запоріжжя» теж територіально розмежовуються, як і у випадку «Україна та сила запорожців». А про польсько-українську виокремленість свідчить вислів одного із Богданових наближених, полковника Ф. Дзеджелія, який після повернення гетьмана з-під Замостя мовив: «У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде». За славного гетьмана початковою межею між країнами встановлювалася р. Горинь. Та пізніше, в часи польсько-турецького збройного протистояння, коли «султан переніс кордони до Коростишева і Львова, загарбавши Поділля і Україну», така межа була зафіксована ще раз. У відповідь, для захисту власних інтересів в Україні, поляки в певний момент залишили свої гарнізони у таких фортецях і замках, як «Могилівський, Браславський, Немирівський, Лади-

жинський, Рашківський». «Турки були вигнані з України», коли стало відомо про визволення від них Бару, Рашкова, Могилева.

Про українських гетьманів Грабянка згадує двічі, а про «гетьмана на обох берегах України» — один раз. Далі, про перше місто України — Чигирин — теж згадується один раз, як і про повернення вищезгаданого гетьмана якраз сюди — «в Україну в Чигирин». Ще один раз йдеться про «Київ та міста українські»; тричі — про «міста України». Як і про «Умань, Ладижин та інші українські міста». Українська «прив'язка» застосовується і до лівобережних центрів: «Україна до Лубен», «Україна до Ромен», «Україна під Глуховим». Із Запорожжя до українського Гадяча рухається військовий контингент під час одного із чисельних конфліктів. Двічі в українському розумінні згадується і Переяслав, а вся лівобережна «сьогобінча Україна під владою царської величності» — один раз.

Використовуються також вирази «Україна по обох берегах Дніпра»; «Україна, за винятком трьох полків — Переяславського, Ніжинського та Чернігівського»; «переселення з України у внутрішню Польщу — з козацької землі аж по Горинь, Бреслав та Чернігів». Ще раз Б. Хмельницький визначає межі України до Сяну і Вісли.

Але існує ще більш конкретна інформація з цього приводу. Так, після перемоги 1649 р. під Збаражем та Зборовом Б. Хмельницький поставив «по всій Україні» своїх полковників: «у Чигирині став полковником сам, в Черкасах — Воронченко, в Переяславі — Лобода, в Каневі — Кутак, в Браสลаві — Нечай, у Білій Церкві — Гиря, в Умані — Стьопка, в Корсуні — Мороз, у Калничу — Остап, у Гадячу — Бурлай та по інших містах». А щоб прихилити войовничого гетьмана на свій бік, польський король надає привілеї, встановлює чисельність Війська Запорізького у кількості 40 тисяч і пропонує реєстр «уладити, почавши з цього боку Дніпра від Димера, Старостая, Коростишева, у Паволочах, Погребищах та Прилуках, у Вінниці та Браславі, а від Браславля до Ямполья і аж до Дністра, ну а від Дністра до Дніпра. З другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині та Ромнах аж до кордонів московських та до Дніпра». Так із Варшави бачилися на той час межі козацької держави. Велися переговори і з Московією. Почавши з нею контактувати, Богдан повідомляє цареві, що у його підпорядкуванні перебуває 15 полків — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивнянський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Чернігівський. Як бачимо, тут зафіксовані козацькі центри теж на обох дніпровських берегах.

А вже 1666 р., після повернення гетьмана І. Брюховецького із Москви, він «привіз у всі головні міста України воевод великоруських (окрім давніх, оскільки у Києві, в Чернігові, в Переяславі та Ніжині здавна були воеводи). А саме — в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші». Тут уже перелічені лише лівобережні центри (про ситуацію з Києвом вже йшлося вище).

Тож «українська зона», за даними Г. Грабянки, поширювалася на великий простір від Сейму та Ворскли до Прикарпаття, але зібрана ним інформація переважно стосувалася часів Хмельниччини.

Та в даному творі трапляються й інші назви, коли проводиться розмежування між автохтонним населенням, його власними структурами й інородцями. Серед них такі формулювання, як «малоросійські та татарські загони», «великоруське воїнство», «козацька піхота», «великоруське, малоруське та козацьке військо», «московські побори», «москва» — всі перелічені назви зафіксовані по одному разу; «козаки і москва», «російські полки разом з козаками», «великоросіяни та гетьман малоросійський», «росіяни та запорозькі козаки», «князь руський та гетьман запорозький» — по два рази; «великоруське і малоруське військо» — вісім разів. Тричі зазначена назва «москаль», під якою зазвичай розуміли жителя Московії, росіянина, військовослужбовця (про це вже також йшлося вище).

Треба згадати і ще про одну цікаву в етнонімічно-топонімічному відношенні назву, котру у Г. Грабянки зафіксовано кілька разів, а у Самовидця — один раз. Йдеться про термін «Задніпров'я».

Початок використання його датується 1669 р., коли розпочалося суперництво між лівобережним гетьманом Д. Многогрішним й правобережним П. Дорошенком. Тоді «малоросійське задніпров'я повністю скорилося владі царської величності та гетьману Многогрішному». А другий із названих гетьманів, «затримавши орду на зимових становиськах України, задумав був піти з нею на московське Задніпров'я».

Далі цю назву фіксуємо вже під час гетьманування І. Самойловича, який «почав і Задніпровських, неситих на людську кров володарів, вождів та своєвольців упокоювати». У вищенаведених випадках йдеться про лівобережні території.

Але «року 1675. І почали Задніпряни свою землю кидати і переходити в Малу Росію до гетьмана Самойловича. Гетьман, скоряючи сваволю, приймав їх гостинно; начальних потішав чинами, аби вони перебуваючи у Задніпров'ї не губили християн (разом з турками і татарами, що служать Дорошенку)». Далі за текстом йдеться про «гетьманство Гоголя на Задніпров'ї» — тобто теж на Правобережній Україні. Після загибелі Чигирини «тамтешню старшину і корінних козаків, оскільки Самойлович не довіряв їм, переселили на Задніпров'я і поселили навечно там».

Та цей термін широко не прижився, а використовувався Самовидцем та Грабянкою для обох значних за розмірами українських регіонів. Ця назва, як і інші вищерозглянуті, не закріпилася в ті часи в якійсь окремій місцевості або ж на всій території.

Все ж можна констатувати, що «українську» назву Г. Грабянка набагато частіше використовує на сторінках свого Літопису, ніж «малоросійську». А Самовидець знає лише її. Своєю чергою, це відображає ще «не відстояне» сприйняття всіх українських теренів у понятійному, етнонімічно-топонімічному відношенні у свідомості обох вказаних козацьких авторів та їхнього оточення в ті часи.

Тепер звернемося до ще одного, вельми важливого джерела — Літопису Самійла Величка. У ньому події козацької історії описуються від початку війни Богдана Хмельницького (з певними вставками про деякі події попередніх років) і до 1700 р.

Інтерес до цього твору не випадковий — адже він став етапною віхою в історії української історіографії. Але та кількість інформації, що присутня в ньому, дає змогу виокремити три її блоки: погляд самого автора на історично-географічну ситуацію; міжнародні документи, в котрих зафіксовано використання «сильними світу цього» вищевказаних термінів; розуміння самими основними соціальними групами тогочасного автотонного населення півдня Східної Європи, ким же воно є і як іменується його «земля».

Спочатку зупинимося на останній зі згаданих груп писемних повідомлень, до яких входять листування між запорожцями та гетьманами, універсали останніх, а також переписка між столичним Батурином й московськими можновладцями за часів І. Мазепи.

У перших розділах своєї праці Самійло Васильович фіксує козацькі офіційні документи, починаючи від універсалу 1638 р. Якова (Стефана, Степана, Яцька) Острянина, якого перед тим на Запорозжжі обрали гетьманом. У ньому він звертається до козаків, які мешкають «по обох берегах річки Дніпра в Малій Росії, вітчизні своїй». А межі цієї вітчизни визначаються такі: «в містах та повітах Козельському, Боришпольському, Басанському, Березанському, Гоголівському, Яготинському, Остринському, в Ніжинському, Борзненському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигрин-Дубровському і Роменському, Переяславському, в Гадяцькому, Миргородському і в усіх інших». З цього переліку чітко і конкретно випливає, що вітчизна козацька — це територія Середнього Дніпра з певним переважанням, в даному випадку, лівобережних місцин, де проживають як «шляхетно уроджені», так і все «поспільство руського роду».

Таке формулювання зрозуміле для нас і тим, що сам згаданий гетьман був родом з остерського боярства і якраз на Київщині розташовувалися його родинні маєтності. Але його листи і грамоти під час антипольського повстання передавалися й розповсюджувалися на Поділлі, Волині, Полтаві. Та в цьому документі щодо населення обох берегів Дніпра використовується й назва «малоросійська Україна, з усім сільським посполитим народом». Далі в тексті територія низового війська чітко відділяється від більш північних районів: «З'єднуйтеся з нами, коли прибудемо на Україну із Запорозьким військом... доки ми з військом прибудемо на Україну, звольте готувати і годувати коні свої, також мати й приладнувати добру, справну зброю з належним до неї припасом». Такі листи тодішній запорозький керманіч надсилав «у малоросійський народ» із таким побажанням: «бажаємо незабаром оглядати й вітати на Україні в з'єднанні з ними вас, братів наших».

Текст ще одного універсалу, цього разу вже славетного гетьмана Б. Хмельницького від 1648 р., теж представлено на сторінках цього Літопису. Він був посланий «в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також в далекі руські міста». Зіновій Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького Війська «і всієї сущої обіруч Дніпра малоросійської України» повідомляв «усім малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра» про причини війни з поляками: «І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю, прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл». У зв'язку з цим висувається вимога: «вида-ти нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності».

Звертаючись до «наших братів, усіх малоросіян» із закликком взяти участь у військовій кампанії (універсал було підготовлено після перемог під Жовтими Водами та Корсунем в районі Білої Церкви), Богдан бажає підтвердити свої претензії до супротивника й давніми історичними подіями та процесами, пропонуючи таку «модель»: «поляки народилися і пішли від нас же, савроматів та русів... Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від життя з нашими стародавніми предками». Пізніше вони «по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів та савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів».

Але далі, відходячи від такого міфологічного історичного варіанту, йде вже конкретний і важливий в контексті даної праці пасаж: «Вони завоювали війною і привласнили через свою ненаситність достоменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемильську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку».

Не оминув гетьман у цьому документі і проблему захисту «православної греко-руської душеспасенної віри», яку він характеризує ще як «наше греко-руське благочестя».

Та тоді ще у Богдана зберігалася віра у доброго польського зверхника. Звинувачуючи його підданих, гетьман писав: «Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигирина, Трахтемирова, Переяславля, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишилися обіруч Дніпра). А ця земля — предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Ще далі Хмельницький визначає всю цю територію як Малу Росію.

Як бачимо, і тут українська та малоросійська термінологія співіснує, але в порівнянні з попереднім універсалом територіальні апетити вели-

кого гетьмана набагато більші, для чого використовуються й історичні екскурси в часи сивої давнини та Київської Русі. Землі ці іменуються «козако-руськими»; далі за середньодніпровськими територіями розташовуються «далекі руські міста» — розміщені західніше, в карпатському регіоні. А щодо найменування автохтонного населення, то окрім давніх русів і савроматів для сучасників використовуються найменування «малоросіяни» та «козаки».

Аналогічна ситуація щодо географічних термінів фіксується в 1662 р. в тексті листа запорожців до Ю. Хмельниченка, коли йому закидається: «Ти знамірюєшся і присилуєш на ту лядську шкідливу душу собі й братам нашим лігу, від якої (нам тоді й усій Україні невиносної і пагубної) заледве відсікся військовою силою й богатирським серцем через... літ разом з милою вітчизною нашою, всією Малою Росією». Тут йдеться про наміри сина великого гетьмана виступити на польському боці. Але в даному випадку для нас важливішим є те, що і запорожці українські та малоросійські терміни тоді сприймали на рівних.

Наступний цікавий для нас блок інформації — це листування між П. Дорошенком і тими ж запорожцями. У контексті розглядуваної нами теми треба спочатку звернутися до листа останніх до гетьмана 1666 р.: «Вельможний, милостивий пане Дорошенко, гетьмане новопоставлений український, чигиринський! З листа Вашої милості звідомилися про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни... Бо відколи преставився добрий наш гетьман, щиро приязливий син нашої малоросійської вітчизни, славної пам'яті Богдан Хмельницький, все ще страждає й упадає наша безвольна вітчизна». У наступному їх листі до згаданого гетьмана за 1669 р., вітчизна іменується як «малоросійська», або «Мала Росія».

Далі листування тривало: в 1671 р. вже Дорошенко пише на Запорожжя і в своєму посланні бідкається про «єдину пообабіч Дніпра Малу Росію», а також про проблеми «єдиної православної греко-руської віри». Зокрема звинувачує сусідів: «Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором (1667 р. — *О.М.*) і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяслава, а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго». Далі він вказує на розорення «вітчизни — України» польськими загарбниками, називає правобережні дніпровські райони «всією цьогобічною Україною», а уманського гетьмана М. Ханенка, поставленого поляками, «гетьманом всієї України».

Ще два листи переписки між Дорошенком та запорожцями датовані 1676 р. Спочатку Дорошенко, звертаючись до легендарного кошового І. Сірка та всієї отоманії й товариства, скаржиться, що лівобережний гетьман І. Самойлович хоче скинути його з гетьманства й вигнати геть «з вітчизняних українських кордонів»; відкидає звинувачення, що за його намовою татари «набігали в тогобічну Україну», відзначаючи, що ці

вороги розграбовували «цьогобічну Україну» й констатує: «ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра». Підлеглу ж собі територію він іменує як «всю цьогобічну Україну», а також знову згадує Андрусівський договір, коли «через російського й польського монархів Україна стала розділена надвоє й натроє». Окрім того, закликає «звільнити від них, поляків, подільські, волинські, польські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію». Себе ж іменує так: «брат і слуга Петро Дорошенко, гетьман український і всього Запорозького війська». Запорожці відповідають йому так: «Вельможний милостивий пане Дорошенку, гетьмане український і чигринський, до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате... Всі причини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні й нам відомі...».

Неважко прослідкувати, що в цьому листуванні з боку запорожців дещо превалює розуміння вітчизни як «малоросійської» в цілому, в той час як правобережні дніпровські райони, як і місцевий гетьманський титул, визначаються як «українські». Що ж стосується територій між Дніпром і Карпатами, колись підлеглих великокняжому Києву, то вони характеризуються як «руські, раніше православні».

Ще один цікавий для нас блок інформації — листування І. Самойловича з тими ж запорожцями та зміст одного із його універсалів. Першим до нього звернувся вже згаданий вище кошовий отаман І. Сірко з усім товариством низового Запорозького війська 1678 р.: «Вельможний милостивий пане, тогочинний український малоросійський гетьмане Іване Самойловичу!». Далі називає його «щиро зичливим вітчизні своїй малоросійським сином», висловлює занепокоєння з приводу становища «нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії» (з повторенням про «занепад нашої малоросійської вітчизни», про «мертву матір нашу, Малу Росію»). Але, переходячи до розгляду ситуації на Дніпровському Правобережжі, зокрема про «розорення турчином Чигрина, Канева й усіх цьогобічних міст та сіл українських малоросійських», використовується вже українська термінологія: «мусив Чигрин з іншими останніми містами й селами українськими пропасти від турчина», а фраза «Чигрин з усією цьогобічною Україною» повторюється кілька разів. Хоча в кінці листа маємо поточення про крайній занепад «цьогобічної нашої малоросійської України». У більш широкому значенні йдеться про «увесь світ великоросійський і малоросійський», про «православних великоросійських та малоросійських християн». Тобто ці два поняття виокремлюються.

У другому запорозькому посланні, вже 1680 р., гетьману закидається: «Однак коли б ваша вельможність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладжину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще залишатися удома і не дивитися зблизка на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський». А вже в

наступному листі того ж року запорожці повідомляють І. Самойловичу, що найближчим часом «жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде», і що лише в Криму ходять чутки, «що на зиму орда має наступати на Україну війною».

Використовується й цікава для нас термінологія в універсалі 1682 р. (у тексті Літопису він випадково датується 1672 р. — *О.М.*). У ньому згадуються проблеми, що охопили «тогочасну малоросійську Україну»; піднімається питання про переманювання поляками людей «в тогочасну порожню Україну» та про спробу нав'язати унію, котра «псує руське благочестя». Відзначається також, що саму православну «русську людину називають псею костю». А на завершення вказується: «Нехай нам кожному буде перед очима, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині і в інших місцях Русі братам нашим».

І ще кілька разів запорожці звертаються до Самойловича. Так, 1684 р. у своєму листі вони пишуть, що той, мабуть, не захоче допустити, «щоб навіки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати». А згадуючи Б. Хмельницького відзначається, що він звільнив «усю нашу вітчизну, малоросійську Україну».

Ще в одному листі, вже 1686 р., запорожці закидають Самойловичу, що після «розорення Чигрина з вашої з князем Ромодановським (московським воеводою. — *О.М.*) ласки та й решти українських міст через бусурман», «уся цьогобічна Україна» стала спустошеною. При цьому висловлюють бажання, «щоб наша малоросійська вітчизна жила краще». Але для втілення своїх планів вони не хочуть вступати в суперечки з підлеглим гетьману городовим малоросійським військом.

З вищенаведеної інформації можна зробити певні узагальнення. По-перше, для запорожців вітчизна могла бути однаковою мірою як малоросійською, так і українською. По-друге, правобережні придніпровські території були виключно українськими, хоча і з певним малоросійським «додатком». А військові контингенти на Лівобережжі були малоросійськими. Заселяв правобережні подніпровські землі «русський люд», у якого були «предки українські». Сама ж «Русь» розташовувалася на Волині та на інших західних землях, тоді підлеглих Польщі. Цікавою і незвичною є назва козацької батьківщини, яка взагалі зафіксована лише один раз — «Мала Україна малоросійська».

Переходячи до часів гетьманування І. Мазепи, спочатку згадаємо про універсал Петрика 1692 р. — так званого «татарського гетьмана». На його звинувачення, що всі біди від того, як «діють москалі та й свої драпіжні пани», старшина, а також інші жителі Полтави та полку відповідають, що є більш достойні люди, щоб розібратися зі становищем у «Малій Росії».

Тепер про документи, пов'язані з діяльністю самого згаданого гетьмана. Вже після обрання його на Коломаку 1687 р. отримав він листа від

запорожців (у Літописі випадково датованому 1686 р. — *О.М.*). У ньому висловлюються побажання, щоб «щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні», але також сповіщається про діяльність вже вищезгаданого Петрика, який є «зрадник нашої цьогобічної української вітчизни».

Вказуючи на військове протистояння з Петриком і татарським Калгою-салтаном, що тривало і в 1692 р., гетьман у грамоті до «царської пресвітлої величності» відзначав, що його полки стоять розрізнено: «одні вилучено й поставлено давно під українські міста (тобто правобережні. — *О.М.*), а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну. А особливо треба було на теперішньому моєму становищу під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах... мені, гетьманові, з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні».

В часи правління згаданого гетьмана в Москві навіть з'явився «приказ Малої Росії», куди від нього почала надходити регулярна інформація. Зокрема вона торкалася діяльності С. Палія — одного із організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Взаємовідносини між цими двома особистостями будувалися не лише на їхніх симпатіях чи антипатіях, не лише на задрощах Мазепи до популярності фастівського полковника, але і на їхніх полярних поглядах на суспільно-політичний лад тогочасної України (демократичний або аристократичний). Так, уже в тому ж 1692 р., говорячи про потреби «малоросійського краю», гетьман відзначав, що полковник був місцевим уродженцем, а тому мав великий авторитет, і якби перейшов на ворожий (польський) бік, то це було б не вигідно насамперед «малоросійським порядком». В 1693 р. повідомлялося, що «з того боку Дніпра, з містечка Хвастова, охотницький полковник Семен Палій: відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани за намовою проклятого ворога зрадника Петрика для зваби і підбурювання народу».

Того ж року з'являється гетьманський універсал, в якому повідомлялося про похід з Криму на малоросійські міста, підпорядковані московському монархові, а звідти — на «українські міста Переволочну й Кашінку». Але там, діставши відсіч, вороги пішли поза Ворсклю в бік Полтави і далі на Батурин, з подальшим рухом до прикордонних малоросійських міст. Це вимагало «оборони нашого малоросійського краю». Слід додати, що в цьому документі йдеться виключно про лівобережні дніпровські території.

І ще один документ датується тим же багатим на інформацію 1693 р. Це був лист запорожців, які на негативну щодо них реакцію І. Мазепи писали: «За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України... Оскільки довести годі, що ми є пасинками, а не синами східної церкви,

як визначили ви нас відносно до нашої української Вітчизни, то можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами, а не пасинками своєї вітчизни».

Ще про малоросійські міста є згадки в двох грамотах Мазепи 1694 р. до «царської пресвітлої величності»; в грамотах гетьмана і митрополита Ясинського до патріарха московського Адріяна з приводу перебування на їхній території мандрівних церковнослужителів — архієпископів грецьких та сербських — вони в Малій Росії просили милостиню на свої обителі. Це листування теж датоване вже згаданим роком.

Тоді ж переслав гетьман в «приказ Малої Росії» листи С. Палія, а у зв'язку з турецькою небезпекою він просив у московських співправителів, разом «із старшиною, та полковниками, з усім Запорозьким військом та усім малоросійським народом» завчасно готуватися до військових дій і «наближатися до належних українських міст для постраху і відсічі тим ворогам».

Проаналізувавши вищенаведену інформацію цієї частини Літопису, можемо знову зробити певні висновки: для запорожців і за часів Мазепи батьківщина могла бути як українською, так і малоросійською; дніпровські правобережні райони визначаються як українські, а лівобережні — як малоросійські (з певними винятками). Майже в усіх випадках у листуванні із московськими правителями гетьманські території іменуються як Мала Росія, а населення, яке тут проживало, називають «малоросійським народом». Для розрізнення військових формувань використовуються терміни «малоросійські» та «великоросійські» війська; про устрій говориться як про «малоросійський порядок», а один раз навіть є згадка про «богохраниму державу Малу Росію».

Тепер, завершуючи розгляд цього блоку інформації, можна зробити й певні узагальнення.

В першу чергу слід зазначити, що козацька документація фіксує окремі райони проживання предків росіян і українців. В Літописі зафіксований «світ великоросійський і малоросійський». Належать до них, як до окремих тогочасних просторових структур, і військові формування — «війська великоросійські й малоросійські» (кілька разів згадуються окремо лише малоросійські війська).

Керуючись таким принципом, різні території середньовічної України також можливо виокремити. У першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні себе не пов'язували з «материковою» Україною (хоч вона і була для них вітчизною) та чітко визначали себе як «Запорозьке низове військо» або ж «низове військо Запорозьке». Говорячи ж про землі на обох берегах Середнього Дніпра, то вони сприймаються в абсолютно рівних пропорціях як «Україна» й «Мала Росія». Дещо рідше згадуються «малоросійська Україна» і «малоросійська вітчизна». А зовсім поодинокими є вирази «малоросійський край», «малоросійські порядки», «україно-малоросійські містечка і села», як і самі «міста». Всі вони, звичайно, мають безпосереднє відношення до вищенаведених географічних назв.

В етнічному відношенні населення середньодніпровського регіону визначалося як «малоросійський народ» (частіше — як «малоросіяни»), «поспільство руського роду». Не були забутими й території, що перебували під владою Польщі. Це «Русь» (Волинь і суміжні землі), де розміщені «далекі руські міста» і розташовані «руські землі». Там мешкає «руська людина», у якої є «предки українські».

Але виокремлення територій на цьому не завершується. Специфіка розвитку козацької державності призвела до того, що не лише С. Величко, але й інші автори тієї доби постійно фіксують події та процеси на «цьогобічному» (в основному правому) та «тогобічному» (відповідно, лівому) берегах Дніпра (напрошується порівняння із «Задніпров'ям» Самовидця та Грабянки).

На першому із названих берегів кілька разів зазначається розташування «України малоросійської», де правлять «гетьмани українські». Один раз Правобережжя визначається як «Мала Росія», де існує «державна Мала Росія». Але українська термінологія у територіальному відношенні все ж превалює і доповнюється ще й такою конкретизацією: «вітчизна Україна», «цьогобічна Україна», «Мала Україна малоросійська», «українські міста», «українські цьогобічні міста і повіти», «міста і села українські малоросійські», «українські кордони». Але пару разів про правий берег все ж говориться як про «малоросійську вітчизну», де мешкають «малоросіяни».

Назва «Мала Росія» й похідні від неї частіше застосовуються щодо другого, лівого, берега. Хоча іноді також зазначається й розміщення там «тогобічної України», де править «тогобічний український малоросійський гетьман». Ті райони іноді теж могли розглядатися і як «Україна малоросійська», де розміщувалися «українські міста». Та, водночас, то була «малоросійська вітчизна» з «малоросійськими містами», яку захищало «гетьманське малоросійське військо».

Але, говорячи про населення тих часів, не можна не згадати про його релігійний світогляд. «Життя було просякнута релігією до такої міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все в повсякденному житті присвячується вищому, — з другого боку, святе постійно тоне в буденному через неухильне змішування з буденністю»⁶. Повною мірою це стосується й ситуації в пізньосередньовічній Україні. У Літописі релігія на півдні даного європейського регіону, котра об'єднувала місцевих жителів, характеризується як «руське благочестя», «православна греко-руська віра», «греко-руська душеспасенна віра», «греко-руське благочестя», «східна церква», а її прихильники — як «православні великороські та малороські християни».

Розгляд міжнародних документів, представлених у творі С. Величка, почнемо з Андрусівського договору 1667 р. між Царством Російським з одного боку та Короною Польською й Князівством Литовським — з дру-

⁶ Хейзинга Й. Осень Средневековья. — М., 1988. — С. 170.

гого. У трьох його статтях (18, 30, 31) маємо безпосередню інформацію з цього приводу: «тоді обидва війська в Україні, у Києві, і в Запорогах, і в інших українських землях пообіч річки Дніпра як Корони Польської і Великого князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, будуть завше готові з тамтешніми українськими людьми...», «про утримання обидвох частин України й Запорожжя... мали примушувати спільно своїми військами українських козаків до послушенства й підданства...», «шляхту — вигнанців із воеводств, повітів і з частини України, відступлених в бік царської величності...»

До речі, в тому ж 1667 р. відбувалося листування між кримським ханом Адель-Гереєм та польським королем про те, що війська першого з них тривалий час стояли «в Україні», а до того йшли «на Україну». Ще пізніше, «бувши в Україні», вони не знайшли взаєморозуміння з представником Корони. Тому надалі хан без попереднього узгодження з Річчю Посполитою не буде посилати жодних військ «в Україну», що поточнив солтан Калга — безпосередній підданий кримського зверхника.

Як бачимо, для всіх трьох країн в даному випадку українська назва є загальноприйнятою при підготовці наведеної вище документації. Інша картина вимальовується в грамоті царя Олексія Михайловича 1668 р., володаря «малоросійських міст Київському, Чернігівському, Переяславському, Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому полковникам і обозним, суддям і осаулам, сотникам і всьому Запорозькому війську». Московський володар «забуває» попередню назву, а підвладні йому лівобережні території іменують вже як малоросійські. Слід ще раз нагадати, що з 1654 р., не в колишній столиці Київської Русі, а на Дніпровському Лівобережжі — в Козельці — розташовувалося сотенне містечко Київського полку, а з 1669 р. тут розміщувався його центр і полкова канцелярія.

Змішана термінологія прослідковується на сторінках Глухівських статей 1669 р. при поставленні на гетьманство Д. Многогрішного: «черкаські міста Малої Росії», «Запорозьке військо цього боку Дніпра» виписані поруч з питанням «Про українські прибутки і про воевод, що мають бути в Україні для оборони», як і з різними проблемами «в малоросійських містах» (Переяславлі, Ніжині, Чернігові, Острі тощо), де проживають «малоросійські жителі». Виникають проблеми «в українських містах в козацьких дворах», а назви «Україна» та «Малоросія» використовуються при написанні різних статей цього єдиного документа. А використання «черкаської» назви щодо малоросійських міст не дозволяє погодитися з твердженням Б.М. Флорі про означення цим терміном лише запорозьких козаків⁷.

Цікаві події в контексті розглядуваної теми відбувалися в тому ж таки 1669 р. й на Дніпровському Правобережжі, коли гетьман П. Дорошенко направив свої вимоги до поляків «щодо себе й України»: «Запорозьке

⁷ Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — М., 2005. — С. 382.

військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах». А далі йдуть поточнення: «всі полки Запорозького війська: Київський, Павлоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бути війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправляти хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належних, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий».

І в наступній частині цих «Інструкцій» використовується українська термінологія: «козаків, що будуть сюди на Україні»; «з України на мешкання до Корони»; «староств українських»; «українських кордонів»; «вигягнений із України». Виняток робиться лише для духовної сфери: «руського православного українського народу»; «Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські»; «права їхньої милості короля, дані православної Русі».

Тож можна зробити висновок, що правобережний гетьман, який робив спроби реанімувати державу Б. Хмельницького, у територіальному відношенні використовував лише назву «Україна».

В «Інструкції» на заспокоєння війська його королівської милості Запорозького й цілого народу руського», що з'явилася у 1670 р., знову використовується назва «Україна» в територіальному відношенні, а в релігійному та етнічному розглядається проблема «руси, особам грецької релігії». А в дещо пізніших універсалах короля Михаїла «до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українських обивателів» згадується лише українська термінологія: «Україна», «на всю Україну», «до народу українського». Ця назва використовувалася і в подальших переговорах між королем та гетьманом, коли готувалася так звана «Конституція». Але окрім звичного територіального терміна «Україна» тут знову додаються терміни релігійного змісту: «що служать руському духовному станові», «греко-руська релігія».

У цьому відношенні лівобережна ситуація досить відрізнялася, про що свідчать Конотопські статті 1672 р., коли на гетьманство обирали І. Самойловича. Тоді всеросійський самодержець надав «всьому Запорозькому війську і малоросійському народові» нові права і обов'язки, а в різних пунктах домовленості використовувалися вирази «Малой Росії черкаські міста», «малоросійські міста», «малоросійські міста цього боку Дніпра» (тобто лівобережні. — *О.М.*), «Велика» і «Мала» «Росія». Ця ж

тенденція зберігається і в «Записі, за яким новообраний гетьман приведений до віри», в якому знову згадується Андрусівський договір, що пов'язувався «з роздвоєнням єдності Малої Росії».

Повертаючись до ситуації в Речі Посполитій, слід звернути увагу на проблему нав'язування унії королем С. Собеським, який восени 1679 р. розіслав свої універсали «в Польщу і Русь». Безсумнівно, під останньою розумілися східнослов'янські землі, що входили до польської держави. На запропонований з'їзд, що відбувся на початку наступного року у Любліні, «з православного руського боку» прибули представники руського духовенства із метою відстоювання «прав і свобод народові руському грецької релігії». Вони висловили свої «руські претензії» до сейму. Від імені «всього руського духовенства» «панове руські послы» звернулися до вищих кіл Речі Посполитої. Немає жодних сумнівів у тому, що в даному випадку етнічна східнослов'янська приналежність тісно співвідноситься з релігійною.

Українське питання знову розглядалося у Варшаві під час нових російсько-польських переговорів, коли відзначалося, що «Журавський трактат з турками (між Короною і Портою. — *О.М.*) постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля». Окрім того, польські сенатори зверталися до московських послів: «потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам». Звичайно, тут йдеться про правобережні дніпровські території.

Проблема унії знову постала 1681 р., коли між єпископами Шум'янським (з православного боку) та Жоховським (з католицького) були підписані «Пункти», в яких, зокрема, відзначалося, що на Русь слід послати королівські універсали, але щоб ксьондзи не входили «до руських церков», аж поки не буде досягнуто домовленості «з нашою руссю». А інакше можуть відбуватися конфлікти, «а це на Русі легко виникає». Далі ці позиції були розвинуті в «Способі згоди церков, тобто церкви східної з церквою західною в Польському королівстві», і, як відзначено, «із задоволенням усього руського народу». У них східнослов'янська сторона просила, щоб «руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства, монастирів кожної єпископії, згідно прав, тільки русі»; щоб духовенство руське мало всілякі вольності; щоб не піддавали утискам «осіб руських єпископів і убогих монастирів».

Нову інформацію з розглядуваної теми надає «Список договору вічного миру» між росіянами і поляками, котрий було укладено 1686 р. Так, у пункті 3 зазначається, що там, «де є сіверські міста: Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усієї Малої Росії цього боку Дніпра, містам Ніжину, Переяславлю, Батурину, Полтаві, Переволочній та всім містам і землям того малоросійського краю», існує постійно діючий контроль з боку царської адміністрації. Королю не можуть належати вічно території «від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї» з поточенням: «ніякі городи, міста, волості, аж до

Путивльського рубежа». «А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ».

Та й в інших статтях розглянутого договору згадуються «жителі малоросійського краю», «великоросійські й малоросійські міста, що в державі їхньої царської величності». Також згадуються піддані царя від Смоленського, Псковського рубежу «та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславльського, Ніжинського, Стародубського, Галицького [має бути Гадяцького], Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи якихось інших містах». Не забута була й «благочестива греко-російська віра». Про «українні» (тобто ті, що були розташовані на краю розглянутого простору, а не українські) городи і міста йшлося при описі нападів татар з Криму та Азову. А от щодо правобережних земель, про «тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви», то загроза їм від кримців і Порти йшла «під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова».

І в церковних стосунках між Москвою і Києвом використовувалася звична термінологія, про що свідчить хоча б благословенна грамота патріарха Іоакима митрополитові князю Гедеону Четвертинському. В ній ідеться про «Київську митрополію в Малій Росії», про «людей Малої Росії», про «Київську єпархію у Малій Росії», а тому «боголюбивий владика Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький». Водночас згадуються й «люди тієї російської єпархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства».

Термінологічні нюанси знаходимо і в Коломацьких статтях, прийнятих під час обрання гетьманом І. Мазепи у 1687 р., і даними російськими самодержавцями правами «Запорозькому війську і всьому малоросійському народу». Вже в преамбулі поточнюється, що бути під царською рукою «гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і малоросійському народові».

Далі в багатьох статтях виявляється теж цікава в контексті написання даної роботи інформація. Так, у першій із них поточнюється, що московські співправителі «ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями». Далі в документі розглядається деталізація взаємин. Зокрема, в статті 2 розбиралися питання про те, що «коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воеводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори». «Малоросійські міста», «Мала Росія», «великоросійські та малоросійські міста», «жителі усіляких малоросійських міст», «малоросійські люди», «міста Малої Росії», «малоросійський край», «малоросійський край гетьманського рейменту» — всі ці формулювання є характерними для даного документа. У ньому ж зафіксовано і створення при царській канцелярії нового спеціального підрозділу, що отримав назву «приказ Малої Росії» (котрий

вже згадувався вище). У подальшому листуванні І. Мазепи із Москвою посилення на нього трапляються постійно.

Зафіксовано і менш використовувані терміни та характеристики: «малоросійський край з польського боку», «Велика Росія», «з'єднання малоросійського народу з великоросійським», про те, «щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію», про спроби поєднати «малоросійський народ з великоросійським народом», про нові міста і фортеці та «заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від нападу бусурманської, кримської сили».

Окрім вищенаведеної переважаючої у використанні малоросійської термінології трапляється тут і українська. Це стосується таких деталей у взаємовідносинах: «людей щоб не вивозили з України давніх російських»; про російські війська, «щоб вони в українських містах у козацьких дворах не ставали»; «щоб російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не вивозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ». Але все ж у даному випадку, безсумнівно, переважала малоросійська термінологія.

Якщо ж рухатись далі за хронологією подій, то слід звернутися до 1694 р., коли король Я. Собеський вчинив нову спробу «привести русь, котра живе в Короні Польській», до унії. Під час своєї промови з цього приводу він зазначав, що «з'єднав сили Речі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги». А далі акцентував, що від Оттоманської Порти зазнали нещастя «Болгарська, Сербська, Мултянська, Волоська провінції і наша Україна».

І далі: «Ту промову королівського посла Скарбека, вчинену до русі, прислав преосвященному отцю Ясинському, київському митрополиту, якийсь Г. Озерковський». У ній король зокрема наказував «з'їхатися до столичного руського міста Львова трьом станам: духовним, шляхті і братчикам — для того і так як це зроблено недавно у Перемишльській дієцезії, коли скликано людей греко-руської релігії». Знову приналежність до конкретної релігійної конфесії переплітається з етнічною східнослов'янською приналежністю.

Сфера взаємовідносин гетьмана І. Мазепи з часом розширювалася. Так, в 1696 р. до нього звернувся архімандрит єрусалимський Хрисанф із побажаннями здоров'я і многих літ «в управлінні Руської Річі Посполитої». У даному випадку святий отець мав на увазі Україну. А при посвяченні на єпископію в тому ж році Д. Жабокрицького, І. Стойка православний єпископ із Угорщини зазначав, що «в Русі старожитним єпархіям, найбільше в Луцькій та Острозькій» він буде творити архієрейське благословення. Без жодного сумніву, тут йдеться про підвладні Польщі території.

Того ж 1696 р. у листуванні з Москвою гетьман повідомляв про плани кримського хана з ордами йти взимку на «богохраниму державу Малу Росію», тобто дотримувався звичної у таких випадках термінології.

Певним чином цікавий для нас регіон був зафіксований у 1697 р. під час виборів нового польського короля — Августа Саського, який у своїх «Пропозиціях» до сенаторів та Річі Посполитої зазначав: «Так само Поділля, Україну [тут — Київщину], Волохів, Мултян, коли зможе, поверне до найяснішої Річі Посполитої». Ця конкретна місцевість знову згадується в договорі між Польщею і Портою, укладеному в Карловичах 1698 р.: «Кам'янець-Подільський непорушно, як у собі є, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Порта також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала».

Ще один польсько-російсько-український сюжет із розглянутою тут термінологією представлений під 1700 р., коли польська шляхта почала переманювати на правий дніпровський берег лівобережне населення, а купцям чинити різноманітні перешкоди. До польських властей звернувся боярин Ф. Головін з претензіями щодо порушення договору від 1686 р. і зокрема про вже згадані «образи малоросійським купцям». На це коронний гетьман Я. Яблонівський відповів І. Мазепі, що «посилаю мої універсали в Україну із засторогою», щоб були припинені подібні дії. Всього було послано три універсали: один — «до купців українських», другий — до польських обивателів, духовних та світських, щоб цих українських купців у Польщі не обтяжували; третій універсал направлявся до польських панів, що начебто «мали на Україні свої ґрунти, щоб не осаджували своїх слобід на тих порожніх місцях».

Подає С. Величко і дослівний текст цих універсалів, у яких зокрема йдеться про те, щоб «купцям українським київським та задніпровським» не чинили згаданих перешкод, щоб «купці українські, київські і задніпровські, приїжджаючи до Польщі» не мали утисків, щоб шляхтичі, «які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії» не порушували мирних взаємовідносин. У цьому випадку прослідковується чітка градація: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська та турецька — виключно українську.

Продовжуючи вивчення даного твору, зазначимо, що активне збирання матеріалів до нього канцелярист Війська Запорозького С. Величко, мабуть, міг розпочати, починаючи з 1690 р., коли він поступив на службу до В. Кочубея, а початок підготовки власне тексту слід датувати 1720-ми роками. Але крайня верхня дата при описі подій — 1700 р. Сама назва «Літопис», котра традиційно вживається, — кабінетного походження. Своєю появою вона завдячує видавцям Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, хоча вона не відповідає ні автентичному заголовку джерела, ні його суті⁸. На титульній сторінці твору зазначено: «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами

⁸ Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — С. 111.

з важкого лядського іґа вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно подався».

З вищенаведених матеріалів випливає, що автор зібрав багато цікавої та важливої інформації, зокрема з козацької офіційної документації, а також міжнародних договорів, з приводу того, як іменувалися сучасні українські землі в те «буремне століття», як себе усвідомлювали предки сучасних українців за часів пізнього середньовіччя. Про це вже йшлося вище. Але власний досвід і знання, аналіз наявних даних, сприйняття тогочасних реалій дали змогу і самому Самійлові Васильовичу вивчити та певною мірою систематизувати історично-географічну термінологію, як і її похідні, що є важливим для нас з точки зору розробки цієї теми.

На початку своєї оповіді Величко згадує ті часи, коли за правління польського короля Жигмунда III, в 1507 р., «козаки, знову розплодившись і примножившись в руських провінціях та землях», почали розселятися на дніпровських островах нижче порогів. Самі ж поляки почали накладати великий тягар й пригноблювати «Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра». Продовжуючи оповідь про протистояння між польською владою і населенням сучасних українських земель, автор багато разів щодо останніх згадує назву Русь (починаючи від часів Казимира Великого і далі до часів правління інших польських королів). Також використовуються вирази «Русь і козаки», «козако-руські вольності», «людей Русі і козаків», «русів і козаків», «русам і козакам україно-малоросійським», «руські землі і провінції», «козаки й малоросіяни», «малоросіяни», «малоросійська шляхта» (частина її мала королівські привілеї, а частина повинна була служити Запорозькому війську і всьому «малоросійському народові»).

Ще декілька повідомлень з цього приводу маємо вже за часів діяльності Я. Барабаша, який у 1636 р. разом з молодим Б. Хмельницьким їздив до короля Владислава у Варшаву. Вони скаржилися новому володареві на утиски, що їх чинили «на Україні» поляки, й просили підтвердити «давні українські та козацькі права й вольності». Той надав Барабашеві «з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським» такі привілеї, підтвердив усі «козацькі й малоросійські старожитні права і вольності», дозволив мати «на Україні гетьмана». Окрім того, Владислав звернувся до «українського народу» із відзначенням його заслуг перед Коронаю; засуджував поляків, що «панують на Україні» і не слухаються його, а також чинять кривду «козакам, як і всім малоросіянам».

З вищенаведеної інформації теж можна зробити певні узагальнення. Уже на перших сторінках Літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст. Його носіями є вихідці з руських (тобто східнослов'янських) територій. Певною мірою до цього причетні й поляки, які творили безчинства на Русі в тих районах, що перебували під їхньою владою; а ще конкретніше —

козаків пригноблювали як на Україні, так і в самій Польщі. До першого із вищеназваних регіонів належали землі по обидва береги Середнього Дніпра. Слов'янське походження жителів півдня Східної Європи підтверджується виразами «Русь і козаки», «руси і козаки україно-малоросійські», «малоросійський народ» тощо. Пануюча польська верства чинила кривди, порушуючи давні українські й козацькі права та вольності. А взагалі, обриси окремих мікрорегіонів ще досить розмиті й неконкретизовані. В цілому ж йдеться про обидва береги Дніпра.

Це знаходить підтвердження й у місцях поширення пізніших гетьманських універсалів Острянина (1638 р.) та Хмельницького (1648 р.). Тексти самих послань ми тут не аналізуємо (то тема окремого дослідження), але повинні зазначити, що в першому із названих випадків воно було передане «у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіти Черкаський, Білоцерківський, Уманський, а з другого боку Дніпра — Переяславський, Ніжинський та Лубенський». Далі Величко робить ще одне зауваження з цього приводу — «в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра». А в другому випадку Хмельницький розіслав свій універсал «в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію». При цьому гінцям були окреслені межі його поширення: «з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого — від Переяславля до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева і далі».

Тут незаперечно прослідковується розширення української або малоросійської території від придніпровських районів в кількох напрямках вже в перші десятиліття гетьманської доби.

Зберігається такий стан речей і в перше десятиліття по смерті великого гетьмана, коли при характеристиці ситуації на цих теренах Величко використовує терміни «Україна», «Мала Росія», «Україна з козаками» «Мала і Велика Росія» (відрізняючи «росіян» та «козаків»), «єдина наша Мала Росія, що була тоді пообач Дніпра». Але вже з'являється й тенденція розподілу по берегах цієї ріки: 1660 р. польський король Казимир, який рушив з військами на Україну, намагався схилити на свій бік Ю. Хмельниченка, який жив тоді у Чигирині, а наступного року до нього пристали «тогобічні, що від Чигирина» полки. Але «сьогобічні, що від Переяслава, полки» орієнтувалися на царя; на лівий берег прибув Я. Сомко з Білої Церкви після поразки «великоросіян та козаків» під Чудновом.

Пізніше, за часів гетьманування І. Брюховецького, ситуація з використанням історично-географічної термінології дещо ускладнюється. 1664 р. король Ян-Казимір забажав відібрати у царя Олексія Михайловича «сьогобічну Малоросійську Україну з козаками», скинути самого гетьмана, а на його місце поставити «одного на обидва малоросійські боки» — П. Тетерю. Він планував у зв'язку з цим рухатися від Остра на Глухів — «значне і міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою» з метою «застрашити посполитий малоросійський народ» і

«пригорнути сьогобічну Україну під свою владу». Це йому не вдалося зробити: Брюховецький розбив поляків під Глуховом та вигнав їх «зі своєї вітчизни Малої Росії». А далі Величко при описі згаданих подій підкреслює, що гетьман, «вигнавши з України» ворогів і завдавши великої шкоди супротивнику, знову повернувся до плану стати «єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра», а правобережного П. Тетерю вигнати «із тогобічної України».

Тож, зберігаючи ідею загальнодержавної право/лівобережної території, автор цього Літопису все ж частіше називає перший із дніпровських берегів «тогобічним», а другий, свій (за місцем проживання), — «цьогобічним».

Далі протистояння вже відбувалося між І. Брюховецьким та П. Дорошенком. Останній бажав перебрати під свою владу й «цьогобічну малоросійську Україну», а його супротивник, повернувшись із Москви, розіслав «на цьогобічну Україну в усі полки» свої універсали. Це призвело до незгоди у єднанні «Малої Росії». Проте Брюховецький пішов ще далі: він на угоду цареві та задля зміцнення своїх позицій в його очах «знищив давні малоросійські вольності», дозволивши перебувати у «всіх малоросійських містах московським воєводам», котрі понаїхали «у Малу Росію» та почали тут розпоряджатися «з великим і безпошанівним всенародним малоросійським утяженням». Дорошенко у зв'язку з цим заслав «на цей бік Дніпра, в Малу Росію» свої універсали. У відповідь лівобережний гетьман розіслав власні послання «на всю цьогобічну, єдиного рейменту, Малу Росію». Внаслідок таких демаршів «цьогобічний малоросійський народ» був збентежений та дезорієнтований.

В кінці свого правління «стуманілий розумом гетьман Брюховецький», зрозумівши, що «некорисно йому і всьому народові малоросійському було прийняти в Україну» московських воєвод, вирішив випроводити їх «з Малої Росії». Це й було зроблено — воєвод витіснили з багатьох лівобережних міст і, зокрема, з «Полтави, українського малоросійського міста». Московський володар розсердився на гетьмана «і на всю Малу Росію» та наказав своїм військам рушати «від Путивля й Білгорода до Малої Росії». А на протилежному боці Дніпра «гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни», вирішив відбити російські війська від «Малої Росії», тож рушив з козацьким військом на лівий берег. Під Котельвою він, увійшовши «в середину цьогобічної України», здобув військову перевагу. А для безпеки «цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони» в Ромнах залишив свої підрозділи.

Тут йшлося в основному про події на території Дніпровського Лівобережжя, де мешкав «малоросійський народ», а «цьогобічні» землі часто означалися як малоросійські (щоправда, з українським «додатком»). Хоча територіальна об'єднавча ідея й надалі жевріла.

У цей час у вищезгадане гетьманське протистояння втрутилася третя сила з Дніпровського Низу: у союзі з кримськими ордами із Запорожжя на «цьогобічну Україну» рушив П. Суховій, родом «з тогобічної,

що од Чигирина, України». Знав він «козако-руське письмо», а тому, увійшовши у «цьогобічну, що від Полтави, Україну», почав поширювати серед місцевого населення свої звабні листи та універсали. Тому з московського боку «на Україну» знову рушили війська під проводом князя Г. Ромодановського. П. Дорошенко теж провів заходи для оборони «по всій тогобічній свого рейменту Україні»; розіслав «по всій Україні» — «тогобічний» — свої звернення, викриваючи Суховія, який декларував прагнення «не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію». Одночасно правобережний гетьман звернувся до нового польського короля, щоб той підтвердив «давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу». М. Вишневецький у відповідь направив до Острога своїх комісарів для поточення таких вимог і прохань Дорошенка й встановлення нових дружніх стосунків «з Запорозьким військом і українським народом». Але по обидва боки Дніпра, пише далі Величко, у зв'язку з діями Суховія та козаків, що пристали до нього з українських міст, багато людей потрапило в татарську неволю. На підмогу цьому збурювачу спокою прибули із Запорожжя ще й І. Сірко та І. Улановський. Вони прийшли «в тогобічну, що від Чигирина, Україну». Одночасно татари, розібравшись у можливій перспективі військових дій на Правобережжі Дніпра — в «тамтешній Україні» — забрали свою здобич «з тогобічної України» і вирушили до Криму. Не забарилася й Москва: царські послы принесли звістку полковникам, старшині і «взагалі цьогобічному українському народові», що государ вибачає їм усім, а Дорошенко не може називатися гетьманом обох боків Дніпра, бо був переданий «з тогобічною чигиринською Україною» полякам згідно з Андрусівським договором 1667 р.

З цієї інформації теж можна зробити певні висновки: «цьогобічні» лівобережні території все чіткіше Величком означаються як малоросійські, а правобережні «тогобічні» — як українські. І ще одна й досить важлива деталь — у розглянутий відтинок часу місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується «українським народом», а не лише «малоросіянами» (хоча ця назва й надалі використовується), як було в попередні періоди.

І. Брюховецький завершив під московським тиском своє гетьманування, а його місце в 1669 р. посів Д. Многогрішний, який продовжив разом із запорожцями конфронтацію з П. Дорошенком. В 1670 р. автор Літопису характеризує ці події таким чином: «Після нещасливої минулорічної української революції (йшлося про заміну гетьманів. — *О.М.*) відбулося нове розорення козацько-руської вітчизни, тогобічної України». Це, своєю чергою, висунуло актуальне завдання повернути «тамтешньому козако-руському народові» їхні колишні права і вольності. Тоді ж, за підтримки поляків, в Умані з'явився ще один гетьман — М. Ханенко. «Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра Мала Росія, бідна і занепала козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини», а самі гетьмани стали воро-

гами, — констатує з сумом Величко. Дорошенко «з усією тогочасною Україною» подався під протекторат Османської Порти, на що Туреччина пообіцяла йому «й всій Україні» свою військову допомогу. Ці події стали новою історичною сторінкою «простодушного козако-руського народу».

Остання назва стала ще одним, новим найменуванням автохтонного населення, поруч із вищезгаданими «малоросійським» та «українським» народами.

1672 р. Д. Многогрішного змінює І. Самойлович, і тоді ж, на раді під Конотопом, було піддано осуду Андрусівський договір, статті якого затверджувалися без козаків, а це, своєю чергою, було пов'язано «з роздвоєнням єдності Малої Росії». Зафіксовано і те, що «на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти свого бажаного собі щодо тогочасної України». Під час такого протистояння «багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст» в 1673 р. перейшли на Дніпровське Лівобережжя й оселилися там, особливо на землях Переяславського полку.

С. Величко знову повертається до проблем, що виникли після підписання Андрусівського договору, коли було розділено «надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Росію»; про бажання поляків, щоб «їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко» або ж зовсім не був гетьманом, «відкинувши всі давні військові й українські права та вольності», або ж гетьманував при малому козацькому війську; він пише про те, як ті ж поляки Ханенкові бажали передати владу на «всю тогочасну Україну із Запорозьким військом». На подяку за це останній чимало зробив для того, щоб чигиринського гетьмана зігнати «і лишитися під ляхами з усією Україною».

Цар Олексій Михайлович, як відзначав Величко, враховуючи небезпеку для «того православного українського, козако-руського народу» наказав використати «російську й козацьку силу». Противник, біля Лисянки, що розташована на Дніпровському Правобережжі, відійшов, «не доходячи й найокраїніших українських міст». Та все ж не вдалося уникнути нової «української руїни й запустіння» — до цього призвели турецькі діяння поблизу Умані та інших околиць міст. Це знову призвело до переселення на лівий дніпровський берег: «вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді поповнилася тогочасними українськими людьми і змужилася». А на правому боці поляки розпоряджалися «на Україні» і для цього в «тамтешніх українських містах» залишали свої військові залоги.

Наступного 1675 р. турки, не вдовольнившись тим, що в попередньому році знищили Ладизин, Умань та інші міста (всього 17 населених пунктів) й багато горя завдали для «православного козацько-українського народу», здобули українське місто Паволоч. А поляки не мали змоги захищати від них «свою так звану державу, тогочасну Україну». Протистояння між цими супротивниками тривало й далі: грабуючи «українських людей», турки

вийшли на поляків, «або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під Польською державою». У серпні 1675 р., «ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію, — воював (турчин. — *О.М.*) на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію з польськими військами». Тоді відбулося «бусурманське нашествя на тогобічну Малу Росію».

Самійло Васильович «підводить ризику» під такими спустошливими військовими операціями «в тогобічній Малій Росії». Турки «здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили». Він приводить з цього приводу й свідчення отця Гаятовського, який в книжці «Скарбниця» писав про Львів, Дубно, Броди та інші міста як про малоросійські — він «ясно називає перелічені міста Малою Росією».

Таке підтвердження для Величка було необхідним — адже окрім цього випадку, підкарпатський регіон як малоросійський ніхто не визначав. Він знову в цій частині свого Літопису говорить про роз'єднання Малої Русі — «єдиної козацької України» або ж про «єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Русь»; про «цьогобічні» та «тогобічні» землі; про «давні військові й українські права та вольності»; про «православний український козако-руський» або «козако-український» народ — ще одне нове найменування автохтонів. Новою також стала звістка про «так звану державу, тогобічну Україну, що була під Польщею», «або певніше кажучи про Малу Русь, що лишалася під Польською державою». Окрім того, автор певною мірою висловлює симпатію до «християнських польських військ», котрі боронили Правобережжя від турків.

Цікавим і водночас трагічним з точки зору самоусвідомлення став епізод, в якому головну роль відігравав кошовий отаман І. Сірко — відданий захисник православ'я. Захопивши в Криму багато слов'ян-бранців, він запропонував їм вибір — йти назад на півострів або на Русь. Частина з них вирішила знову повернутися на чорноморські береги, а друга — рухатись «на Україну, в свою землю». Перші пояснювали це тим, що на Русі у них нічого не залишилося, а в Криму — маєтність та сім'ї. Легендарний Сірко «з Січі» дещо пізніше другу частину бранців відпустив у Малу Росію, а перших велів наздогнати й усіх порубати (що і було зроблено молодими запорожцями).

Але для нас важливим є те, що давні батьківські землі кілька разів називаються старим руським ім'ям. Не останню роль у цьому, мабуть, відіграла релігійна ідеологія (протистояння між християнською руською вірою, котру захищали запорожці, та ісламом кримських татар).

А на «материкових» землях протистояння між Самойловичем та Дорошенком тривало. Перший із них гнівався, що другий разом з татарськими ордами, «щоліта плундруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну», де чинили шкоду «малоросіянам», забиранням людей у неволю й розорен-

ням «українських поселень та жител». Тому лівобережний гетьман разом з «великоросійськими військами» вирішив рухатися до Чигирин. Це призвело не до спокою в «Малій Росії», а до розорення Чигирин «й усіх решток тогочасної козацької України» турками.

1676 р. відбулося «захоплення чи розорення тогочасної козацької малоросійської України». «Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу», — сподівався Ю. Хмельниченко, який мріяв повернути собі гетьманську булаву.

З цього приводу козацький панегірист, О. Бачинський-Яскольд, писав (як його цитує Величко):

Суне сила велика, іде в Україну...
З всієї України — усе послушенство...
Вже турецька притисла нога Україну...

Та надії Ю. Хмельниченка не справдилися: «великоросійські й малоросійські війська» здобули перемогу, а вищезгаданий О. Бачинський-Яскольд у панегірику «Чигрин» оспівав це так:

Бо відколи ще княжив у нас Володимир,
Ми з турками бились, змагалися з ними,
Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши...
Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
Гонить скоком лісами татарської орди...
Добре альфу читають тобі Греко-Русі:
Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
І омега тим стилем хай читана буде:
Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!...
Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказом винеслі вершини!...
Щоб безслідно кримчаків погнать з України...

С. Величко під 1677 р. у зв'язку із значною перемогою (йдеться про «першу щасливу чигринську козацько-руську війну з турками») процитував ще й уривок невідомого автора. Мабуть, їхні почуття з цього приводу були схожі:

На Русі першим князем був Кий. Русин — б'ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться...
Зрештою, і господь Бог може сам помститись
Знищить пишних гордяків, змусить примиритись.
Не іде наука в ліс, научила mores
Русь татар та османів, має тож honores.
Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
Іншим разом в Руський край краще не з'являтись.
А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
По пророчтва не ходи і до Магомета,

Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
Втрапиш ти у власну сіть, що на нас лагодив.
Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
Україна лиш одну божу поміч має...
Теслярчук наш Русь на мечі переробить рала.
Не чекає вдо потесав труни на гвала,
Тож нехай ма їх, хай на турка піде,
І тоді побачить він, які вдарять біди.
Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна,
Та до царських вона військ доєднатись ладна...
Мудрий русин турчаку відшука управу,
Повесні над ним дізна іще більшу славу.
Буде турок немалу силу готувати,
Русин знає, як йому вдома зустрічати.
Та зволяє краще він стрічі в його дому,
Не своє, його добро споживать при тому,
Не свої, його краї густо кров'ю злити,
Буде краще, ніж би нас він почав губити...
Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
Руський рицарю, і гріх мав би ти носити!...
Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
Іншим разом до Русі не знайде дороги!...
Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш...

Тут знову, коли у протистоянні торкалося й проблем віри, з'являється стара назва країни — «Русь», «Руський край», «Руська держава». Згадується і стара велич, що прослідковується в даному випадку щодо середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною — там «руська» назва одночасно використовувалася і в географічному відношенні).

Але триумф тривав недовго: вже 1678 р. перемога дісталася «бусурманам». «Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста і села» залишилися спустошеними. Автор Літопису, проводячи аналогію з біблійним Вавилоном, пише: «Паде, паде Україна тогобічна, малоросійська, козако-руська». Правобережна столиця Чигирин була знищена вщент.

У 1679 р. турецький наступ мав головним маршрутом київський напрямок. Тому Самойлович відправив свої війська «для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі». Та й західний супротивник не дрімав: король Ян Собеський знову забажав перетворити «православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію». Щодо сучасних західноукраїнських областей та їхніх жителів Величко фіксував такі назви і вирази, як «народ руський», «ру-

кописний польський аркуш-частина руського діаріуша», «благочестива Русь», «унія й панувала на Русі 26 років», «православний руський народ», «православний руський бік», «руське духовенство».

Далі в Літописі коментуються діяння Петра I, який «вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету... а натомість наповнив Малу Росію своєю монетою»; полякам віддав «тогочасну Україну»; розмістив регулярні війська «на великоросійському порубіжжі з Малою Росією»; проводив «своїми й козацькими малоросійськими військами» операції в північнокавказькому регіоні. Йому один з «києво-малоросійських поетів» присвятив вірш (після укладення миру зі шведами), в якому, зокрема, зазначалося:

Царю Петру — монарху зичим у всі часи
Побід і слави, щастя ми, черкаси.

Назва «черкаси» щодо всіх тогочасних українців цікава тим, що на початок XVIII ст. вона продовжувала поширюватися. Окрім того, треба вказати й на те, що коли шведи увійшли «у Малоросію», Петро пообіцяв «малоросійському народу» багато пільг, але потім не дотримав обіцянки. Слід також додати, що він «знищив і вельми уярмив всіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих». Було також встановлено новий кордон «землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією)».

Ще пізніше, в 1683 р., після «запустіння Чигрина та всієї решти тогочасної малоросійської козако-руської України, турчин», бажаючи мати зиск, «віддав ту Україну» волоському господареві Дуці. Той купив собі «згадану порожню козацьку Україну» і «хотів володіти обома землями — Українською і Волоською»; також обіцяв великі пільги переселенцям сюди. «Нетямущий цьогочасний малоросійський народ» повірив у ці обіцянки й почав переселятися «з цього боку за Дніпро». А волоський господар заволодів повністю «тогочасною Україною». Порта ще й наказала йому вербувати на військову службу козацькі війська «на тогочасній Україні». Пізніше Правобережжя було передане Ю. Хмельниченку, який став «турецьким гетьманом на Україні» з проживанням у Немирові.

Але поляки бажали «пригорнути від турків ту Україну до Польщі» й поставили гетьманом «якогось Куницького». Тоді ж, за згодою гетьмана Самойловича «та усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу», на Київську митрополію було обрано Гедеона Святополка, князя Четвертинського. Він став на місце Йосифа Тукальського, який помер у Чигирині за гетьмана Дорошенка. Сталося це через постійні «малоросійські завірюхи» та через запустіння «тогочасної України».

Зірка Самойловича закотилася у 1687 р., коли відбувся «марнотратний похід християнських російських військ на Крим». Спричинено це було й тим, що «сарацини», «окрім західних окраїн, обернули своє жало

на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій». Тому «великоросійський і малоросійський Марс» виступив у похід. Але «у московських та козацьких військах» зародилася підозра про причетність Самойловича до провалу походу, що й послужило приводом для його скинення.

Даний відтинок часу в подіях на теренах Середнього Подніпров'я не відрізнявся в історично-географічному відношенні якоюсь кардинальною новизною. Для Величка лівобережні території — це в основному «цьогобічні» землі, а правобережні — «тогобічні». Малоросійська та українська термінологія використовується у рівних пропорціях, хоча все ж лівий берег частіше іменується першою назвою, а правий — другою. Чіткіше власне руська назва використовується для західних, підкарпатських земель, а також у відношенні протистояння православ'я з іншими релігійними системами (ісламом, католицизмом) й під час згадок про старі киеворуські часи.

1687 р. гетьманом став І. Мазепа. Від самого початку свого правління він почав співпрацювати з Москвою в освоєнні сучасного південноукраїнського регіону, а для того часто виступав туди з «малоросійським військом». Заселений цей край був в основному «малоросійськими людьми». Для оборони нових пунктів там залишалися «московський та козацький» гарнізони.

А на українському заході залишилися старі проблеми: там розглядалися питання про «вольності як польського, так і руського народів»; про «святу греко-руську віру східного обряду» або ж про «визнавців греко-руської східної неуніатської віри», яких там утискали поляки.

Усе частіше лівобережні події висвітлювалися в малоросійському ключі. Тут була запроваджена охорона в «околичних малоросійських місцях» або «на малоросійських рубежах». У зв'язку з цим «всі малоросіяни» могли жити спокійно, хоча на «малоросійську Україну» іноді нападали сарани. Вона завдавала «малоросійським людям», «на Україні», великих втрат або ж пересувалася далі «через усю Малу Росію» — «на Волинь і в Польщу, так само і в Литву». За міфічними переказами, на її крильцях руськими літерами було написано «гнів божий».

Є і конкретне повідомлення про самого С. Величка, який 1690 р. почав служити «в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів» — у генерального військового писаря В. Кочубея, якому гетьман, цей «талановитий послідовник Макиавеллі, не вірив ніколи... І не лише не вірив, але й знав про його таємні мрії про булаву»⁹. Тому лише можна здогадуватися, як «описувачу та повіст'яру літописних діянь» — так іменував сам себе Самійло Васильович — працювалося в такій ситуації. Ускладнювалося це й діями Петрика (а з ним якраз мав таємні зв'язки Кочубей), який «прожив у Січі ледве рік і пішов до

⁹ Гаурова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 200.

Криму, де збував хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу».

Підтримував гетьман церковнослужителів, зокрема новопоставленого київського митрополита Варлаама Ясинського, який, об'їжджаючи всю свою «малоросійську єпархію» зупинявся «в усіх малоросійських полках та монастирях». Але «душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід», бажаючи запустіння «малоросійської України», а ще конкретніше — «сьогобічної малоросійської України» через повставленого в Криму гетьманом вже згаданого Петрика розпочав нову військову кампанію в Малій Росії. Запорожці відмовили йому в поході на «вітчизну свою малоросійську», а сам Мазепа «зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький, Прилуцький та інші, послав за Ворсклу супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ». Ворога було відкинуто, але ненадовго: за деякий час «на Малу Росію з кримського боку» знову прийшов супротивник, і, взявши здобич, а першу чергу в «Полтавськiм українськiм полку», повернувся додому. Як тоді висловився один жовнір (а його процитував наш автор): «Біда Україні — і відтіть гаряче, і відтіть боляче».

Під час опису подальших подій часто трапляються назви «купці малоросійські», «купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю», «малоросійські люди, котрі йдуть у Січ», «малоросійські війська». А під час бойових дій з кримцями йшлося про похід «на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра»; про «околичні великоросійські та малоросійські міста»; про напади на Київ та інші центри, підпорядковані цареві; про те, як «від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію». Взагалі, малоросійська термінологія явно превалує над українською, особливо коли йдеться про Дніпровське Лівобережжя. «Малоросійські та великоросійські війська» і далі взаємодіяли під час спільних операцій для ефективного вирішення «великоросійських та малоросійських незгод і великих змагань з Оттоманською Портою та Кримською державою», зокрема в боях під Азовом. Після перемоги цар відпустив «усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію». Полонених, котрі хрестилися добровільно, відпускали «з Січі на Русь в Україну». А самі запорожці захищали й надалі «святую церкву та вітчизну православно-російську».

З руською термінологією пов'язані й церковні події 1694—1695 рр., коли «вся руська волинська шляхта» забажала вибрати луцьким та острозьким єпископом також волинського шляхтича Д. Жабокрицького, який обіцяв лишатися вірним «нерушимому греко-руському православію». Слід зазначити, що якраз вони й були «в Русі старожитними єпархіями». А 1695 р. гетьман Великого князівства Литовського К. Сапега просив у І. Мазепа дозволу «українським людям» возити своє збіжжя

до Литви. Продовжуючи польську тематику слід відзначити, що 1697 р. ханський посланець переконував у Львові поляків, щоб ті «мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воеводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну». А дещо пізніше надійшло «з Кракова в Малу Росію» повідомлення, що в Константинополі постало морове повітря.

Кримський напрямок залишався актуальним і далі для жителів Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, «для оборони України та слобідських міст» залишали військові залоги в прикордонних районах, бо від «язиків» стало відомо про планування нового кримського вторгнення в Малу Росію. А про північний напрямок згадується під 1700 р., коли було описано за гетьманським наказом суходільний та водний шлях, «який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Прусського і до Риги». Тоді ж «деякі польські панове на тому боці Дніпра» почали переманювати на постійне проживання «цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства і образи». Але конфлікт було замирено.

Цим роком і закінчуються повідомлення в Літописі С. Величка. Можна все ж констатувати, що за часів І. Мазепи превалювала назва «Мала Росія» із різними похідними від неї.

Але окрім козацьких літописів, слід у даному розділі зупинитися ще на двох досить відомих творах, а саме — «Хроніці з літописів стародавніх» Ф. Софоновича (друга половина XVII ст.) та «Історії Русів» (90-ті роки XVIII ст.). Перший із них є однією з найранніших узагальнюючих праць з історії України, якщо говорити про історіографію перехідної доби, а її автор виступив як прихильник російсько-української єдності¹⁰. Вона складається із трьох основних частин, в котрих розкриваються знакові події в історії Русі, Литви та Польщі. А друга дала підстави для національного пробудження в освічених сферах тогочасного суспільства за допомогою історіософічного трактату, котрий мав форму політичного памфлету. Багато в поглядах невідомого автора суб'єктивного, чимало й незнання, але є й гаряче бажання розібратися в історичних перепетях свого народу. Зокрема, слід вказати і на негативне його ставлення до понять «Україна», «український». Цілком резонно вважаючи, що Русь — це власна назва саме України, а руси — споконвічні жителі теперішньої української землі, і що це ім'я було штучно, через політичні, династичні посягання, перейнято Московією, він анахроністично вважав, що назву «Україна» накинули на наші землі поляки¹¹.

Звертаючись до першої частини першого з названих творів — «Кройніки о Русі» — слід вказати на таке повідомлення: «Даниил, вернувшись домовъ, пошоль з братом и взял Берестье, и Угровескъ, и Вере-

¹⁰ *Феодосій Софонович*. Хроніка з літописів стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А. Мищика, В.М. Кравченка. — К., 1992. — С. 6, 29, 33.

¹¹ *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // *Історія Русів*. — К., 1991. — С. 5, 21, 27.

щинь, и Столпъ, Комов и всю Украину». Йшлося про часи князювання Данила Галицького. Далі повідомляється, що «великий стал голод в Руси, в Ляховъ, в Литвѣ і в Ятвъзяхъ» і про те, що «Левъ зас, хотячи себѣ части земли Лядскої, города на Украинѣ, упросил у цря татарского Нагая себе помочь Кончака, Козъя и Кубатана зъ воїском татарскимъ и пошел зимою в землю Лядскую».

У другій частині — «Кройника о початку і назвіску Литви» — тобто за часів діяльності Лева і Шварна Даниловичів та литовського Войшелка (в кінці 60-х років XIII ст.) говориться «часто посылаючи ятвяжовъ и казаков, Полскую землю пувстошили и Мазовшу всю воевали». І під 1284 роком: «Витен (Вітовт. — *О.М.*) зосталъ княземъ литовскимъ, котори частократъ воевалъ землю Рускую, Любельскую и Калискую, и Прусское». Та вже у 1432 р. Свидригайла «полотчане и ковляне, і Русь вся приняли его за князя».

У частині третій — «Кройника о землі Полской» — під 1333 р. повідомляється, що король Казимір Великий, «собравши войска великиї, пошел на Рус воеват і взял перще Львов зъ великими скарбами». Далі цікава в даному випадку інформація датована вже 1621 р.: «козаки много турковъ позабивали» (з цього часу вони досить часто згадуються під час опису різних важливих подій). 1648 р. «кроль Владиславъ барзо былъ добротливыи Руси и зычливыи». 1649 р. король Ян-Казимір Хмельницькому «словомъ панскимъ вшелякиї волности козакомъ и Руси всеи въ блгочестїї і в полномъ церемонїї отправовано обѣцал, также и церкви, от униатовъ побравши, поотдавати блгочестивымъ, и воинском полскимъ на Украинѣ не указывати становискъ ани побытия».

Згадуючи про битву під Берестечком 1651 р., повідомляється, що «Хмельницького взявши зъ собою, ханъ пошел назад през Украину додому. І тогды могль бы кроль козаковъ в болотахъ натопити и побити... Козаки сами, зътривожившися, утекли на Украину... гетман коронный Калиновский з войскомъ квартяным потягль на Украину под Бѣлую Церковь». «Року 1652-го украинцы, не терпячи кривдѣ от воиска полского незносныхъ, почали поляковъ перше сами забивати по Заднепрю. Для того поляки з-за Днепра почали уходити воїскомъ. З нихъ многихъ, переимаючи козаки забивали... Того ж року морь великий былъ по всеи Украинѣ». «Року 1654-го, генваря 5-го дня, Богдан Хмельницький, православному црю і великому князю Алекзѣю Михайловичю поддавшись зъ всею Украинаю по обоихъ сторонахъ Днепра».

Події часів гетьманування великого Богдана описуються і далі: під 1655 р., зокрема, повідомлялося, що «з-под Замостья въ осени вернулся Хмельницький на зиму на Украину з москвою из великими скарбами. Под Озѣрною несподѣване сподкали их татарове и осадили были, але ихъ козаки и москва отбила».

«Року 1657-го кроль полский Казимерь з чужої землі повернулъ зятягши такъже и Чернецкий, воевода руский, з воїскомъ протягнулъ про-

тив Ракоцького. И Ракоціи зъ своимъ войскомъ не могучи опертися, а звлаща, же и Антомя з козаками почали уходити на Украину, и Ракоцьи з ними жъ уступовал з Полши до Украины, бо от Венгеръ войско полское ему заступило дорогу».

А вже 1664 р. «Івань Брюховецкии, гетман заднѣпрский, з царскими людьми и з козаками, и з кольмыками ходил противъ Яблоновского, воеводы русского гды воину сточилъ, и упустилъ он до Полскои».

«Року 1666 Маховский з войскомъ полскимъ вышоль на Украину. Дорошенко, гетман козацкии, з своимъ войскомъ противъ его пришоль до Умани, и татар себѣ на помочь затягнувши».

Під 1669 р., коли до гетьманської влади прийшов Д. Многогрішний повідомляється: «Тыми жэ часами на тамѣтой сторонѣ Днепра», московський правитель «далъ великои волности, и з всеи Украины доходы гетману и козакомъ поступилъ». Взагалі в розглянутому творі «москва» згадується кілька десятків разів, але найчастіше як окремиий народ.

А «Історія Русів» починається з того, що в Малій Росії початок «береться од Князів і Князівств Київських, з прилученням до них лише одного Новгородського Князя Рюрика».

Далі вже описані події відбуваються за козацьких часів:

«Козаки Малоросійські, об'єднавшись із Запорозькими, року 1624-го змушені були обрати собі Гетьманом Полковника Корсунського Тараса Трясила». Вже на початковому етапі Хмельниччини, після перемоги на Жовтих Водах, гетьман передав полонених кримському ханові, а той, своєю чергою, подякував йому і підтвердив «незмінну дружбу його до Хмельницького і до всієї нації Малоросійської». На наступних сторінках трапляються такі назви, як «Україна наша Малоросійська», «козаки і взагалі Малоросіяни», «Малоросія і Поляки».

Цікавий факт викладено при описі Переяславської угоди 1654 р.: «посли вимагали при тому, щоб і військо Запорозьке мало спільно з Малоросією згоду на договори і присягою підтвердило. Одначе на таке сказав Гетьман зі своїми чинами, що «Запорожці у нас люди невеликі, і для того в діло се ставити їх ні для чого, бо вони з нас набираються і до нас повертаються, а дециця проміж них чужемців майже мізерна, до цього діла ненадійна і до всіх зобов'язань не здібна; і се поважється у них верховною вольницею і, так сказати б, їхньою живою». А далі звертається увага на те, що «Поеднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло всі майже двори Європейські. Система про рівновагу Держав починала уже тоді розвиватись».

Про подальші події в контексті даної праці ми маємо такі повідомлення: «Останне знищення Юрія Хмельницького відродило у Малоросії страшне замішання, міжусобицю і всякого роду безладдя»; «За-дніпровська Малоросія з року 1670-го поділена була між двома самозванцями Гетьманами» (тут йшлося про Дорошенка та Хоменка); «Турки, прийнявши намір утримувати за собою Україну Малоросійську по

Дніпро, року 1680-го відбудували й укріпили над ним міста Кизикермен та Кодак і поставили в них сильні зағони, які, сполучаючись з фортецями й залагами Чигиринською та Черкаською, складали прикордонний ланцюг од Малоросії... Гетьман з військами своїми та Російськими, прикриваючи сторону Києва і середину Малоросії від навали Турецької, не міг перешкодити Туркам у їхніх роботах та укріпленнях, ані Татарам, як впадали вони [ріки] у Східну Малоросію». Про «Задніпровську Малоросію» зазначається тоді, коли король Ян Собеський приєднав ці території.

На закінчення даного розділу підсумуємо, що назва «Україна» «взяла гору» ще пізніше, але вже тут слід констатувати таке: історичні події в розглянуті часи стали чи не основною ланкою у кінцевому формуванні єдиної самоназви одного із сучасних східнослов'янських народів.

Розділ 5

Розвиток української ідеї в ХІХ ст.

Характеризуючи процеси, що відбувалися у вітчизняному інтелектуальному середовищі впродовж згаданого століття, С. Томашівський зазначав: «Українська нація не багата за все ХІХ столітє великим числом діячів на ниві свого національно-культурного розвитку. Причина сій сумній прояві, що величезна більшість інтелігентних сил України чужа або й ворожа національним і культурним інтересам українського народу, пояснюєть ся легко минулою історичною долею нації й її теперішнім становищем»¹.

Але така дещо песимістична оцінка зовсім не применшує значення тогочасних суспільних процесів. Адже безсумнівним є факт, що на тлі дійсно невиразного соціально-економічного та політичного життя народу, що потерпав від подвійного гноблення — соціального та національного — з боку імперських структур, в середині згаданого століття відбулося завершення того процесу інтелектуального розвитку, що набув ознак національного відродження, оскільки саме в цей час остаточно сформувалася концепція українського народу як самостійної гілки в чисельній та розгалуженій слов'янській сім'ї народів, з його мовою, культурою й традиціями².

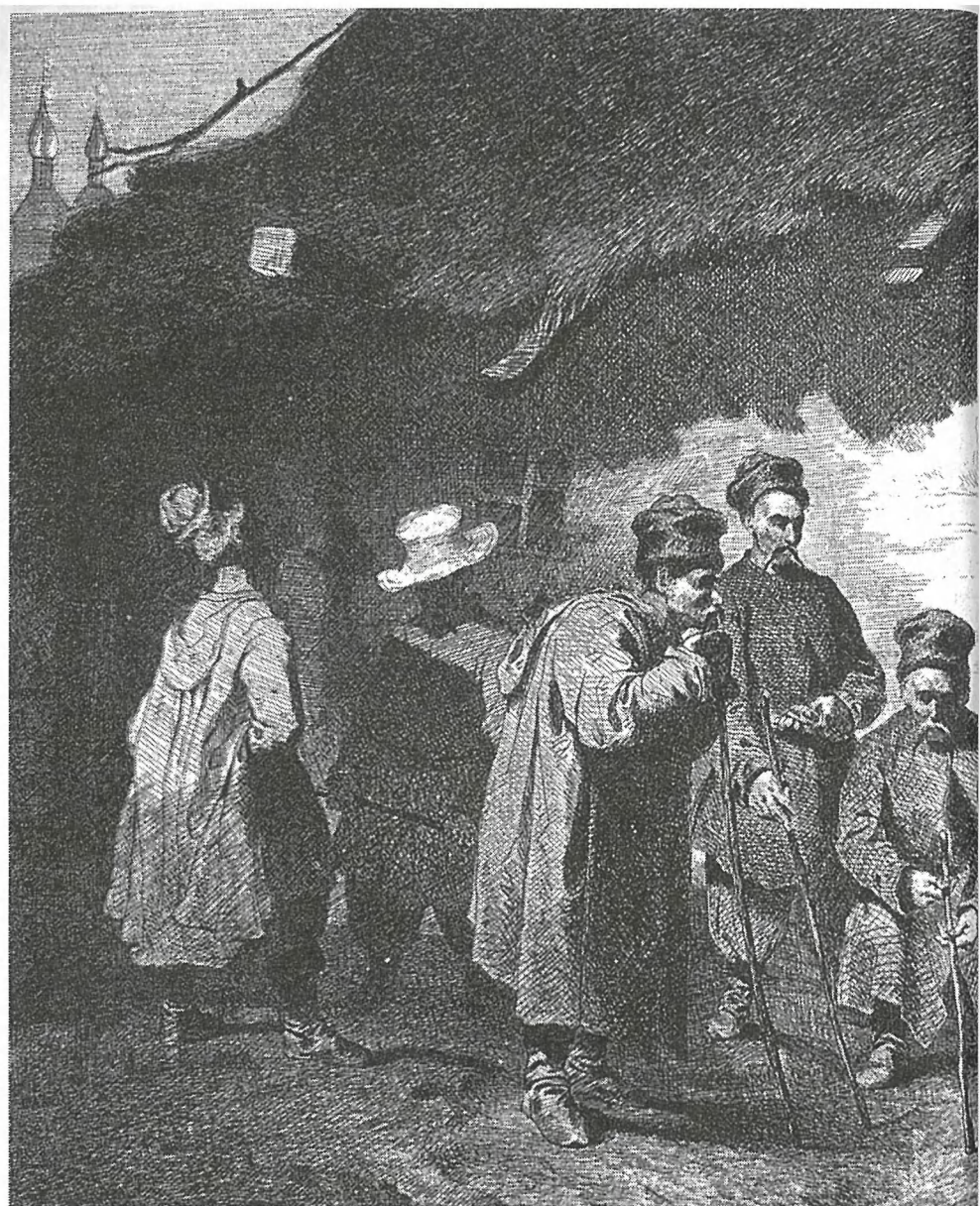
Заслуга в цьому належала, в першу чергу, представникам української інтелігенції, яка й очолила цей рух. А початок даному процесу поклав видатний учений — просвітитель М. Максимович³. Той же С. Томашівський до цього імені додає ще й імена П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова і В. Антоновича. Окрім того, він зазначає: «Український діяч ХІХ ст. — се певного рода мініатюра національного життя України, він творить одну з нечислених складових частин того життя»⁴.

¹ *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею) // Син України Володимир Боніфатієвич Антонович. — К., 1997. — Том 1. — С. 29.

² *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). — К., 2001. — С. 6.

³ *Толочко П.П.* Від Русі до України. — К., 1997. — С. 31.

⁴ *Томашівський С.* Вказ. праця. — С. 29.

Тож зупинимося в даному розділі на доробках перерахованих вище непересічних особистостей, звичайно, в контексті написання даної праці; і розпочнемо з історичних розвідок М. Максимовича.

Серед наукової спадщини цього ерудита є і праці, присвячені проблемам середньовічної історії України. Зокрема, це полемічне листування з кількома колегами, котре було опубліковане на сторінках альманаху «Українець» та в деяких інших періодичних виданнях. Виходили та-

Рис. 9. Судня рада (офорт
Т. Шевченка)

кож і окремі ґрунтовні статті, присвячені розгляду важливих питань згаданого історичного періоду.

У даному випадку нас цікавить, які найменування для місцевого населення використовував дослідник для характеристики окремих визначних особистостей або ж під час опису тогочасних важливих подій.

Слід почати з «Листів про князів Острозьких» до графині О. Блюдової⁵. Зокрема в четвертому із них, коли йдеться про життя князя Костянтина Костянтиновича Острозького, Михайло Олександрович за-

⁵ Максимович М. У пошуках омріяної України. — К., 2003. — 31, 32.

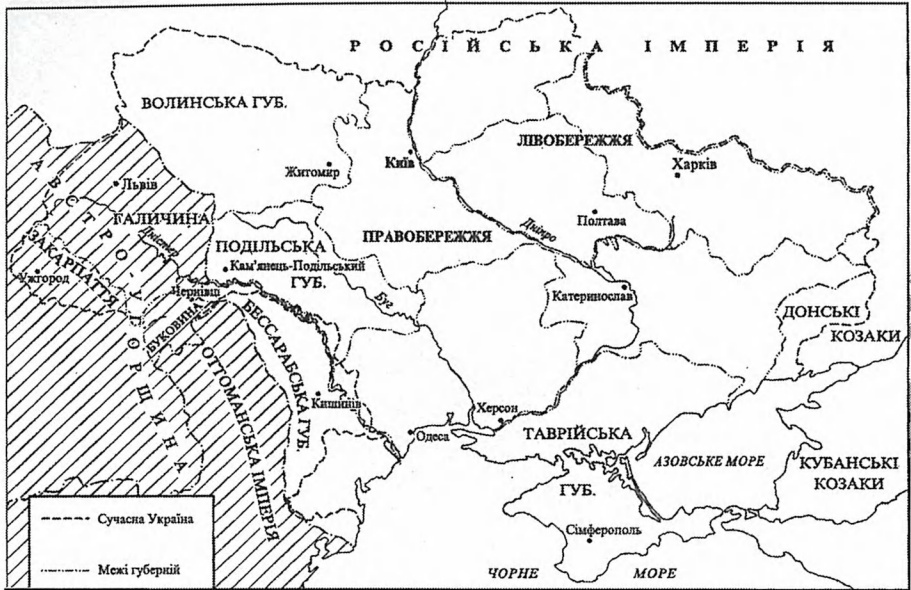

Рис. 10. Україна в складі іноземних держав ХІХ ст.

значає, що «Подібно до свого героя-батька він неодноразово перемагав орди татарські, посилаючи на них і підвладне йому козацтво українське... Але не у військовій справі склалася його іменитість в історії; він надбав собі безсмертну славу як великий поборник православ'я, як захисник і розрадник православного західноруського народу».

Наступною комплексною працею, на котру слід звернути увагу, були «Історичні листи про козаків придніпровських», написані до К. Юзефовича⁶. Так, у першому з них його автор звертається до історичної долі «нашого південноруського козацтва», до історичної істини про українських козаків ХVІ ст. При цьому зазначає, що якраз придніпровські міста Черкаси і Канів були початковими «розсадниками» козацтва українського. Вказує також і на те, що дорогу на Запорозжя відкрив Дмитро Вишневецький, який прийшов туди козакувати у 1556 р. Він першим із князів Гедеміновичів став гетьманом козацьким, а його зверхність над собою визнали ті ж запорозькі козаки (або «черкаси канівські») на чолі зі своїм отаманом.

В другому листі він зупиняється на постаті Остафія Дашковича, якому в Україні Придніпровській багато чим завдячує козацтво: «Він ствердив буття нашого козацтва як окремого стану в народі малоросійському». Далі щодо цієї верстви тогочасного місцевого населення М. Максимович використовує такі терміни, як «козаки малоросійські та чорноморські» й «козаки запорозькі». А в третьому листі — також «малоросійська Козаччина ХVІ й

⁶ Там само. — С. 114–149.

XVII століть», «козацька Україна». В останньому, п'ятому, листі згадує про «народ придніпровський» та «придніпровський люд».

Ще однією важливою роботою став лист до М. Грабовського «Про причини взаємної жорстокості поляків та малоросіян, що була в XVII столітті»⁷, у котрому обговорюється гіпотеза про заселення українських теренів польським людом.

Спочатку автор листа погоджується із думкою про звільнення «Малоросії» литовцями від татарського іга. Але далі вже вступає в полеміку з опонентом: «Так от що називаєте Ви добром Україні від поляків: стару пісню помилкових історій про начебто запустіння та безлюддя України, поневоленої татарами, про небувале заселення її майже знову поляками! Цю пісню пора б вже позабути, а Ви її виставляєте нам як добро, зроблене Україні поляками!»

Щоби розвіяти цей «історичний туман» і встановити істину щодо стану запустіння та заселення України, а також отримати правдиву інформацію про панівне положення Польщі в цьому регіоні, необхідно було встановити хронологічні межі історичного життя в Україні відтоді, як вона втратила «свою давню великокнязівську самостійність». Для цього ним виділено чотири епохи — татарська (1240—1320 рр.), литовська (1320—1569 рр.), польської влади (1569—1648 рр.) та епоха роздвоєного буття (до 1795 р.). У межах таких історичних періодів, не змішуючи подій в окремі виділені епохи, якраз і можливо відтворити правдиву картину українського життя.

У результаті проведеного дослідження вчений дійшов такого висновку: «заселення, бувши на Україні до з'єднання її з Польщею 1569 року, несправедливо приписувати полякам; і Україна до цього часу, від часів Гедеміна, не повинна бути представленою “безлюдною пустинью”. Нашестя Менглі-Гіреєве на Київ та окольні волості (1482 р.) було хіба що не більш спустошлеве, ніж нашестя Батієве; але й після Менглі-Гірея відновлення Києва и окольних волостей проведено було не поляками, котрих і не можна називати тодішніми колонізаторами України: до 1569 року вони могли бути хіба що колоністами».

Далі така думка знаходить свій розвиток: «Але ж Польща до 1569 року не була ще спільною батьківщиною поляків та українців; Україна належала ще до складу Великого князівства Литовського, інтереси котрого так часто йшли врозрід з інтересами Польщі. Не будемо ж приписувати полякам і Польщі того, що за усією очевидною справедливістю відноситься до самої Києво-Переяславської Русі, до її удільних князів Київських і до великих князів Литовських (незалежно від того, були чи не були вони королями Польськими). Два з половиною століття пройшло від кінця татарщини до початку польщизни на Україні: і в цей литовський період її життя не потрібно вносити довільно нічого стороннього та лишнього».

⁷ Там само. — С. 166—189.

Не забуває автор листа і про козацьку тему, зокрема, вказуючи на «козацтво українське, або ж городове, і козацтво запорозьке, або ж низове». І те, й друге існувало задовго до 1569 р., від якого можна вести початок історичного впливу поляків на Україну.

А зупиняючись на подіях третьої із виділених епох, Михайло Олександрович стверджує: «відмовимся назавжди від застарілої та неправильної думки, що начебто поляки населили мало-по-малу пустоші України, відняті у азійських дикунів литовцями! В останюю чверть XVI століття відновлювалися та відбудовувалися багато з міст України після нових спустошень татарами (не означених напевно в історії); але вони відновлювалися в більшій мірі людьми руськими... Нові володарі на Україні, будші з природних поляків, звичайно, населяли свої помістя, але із готового та підручного народонаселення українського, а ці нові їхні заселення були в той же час запустінням інших місць на Україні, що покидалися вільноперехожим народом».

Якраз у цю епоху «українського життя» місцеві козаки і селяни почали переселятися на територію Московської держави: в 1582 р. «черкаси» з'явилися в путивльських межах, а в 1611 р. 10 000 козаків перейшли на Донець. І за часів гетьманування Б. Хмельницького, зокрема в 1651 р. (після підписання Білоцерківського договору, коли поляки знову почали повертатися в Україну), багато українського люду покинуло свої землі і перейшло в «слобожани». Тут автор листа ототожнює «Киево-Переяславську Русь» та «Україну», а також знову згадує «українське народонаселення».

Звертається Михайло Олександрович і до народної творчості: «В тих піснях, як і в піснях четвертої епохи малоросійського життя, де тільки йде мова про відносини України до Польщі і поляків, там їх панування виявляється зовсім не милим для українців... Ні, не свобода, а насилля від поляків, не любов, а ненависть до поляків подаються безперервно в піснях народу українського на протязі двох століть. І якщо зібрати воедино всі уривки народно-українських пісень про ляхів, тоді який грізний голос народної поезії буде проти справедливості та благодетності польського панування над Україною! А народні прислів'я та приказки являють невітшне до них доповнення. “За наші гріхи надходять ляхи”, — говорили в свій час русини; “Щоб же я тричі ляхом став, коли то неправда”, — й нині ще говорить українець... А що народ український дивився на всіх поляків однаково, то висловив він у прислів'ї: “На один копил дідько всіх ляхів кроїв”».

Згадується й про жорстоке глумління польських жовнірів над «українським народом»; про те, що в «золотий вік» Жигімонта Августа настав «залізний вік для простонароддя південноруського»; про те, що «Зневажливою та ненависною для народу, для усіх станів південноруського народу зробилася унія тому, що вона і підготовлена, і об'явлена була без участі народу... Ця несчаслива унія й була головною винуватицею роздору між Польщею та Україною»; також згадується про «православний південноруський народ».

Цікавими є й характеристики таких відомих історичних фігур, як А. Кисіль та І. Вишневецький. Про першого говориться, що він був на боці поляків як єдиний сенатор, який залишився із православних. Тому про нього говорили як про «руську кістку, що обросла польським м'ясом». А про другого із вищеназваних, який тоді вже був відступником від православної віри, і до того ж став ще й відступником від свого «руського роду — племені», то його називали «руського покоління лях», — як про це писалося у Львівському літописі.

Наостанок у розглянутому листі до М. Грабовського М. Максимович згадав і про «просвітницький стан» — «південноруське духовенство, котрого взагалі не лишався, а навпаки — дуже тримався народ малоросійський, котре в половині ХVІІ століття стояло вже на високому степеню просвіти, в рівень просвіти західноєвропейської».

Ще один блок листів — до М. Погодіна та М. Костомарова — був об'єднаний характеристикою одного визначного українця. Йдеться про «Листи про Богдана Хмельницького»⁸.

Щодо першого із колег-істориків, автор п'яти листів частіше використовує «малоросійську» термінологію (на відміну від другого), починаючи з першого абзаца першого листа, коли згадує про «вчений розбрат наш за давність малоросійського народу та мови в землі Києво-Переяславській», при цьому називаючи себе «щирим малоросіянином», а Богдана Хмельницького — «визволителем Малоросії». І в другому листі кілька разів згадується «малоросійський народ». Та хоч на цьому цікава для нас у даному випадку інформація й закінчується, до ще однієї дискусії між згаданими науковцями ми ще повернемося.

Полемізував М. Максимович і з М. Костомаровим з приводу деяких розбіжностей у дослідженнях епохи правління великого гетьмана, про якого перший із названих у своєму дев'ятому листі писав:

«Віками народжуються такі люди, яким був Богдан у народу українського, — представник його в історії, тому й природа південноруської людини повинна була з'явитися в ньому своєрідно й на повну силу. Не таким щирим українцем і не на то народився він на світ, щоби йому ополячитись від яких би ни було милостей та ласк в світі, щоби йому змінитися в корінневих якостях душі.

Багато південнорусів з покоління, сучасного Хмельницькому, перероджувались у поляків внаслідок релігійних та політичних переконань і захоплень, що виходили від виховання їх польськими єзуїтами, від шлюбних зв'язків з польками і т. п. Та це траплялося в більшості випадків з людьми вищого стану, в більшій частині слабодушних і всього найменше — з українцями. В стані козацкім, й особливо в печальне десятиліття, бувше перед гетьманством Хмельницького, багато із його українських товаришів по службі зовсім передавалися на бік польських панів й становили їхніми угодниками та потаковниками з-за своєкорисливих видів. З числа таких вищеє усіх поднялися тоді в генеральні

⁸ Там само. — С. 190—257.

осаули Іван Барабаш черкаський, українець татарського походження, та Ільяш Караїмович переяславський, що прозивався у козаків Вірменчиком. Богдан Хмельницький, щирий українець, залишався відданим своєнародності, за що не любили його польські пани й полковники, й комісари, поставлені на Україні замість козацьких полковників та гетьманів після війни Остріяницької (1638 р.).

Ще раз говориться про «український народ» при згадці про протистояння під Білою Церквою, а дещо пізніше — «українська сила» та «малоросійський народ».

Етноісторична термінологія присутня і в інших наукових працях цього дослідника, в яких висвітлюється середньовічна історія українського народу. Зокрема це стосується статті «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного»⁹. Вже на першій сторінці згадуються «українські та запорозькі козаки», які своїми наїздами на Лівляндію суттєво допомогли Польщі. Далі вони беруть участь і в польсько-московському протистоянні, коли П. Сагайдачний із своїми «черкасами» (так називали запорозьких та українських козаків московитяни) відступив від Калуги, але триста чоловік перейшли на службу до московського царя.

Та польсько-український конфлікт поступово, але невблаганно наростає. У першу чергу це стосувалося стану церковних справ — адже відтоді, як «над Південною Руссю запанувала унія й осиротила її православну церкву, південноруському козацтву випав жребій: явитися представником та захисником скривдженого народу свого й відстояти свою праатьківську віру від гонін та насилля західного. Дух ворожнечі вустами єзуїтів непрестанно шептає у вуха полякам вірогоніння та нерозумну гординю; и тільки грізнеє им'я Сагайдачного стримувало ще їхній гнів на православних українців. Можна мовити, що достопам'ятний гетьман був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можливо було зробити тоді підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків, як це пізніше пришлося зробити Богдану Хмельницькому, коли пропала вже уся надія і все терпіння довготерпеливого народу».

Згадуються в даній праці і назви «православний народ, підвладний Польщі», як і «православний народ південноруський».

Знаходимо також певну інформацію із розглянутої теми і в роботі, присвяченій «малій батьківщині» автора. Мається на увазі краєзнавче дослідження «Бубновська сотня»¹⁰. Але і воно розпочинається викладенням історичної ситуації в кінці XVI ст. в цілому, коли виявилось давнє «нелюбие київського народу до Польщі». Україна зазнавала від поляків такого горя, якого не мала Московська Русь від татар — адже вона потерпала від принизливого ставлення до православ'я, котре для українського народу з часів святого Володимира стало невід'ємною умовою й непорушною залогою самого народного буття. «Тоді дніпровське

⁹ Там само. — С. 150—165.

¹⁰ Там само. — С. 258—313.

козацтво, повністю непреклонне у своєму православ'ї, стало представником і головним захисником народу українського, і почалися виступи за віру й проти вірогонителів».

Така ситуація знайшла відображення і в характеристиці військового протистояння, коли після перемоги над поляками біля Переяслава 1630 р. гетьман польний коронний С. Конецьпольський із гіркотою промовив: «отож унія: лежить Русь з поляками», — вказуючи на загиблих.

Далі, коротко характеризує вже ситуацію за часів Б. Хмельницького, М. Максимович констатує, що тоді Україна ще не відчувала бід різновладдя, котрими боліла в давні часи «Україна князівська». Потім у тексті даної праці він знову використовує такі терміни, як «народ український», «малоросійське та запорозьке козацтво». Вказує і на те, що останній гетьман К. Розумовський у 1764 р. розділив «всю Малоросійську Україну» за новим адміністративно-територіальним принципом.

І ще на одне джерело для відтворення ситуації за часів козащини звернув увагу Михайло Олександрович у своїй праці «Про малоросійські народні пісні»¹¹. Але й у такій специфічній роботі він не втримався від деяких загальноісторичних висновків: «Виникла подібно кометі Малоросія довго хвилювала своїх сусідів, довго перепадала з одого боку на інший і була тільки охоплена бідами та неспокоями, котрі не дали розвинути духу народному й призвели лише до внутрішнього хвилювання. Масу його склали не одні племена слав'янські, але й інші європейці, а ще більше, здається, азіати. Невдоволення й, зокрема, пригнічення звели їх в одне місце, а бажання хоча б скудної незалежності, помстова жадоба набігів і якесь лицарство здружили їх. Відвага у набігах, буйна забутькуватість у веселощах й безпечна лінь у мирі — то риси диких азіатів — жителів Кавказу, котрих мимохіть згадаєте і нині, дивлячись на малоросіянина в його вбранні, з його звичками. Таким чином, корінне плем'я отримало зовсім відмінний характер, облагорожений та піднятий Богданом Хмельницьким». В даному випадку слід враховувати як індивідуальне бачення української проблеми автором, так і самий стан наукових знань з цього приводу в середині XIX ст.

А тепер знову звернемося до листування М. Максимовича з М. Погоніним, але вже до їхньої полеміки про історичні події більш ранніх, ніж козацькі, часів. Йтиметься про досить відому відповідь першого із названих учених у листі до другого «Про уявне запустіння України в нашестя Батисе та населенні її новоприйшлим народом»¹².

«Побалакаємо ж і, по-перше, про те історичне упередження, котре нині стало твоим переконанням, — про запустіння Києво-Переяславської землі, або України, в нашестя Батисе, й заселення її новоприйшлим народом... ти так рішуче розпорядився Київською землею на цей час: вивів із неї корінних мешканців, полян, кудись в межі північно-руські; а до неї перевів нових поселенців із Карпат!» Сам автор цього листа не

¹¹ Там само. — С. 246—359.

¹² Там само. — С. 48—61.

вбачав ніякого запустіння на сучасних українських територіях, не бачив і фактів наявності маси карпатських переселенців на Дніпро. При цьому ще й нагадує, що жителі східнослов'янської півночі ще в XVII ст. називали українців полянами:

«Міста і села були разорені татарами та знову відбудовувались, люди розбігалися і знову сходилися в свої міста і села: таке тривожне життя було долею багатострадальної України на кілька століть і після того, як з відвоюванням Київської землі Гедеміном у татар (1320 р.) минулася їхня воля; але їх набіги продовжувалися із віку у вік, здавалось, безконечно. Народ український, так же як і волинський, і галицький, зменшувався сотнями й тисячами від зіткнень з татарами, від хижацького полоніння ними; однак народонаселення України, так же як і Волині, і Галича, все продовжувалось по-старому, як и продовжується до цих часів, в стародавніх містах і селах, приростаючи новонаселеними».

З одного боку, як про це пише сам Михайло Олександрович, у його опонента немає жодних вагомих доказів різких змін у заселенні Середнього Подніпров'я. При цьому він ще й цілком справедливо запитус: чому ж нікуди не побігли жителі Поволжя після розгрому їхнього регіону монголо-татарами ще до аналогічної трагедії на півдні Русі? А з другого — слід звернути увагу на те, що для нього, окрім українців, існували ще й волиняни та галичани — тобто населення, яке і в XIX ст. перебувало під владою Польщі.

Та «сива давнина» не відпускає палкого полеміста: «Років за 12, коли ти навіть в дослідженнях розділяв і підтримував нашу думку, що “поляни були малоросіянами”, ти в москвітянській Відповіді своїй називав мені малоросіянином навіть Андрія Боголюбського. Це, звичайно, було непотрібно; адже князь Андрій, вихованець і любитель землі Суздальської, не являє в собі нічого малоросійського».

Та не лише на людський фактор звертав увагу автор для створення доказової бази:

«Нерозуміння твоє, чому у малоросійського народа не оспівується нині князь Володимир, поруч з героями козаччини, я вирішив для тебе, здається, позитивно — тим, що у “народа малоросійського, якому разом з Києвом дісталися й священні останки Володимира під розвалинами його Десятинної церкви, він зберігся другою половиною свого великого життя як Святий Володимир, як Рівноапостольный князь” (див. Філ. листи). Тому у малоросійського народа нині князь Володимир оспівується поруч з іншими святими лицами як в церковних піснях, так і у віршах, що звуться набожними. Але я мовив там же (в Філ. листах): “Не можна й сумніватися, що в Києві на бенкетах Володимирових співались пісні й малоросійськими, й великоросійськими співцями”. І там само: “Що оповіді та пісні про бенкети Володимирові та інші його пригоди були і тут на Україні в давні часи, то видно із літопису нашого Нестора, де мовиться...”» (далі вказані слова Нестора про «єдиноборство переяславського отрока, про київські бенкети»).

Якоюсь мірою таке бачення історичної ситуації в розглянуті часи перегукується з дещо пізнішим розумінням цього процесу М. Грушевським, який зазначає: «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження ХVІ віку, козаччину, великі народні повстання ХVІІ віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народності руські»»¹³.

На закінчення цієї частини розділу зробимо деякі спостереження про використання Михайлом Олександровичем у своїх працях українознавчого характеру етновизначальної термінології. Її можна розподілити на три основні групи:

1. Історико-географічні терміни: «Україна», «Козацька Україна», «Україна Придніпровська», «малоросійська Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Києво-Переяславська Русь», «земля Києво-Переяславська», «Волинь», «Галич»;

2. Етновизначальні терміни: «українці», «православні українці», «щирий українець», «українець татарського походження», «народ український», «народонаселення українське», «малоросіянин», «народ малоросійський», «черкаси», «православний західноруський народ», «православний південноруський народ», «південноруський народ», «православний народ, підвласний Польщі», «простонароддя південноруське», «придніпровський люд», «народ придніпровський», «південноруська людина», «Русь», «люди руські», «південноруси», «київський народ», «руського покоління лях», «слобожани», «русини», «поляни», «народ український, а також волинський і галицький».

До цієї ж групи як похідні належать ще й такі терміни, як «українське життя», «малоросійське життя», «південноруське духовенство», «український товариш», «українські народні пісні», «малоросійські й великоросійські співаки».

3. Окрему групу складають терміни, пов'язані з носіями військової справи: «козацтво українське», «українські козаки», «малоросійська козаччина», «південноруське козацтво», «запорозькі козаки або черкаси канівські», «козаки малоросійські і чорноморські», «козацтво запорозьке», «українські та запорозькі козаки», «малоросійське та запорозьке козацтво», «дніпровське козацтво», «українське реєстрове козацтво».

Таке розмаїття в термінології для схарактеризування етнічного напрямку власних досліджень свідчить про те, що М. Максимович перебував ще на початковій стадії остаточного й безповоротного ствердження ук-

¹³ Грушевський М.М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

раїнського етносу і в його самоназві як історичного явища міжнародного масштабу.

Тепер перейдемо до вивчення, в руслі даного дослідження, спадщини П. Куліша — талановитого поета і прозаїка, автора першого українського історичного роману, батька українського художнього перекладу, одного із найкращих знавців тогочасної української мови. Ї, в першу чергу, слід звернутися до його «Записок про Південну Русь»¹⁴, завдяки яким його ім'я постало серед плеяди найбільш відомих на той час етнографів-дослідників півдня Російської імперії. Таку оцінку йому дав відомий історик XIX ст., знавець славистичних проблем О. Пипін, який називав Пантелеймона Олександровича «одним із найвідданіших представників малоруського патріотизму й етнографії»¹⁵. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, спочатку друг, а потім опонент М. Костомарова і Т. Шевченка, «гарячий Куліш» (як називали його приятелі) мав власний погляд на проблеми україністики, котрі знайшли своє відображення і у використанні ним самоназв щодо автохтонного населення південних областей Східної Європи — безпосередніх предків сучасних українців — які він використовував у власних етнографічних розвідках та виклав на сторінках згаданої праці, а також в інших своїх роботах.

Слід зазначити, що щодо цього питання між Т. Шевченком та П. Кулішем існувала принципова відмінність. Зусиллями поетичного генія Т. Шевченка слово «Україна» поновлювалося і остаточно утверджувалося як самоназва народу й землі (в той час як різномасті українофоби дружно висміювали цю самоназву або спотворювали її значення)¹⁶. Але поетичної творчості Кобзаря в даній праці ми не торкаємося — про неї і так вже написано багато. Натомість П. Куліш використовував обидві назви — Україна й Малоросія — як синоніми (фіксуючи й деякі інші), що й буде продемонстровано нижче.

В основу проведених у ті часи досліджень ним були покладені записи народних пісень, котрі співали сліпі кобзарі в різних частинах «Малоросії»: «присутні їхні імена на дніпровських рибних ловлях, в Поліссі, на Волині і в Слобідській Україні». Означення «малоросійський» зафіксоване на багатьох сторінках згаданої праці, зокрема, там, де йдеться про створення власних кобзарських шкіл «в різних кінцях Малоросії», при характеристиці «малоросійських сліпців-музикантів», розгляді питання про стан «малоросійської етнографії», про життя «малоросійських жебраків» та «малоросійське простонароддя». Згадуються також «поціновувачі Малоросійської народної поезії» й «добра натура Малоросійського поселянина».

Але говорячи про часи Коліївщини, автор використовує й «український» термін. Тоді події буремних років «витіснили з пам'яті ук-

¹⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — 322 с.

¹⁵ Аксенова Е.П. А.Н. Пыпин о славянстве. — М., 2006. — С. 417.

¹⁶ Дзюба І. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 415.

раїнських поселенців картини віддаленого часу... Правий берег, переважно перед іншими частинами Малоросії, був театром війн Хмельницького». Правобережжя Середнього Дніпра автором розділяється ще й на окремі мікрорегіони: «Та в кінець знелюднела Західна Україна», а «проходячи з Малоросійськими козаками від Корсуня і Білої Церкви на Волинь в 1705 році, був вражений безлюддям Західної Малоросії» (тут йдеться про спогоди С. Величка. — *О.М.*).

По мірі накопичення та обробки фактичного матеріалу П. Куліш доходить усе більш ґрунтовних висновків і узагальнень. Так, говорячи про стан заселення Правобережжя вже після Хмельниччини, він зазначає, що: «Всі попередні мешканці Західної України, невідділені від неї Дніпром та неутримувані яким-небудь насиллям, поверталися на рідну для серця батьківщину і материзну. Володарі Українських староств і помість згадували про свої права й присилали від себе урядників — “губернаторів, економів, лісничих” — спочатку лише для займання земель, а потім і для турбот про їх заселення. Деякі дворянські родини місцевого походження, які вціліли або в глибині Польщі, або в безпечному Поліссі, повертались на батьківщину не тільки самі, але й приводили з собою і підданих, котрі склалися як з Українських переселенців в Полісся, так і з природних Поліщуків, — і їхні поселення з’явилися перед усе на Дніпровському побережжі. Тут розуміються в більшості місцевості на верхній Україні, навколо Києва та Бердичева, де здавна володіли землями дворяни середньої руки... Південна ж та східна частини Західної України складалася із одних староств і володінь магнатських (Уманщина, Смілянщина. — *О.М.*). ... В староства, крулівщини і волості південної та східної частин Західної України також малопомалу збирався народ, то з різних скритих місць, то з дворянських сіл верхньої України»¹⁷.

До них приєднувалися й військові люди, котрі несли службу в тодішньому польсько-українському прикордонні і які були об’єднані в «Українську партію». До цього слід додати і те, що після знищення Січі в 1775 р. «з’явилося в Україні багато Запорожців», а надалі «вже наступив спокій в Україні». Але такий стан спостерігався лише на поверхні тодішнього життя. Адже глибинні відносини між соціальними прошарками були більш складними: «І ось на Українському ґрунті, скільки разів облитому кров’ю, стали знову один у виді другого ворожі життєві елементи: народності Польська та Руська, віроісповідання латинське й “благочестиве”».

«Українська» назва і на наступних сторінках згаданої праці використовується все частіше, хоча в географічному відношенні вона не належить до регіону Карпат. «Між положенням Західної України в кінці минулого століття й положенням України Обох Боків Дніпра до повстання Хмельницького існує паралель, що взаємно об’єднує обидві одна від другої окремі епохи».

¹⁷ Кулиш П. Вказ. праця. — С. 84.

Окрім того, використовуються такі терміни, як «Південно-Руське плем'я», «Брацлавська Україна», «Польська Україна», «польські старости в Україні», «вільна козацька Україна», «український народ». Поточнюється, що (за Кулішем) до Західної України належать Васильків, Біла Церква, Тараша і Канів.

Кобзарі привертають постійну увагу П. Куліша: «співці наших Українських дум», «Малоросійська народна творчість», «Малоросійські распонди» (від давньогрецького «мандрівні співці». — *О.М.*). «Коли осередком Малоросійської національності, замість Запорозжя, або Полів, зробилися Міста, Запорозжя і сюди перенесло чисельні риси свої. Бандура зробилася на Україні загальновикористовуваним інструментом у всіх, хто сам себе називав козаком, або кого інші так називали». Але, розмірковуючи про світогляд тогочасних українців, дослідник знову використовує попередній термін: «релігійне начало, тобто стремління до безконечного, лежить в основі Малоросійського характеру».

До певних узагальнень приходить дослідник і під час розгляду однієї з пісень про перебування С. Палія в сибірському засланні: «Бандура тут згадана не для прикраси вірша. Строгий характер історичної Малоросійської пісні взагалі, і цієї особливо, не допускає ніяких прикрашань, в протилежність дійсності. Перерахування речей і предметів природи в наших піснях основане завжди на історичній істині: фантазія співця свято її поважає і це складає один із суттєвих позитивів Малоросійського епосу»¹⁸.

І далі, говорячи знову про бандуру: «Це орган для вираження глибоких душевних рухів, а не веселий інструмент для танців, хоча веселість, або комізм в Малоросійському характері завжди йде об руку з сумом (як це доказав і наш Гоголь), і бандурист із журби може вдарити танкову, які би бажаючи закружитися у вихрі танцю й позабути на час тугу своєю»¹⁹.

Не скупиться дослідник і на інші поетичні вислови: «цвітаста Українська уява», «легкість Малоросійського речитативу». Але при цьому торкається ще однієї, зовсім невеселої теми, котра була пов'язана з турецько-татарським полоном багатьох співвітчизників: «в Туреччині існувала, так би мовити, ціла нація Південних Русів... Бандуристи до цих пір розділяють свої пісні (називаючи так і думи) на козацькі, котрі мають своєю сценою Україну, і на невольницькі, котрі описують перебування козаків на Турецьких галерах, або в полоні у Турок і Татар».

У висновковій частині своєї праці автор зазначає: «Мене захоплював поетичний бік життя народу. Я ганявся за драмою, котру разігрує... уривками ціле Малоросійське плем'я». А труднощі на шляху добування інформації, зокрема під час перебування в Черкасах, були П. Кулішем підкреслені таким чином: «Я уявляю собі стан етнографа, який проживає в столиці і який приїхав сюди на поштових, з метою вивчити Мало-

¹⁸ Там само. — С. 190, 191.

¹⁹ Там само. — С. 192.

російські норови в самому гнізді Малоросійської народності, зібрати пісні, повір'я і перекази про старину на місцях, найбільш відомих в історії». А через певну кількість сторінок він сам у себе запитує: «Звідки ж на ґрунті, суцільно напоєнному кров'ю, всіяному кістками, стрілами й “переколотими шаблями», з'явилося плем'я так глибоко спокійне, хоча в той же час оживлене неослабним стремлінням до ліричного вираження свого сучасного та епічного — минулого?» І далі сам собі відповідає: «Подібні питання неминуче повинні виникати в розумі етнографа внаслідок усної словестності Малоросійського народу, а виникнувши, вони поведуть його до нового перегляду всього, що не проходило в Малоросії. Входячи в давнину по доступним для нашого дослідження явищам, ми мало-помалу розкладемо масу Південно-Руської історії на її елементи, побачимо взаємне дійство їх одне на друге і в сутінках старовини не залишимося без світоча. Цим світочем буде для нас сучасність».

Але вивчення поетичної творчості тогочасних українців поєднується із вивченням історичних процесів тих часів на сучасних українських теренах. Звичайно, тут основну увагу ми приділимо теж «українсько-малоросійській» тематиці.

Говорячи про поступове нове залюднення дніпровських берегів П. Куліш відзначає, що: «за Дніпром також знайшлося багато людей, які побажали користуватися відносно значними пільгами у нових володарів Західної України. А ті, зі свого боку, посилали до них заклики й полегшували їм засоби для переселення. При тодішньому стані земської управи й прикордонного дозору на лівому березі Дніпра, перехід в Польську Україну був таким же важким, як нині в іншу губернію, і Канівські, Черкаські, Чигиринські пустощі наповнювалися все більше вихідцями з протилежачих сіл і міст Гетьманщини». Вигідність переселення полягала і в тому, що «Повинності Українських “підданих” були досить легкі: до казни вносилося лише подимне; панщини призначалося не більш як дванадцяти днів на рік з хати, так як тодішня система господарства не вимагала більше робочих днів». «Все сприяло тут добробуту народу. Але, подібно всякому юному суспільству, Українці відрізнялися безтурботністю щодо свого майбутнього, не збирали хліба в запас, покладаючись на плодючість ґрунту, навіть не орали на зиму (орати на зиму почали українці лише з XIX століття), і тому іноді неурожайний рік зненацька вражав їх всіма жахами голоду»²⁰.

Демографічні алгоритми на Дніпровському Правобережжі призводили до знелюднення краю на певних етапах. В інші періоди, зокрема під час правління Олександра й Казимира Ягеллонів, які, «даруючи якому-небудь князю у володіння тутешні землі на відстані від Синюхи до Тікича і від Росі до гирла Тясмина, іменовали на цих землях всього лише яких-небудь двох, трьох підданих; а років через сто, або півтора, ми знаходимо Західну Україну вже досить багатолюдною областю, а самі війни Богдана Хмельницького являються тому доказами. Пятидесяти-

²⁰ Там само. — С. 86, 87.

літній період *hosticum*, або руїни, із викладеними вище обставинами, перетворив знову Західну Україну в пустиню; а через піввіку Польське, вже чисто католицьке дворянство зробило її знову багатолюдною областю. В якості колонізаторів, магнати й шляхтичі діяли бездоганно: вони і не могли діяти інакше, адже в такому випадку землі їх залишалися б незаселеними пустинями. Але, вводячи початки громадянськості в нове населення України, вони безумовно повинні були ввести в ній і латинську, або по крайній мірі уніатську Церкву. Власне кажучи, це було явище дуже звичне, а не яка-небудь систематична пропаганда. Польські колонізатори України, заохочуючи народ на свої землі, повинні були нарешті потурбуватися і про релігійні його потреби»²¹. Далі зазначається, що ченці-базиліани ставали фундаторами майже всіх шкіл «на Україні», хоча їм активно протистояло тут «благочестиве» православне духовенство. «Греко-Руські ченці пустинно проживали в багатьох місцях на Україні, або займаючи старовинні монастирі, по лісах і Тясминських островах, або розсіявшись невеликими громадами по самотнім пустиням».

Не обійшов своєю увагою П. Куліш і проблеми Коліївщини, пояснивши це явище таким чином: «Гайдамацтво, тобто відкритий грабунок, було в Україні явищем досить звичайним, і так як воно відбувалось в поясненні деякої якби праведної помсти убогого над багатим, козака над Ляхом, то не знало ніякого сорому, ні вузди у своїх несамовитостях. В наш час дивно це чути, але внутрішні й зовнішні обставини Західної України XVIII століття самі породили — і повинні були неминуче породити — таке явище». В основі цього лежало релігійне протистояння між поляками й українцями. Накладало свою печать і заселення деяких місцевостей вихідцями з «Польської та Московської Малоросії».

Складні й різнобічні стосунки відбувалися і по лінії Північ—Південь: «Між Україною Польської держави і Запоріжжям ніколи не припинялись зносини, і «добрі молодці» являлися майже на кожному ярмарку в Умані і в других містах з виробами своїх зимників, хуторів та паланок. Вони приганяли туди коней, привозили рибу, хутра і тому подібні товари, і не всі виручені гроші пропивали на Українських ринках. За свою виручку вони добували в Польщі, як називали вони цей край, добру зброю й багату кінську зброю, порох, свинець, горілку, сукно, одяг та інше...» Водночас такі контакти розпалювали у козацької вольниці релігійну ненависть щодо поляків та євреїв. «Таким-то чином почалися набіги Запорозької вольниці, відомої під іменем гайдамаків, на землі, лише тільки заселені стараннями Польського дворянства. Письмові перекази не зберегли згадок про перші гайдамацькі набіги: але можна сміливо стверджувати, що ці набіги збігаються з початком колонізації Уманського, Чигиринського, Черкаського та інших округів. Старости, губернатори й поміщики Українські протиставляли їм власні подвірні хоругви, в котрих керувала шляхта, а рядові набиралися як із шляхти,

²¹ Там само. — С. 88.

так і з простих поселенців, і котрі складали гарнізони по фортецям, під назвою городових козаків. Окрім того, Польська «юнацька» молодь, полюбляючи військове ремесло за духом тодішнього життя, приходила на Україну з Польщі, щоб брати участь у боротьбі тутешніх хоругв з гайдамаками. Лише тільки отримувалася звістка про з'єднання гайдамаків у великий натовп і появи Запорожців, надвірні козаки і те, що звалося Українською партією, проводили проти них експедицію та пускали в хід свої військові хитрощі. Але у гайдамаків завжди були на Україні таємні доброзичливці, які давали їм вчасно звістку про засади, про сильні та слабкі місця, а почасти й схованку в своїх будинках і навіть монастирях... Так підготовлена була кривава драма 1768 року, відома в історії під назвою Коліївщини»²².

Через певний час П. Куліш знову повертається до цієї болючої для нього проблеми: «Маса народу змінюється повільно в своєму характері, і теперішній Малоросіянин все та ж людина, якою він був в 1768 році. Якщо ж в той час легко було Запорожцям підняти його на криваву справу, то це означає, що він був вже підготовлений іншими обставинами до Коліївщини. Я вже частково виявив пружини, котрими приведені були в рух пристрасті натовпу народного в Україні. Тепер представлю факт, котрий показує з одного боку досить збуджені до боротьби за віруми простонароддя, а з другого — нерозсудливі заходи місцевої влади у ствердженні в Україні унії, або, може бути, персональний фанатизм деяких із них».

«Переказами про набіги гайдамаків повні всі голови в Західній Малоросії, здатні утримувати легенди». «Але як цього не трапилося і повстання Залізняка та Гонти було даремним поривом Українців до самостійності» — робиться сумний підсумок. Не всі висновки дослідника сподобались би сучасним ура-патріотам. Але така своєрідність і категоричність у власних судженнях якраз і була характерною рисою «гарячого» П. Куліша.

Та повертаючись від розгляду конкретних історичних подій до більш широких узагальнень, Пантелеймон Олександрович приходиться до розуміння того, що «Ми й народ — одне й те саме, за моральним розвитком Малоросійського населення, але тільки він, з його усною поезією, являє, в духовному житті, перший період освіти, а ми — початок нового, вищого періоду... Ми, отже, лише багатосторонніші за своїх попередників, Українських бардів, але вони не полишили нас спадку про себе ні в якому відношенні». Подальші роздуми приводять дослідника до висновку про те, що «цивілізація різко розділила наше суспільство на дві частини, у відношенні способу життя й усього, що суди належить, і сліпці zostалися за межами нашого кола. Та вона не в силах була розірвати внутрішній зв'язок цивілізованої людини із залишками попереднього суспільства, а тому народна поезія відродилась в новому Малоросійському світі з усіма ознаками свого походження від поезії

²² Там само. — С. 92, 93.

старого світу... Що вийде із Малоросійського цивілізованого суспільства, мабуть, повністю відокремленого від свого минулого й такого, що доходить до потворності в бажанні до об'єднання із загальнолюдським життям, — ми не знаємо». І все ж під роздумами з цього приводу автор підводить ризику: «в моральній історії Південно-Руського племені рух людського духу в формах минулого не повинен залишитися без відповідних наслідків»²³.

Заглиблюючись у проблеми старовини, автор нагадує ті часи, «коли в мирному племені Полян утворилося войовниче і підприємницьке суспільство, під верховенством Балтійських Русів». А в зв'язку з цим, звичайно, піднімається і проблема вивчення «Слова о полку Ігоревім»: «Допустимо, що «Слово о Полку Ігоревім» — це твір, котрий незалежний від дум; але можливість Південно-Руського племені до епічної творчості не могла з'явитися лише із відродженням князівських дружин під формами козацтва. Існуючи в дану епоху, вона повинна була існувати й в епохи більш віддалені, як тому слугує доказом і приведена вище думка про аргонавтів Південно-Руських. Якщо ж за життя козаків про їхні подвиги вже склалися думи, то чому було князям не отримувати доброї хвали від сучасних їм Боянів?»²⁴

І далі з цього приводу: «Нехитро, що ці славослівія, наповнені власними іменами, як поема про Ігоря, і наші історичні думи, були перезабуті, коли в громадянському житті Південних Русів трапився перебіг, котрий разогнав і знищив талановитих співців їхніх, і що вони воскресли тільки з козацтвом. Подібне явище твориться перед нами і в даний час, не дивлячись на те, що все населення Малоросії залишається на місці і що лише нові стихії громадянського життя заступають місце старим».

Але на доповнення до розглянутих тут самоназв автохтонного населення півдня Східної Європи в XIX ст. слід згадати й ще про одне спостереження Пантелеймона Олександровича: «Я уже був у Білій Церкві, в Корсуні, в Кумейках, де боротьба племінних переконань зафіксована смертю багатьох тисяч їхніх захисників. Накінець я в'їхав до Черкас — міста, по котрому старинні Великоросіяни називали усіх своїх південних співплемінників Черкасами. З якого часу ствердилася на півночі думка, що виражена таким ім'ям, невідомо; але прекрасно, що неграмотні мешканці Малоросії ніколи не засвоїли собі ім'я Черкас, як і імені Руських. Малоросійські простолюдини, на питання: «Звідки ви?» будуть відповідати: Із такої-то губернії; але на питання: «Хто ви? який народ?» не знайдуть іншої відповіді, як тільки: «Люди так собі народ та і годі». — «Ви Руські?» — «Ні». — «Хохли». — «Які ж ми Хохли?» (Хохол — слово лайливе, і вони його відкинуть). — «Малоросіяни». — «Що то за Малоросіяни? Намъ його й вимовити важко» (Малоросіянин — слово книжне, і вони його не знають). Словом, земляки наші, предоставляючи

²³ Там само. — С. 182, 183.

²⁴ Там само. — С. 195.

називати себе Руссю, Черкасами і чим подібно, самі себе називають тільки людьми і не присвоюють собі ніякого власного імені»²⁵.

На закінчення можемо зробити один основний висновок: П. Куліш, як один із найбільш блискучих представників української інтелігенції свого часу, вивчаючи етнографічні та загальноісторичні проблеми автотонів розглянутої території, для їх характеристики в основному використовував два терміни — «український» та «малоросійський», практично пропорційно один до одного, і як синонімічні поняття. Це він робив не лише на сторінках вищерозглянутої праці, а зокрема і в листуванні з І. Пулюєм — теж з одним із славних синів українського народу²⁶.

Так, у листі від 16 червня 1874 р. П. Куліш пише: «Хвалити Бога, маю шматок хліба на Україні, та не маю такого присмаку до його, якого бажав би». І далі: «Слухають Українці всячину, та віри не імуть нікому». Потім, від 1 грудня 1875 р.: «Любий друже Іване! Галицька Ваша Українщина иде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гетьманщину». Вже від 3 серпня 1878 р.: «Тепер я переписую и поповнюю нову книгу “Отпаденіє Малоросії от Польши”». І від 30 травня 1881 р.: «В кінці додамо огляд науки про Малоросію давню і нашого часу. Як розум вияснив собі те, що було колись и що діялось за нашого часу в літературній Малоросії подніпрянській и подністрианській».

А тепер перейдемо до творчості Миколи Івановича Костомарова — одного із апологетів українського націоналізму XIX ст.

«Народ, який населяє в даний час більшу частину Галичини й Буковини, Люблінську губернію Царства Польського, губернії Російської імперії: Подольську, Волинську, Київську, частину Гродненської й Мінської, Чернігівську, Полтавську, Харьківську, Катеринославську, землі війська Кубанського, який складає значну частину населення в губерніях: Воронезької, Курської, Херсонської, який має свої поселення в губерніях: Саратовській, Астраханській, Самарській, Оренбурзькій і землі Війська Донського, народ, який називають малоросами, українцями, черкасами, хохлами, русинами і просто руськими...» — такими словами розпочинається вступна частина одного із найбільш відомих творів М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Устами цього видатного гетьмана дослідник також маркує заплановані ним кордони середньовічної козацької держави: «буде з мене й України, Подолії, Волині; досить достатку в князівстві нашому по Холм, по Львів та Галич. А ставши над Віслою, повідаю дальнішим ляхам: Сидіть ляхи! Мовчіть ляхи! Дуки в князів туди зажену, а будуть за Віслою кричати, я їх певне і там знайду; не позостанеться ні одного князя, ні шляхтюка на Україні, а хоче чи котрий з нами хліба їсти, нехай же війську запорозькому слухняний буде, а на короля не брика»²⁷.

²⁵ Там само. — С. 235.

²⁶ Іван Пулюй — Пантелеймон Куліш: Подвизники нації. — К., 1997. — С. 216, 217, 221, 232, 249.

²⁷ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — К., 2004. — С. 19, 230.

Цей громадський і політичний діяч, дослідник історії, переважно України, Росії та Польщі, археограф і архівознавець, фольклорист та етнограф, письменник і публіцист, ще навчаючись у Харківському університеті, дійшов висновку, що історія — це насамперед усе історія народу, а не держави²⁸.

У своїй багатогранній творчій діяльності Микола Іванович не обійшов і тему вивчення самоназв сучасних українців, які використовувалися в їхньому історичному поступі, починаючи з часів раннього середньовіччя і до його сьогодення. Тож на цьому питанні і зупинимомося детальніше.

В уже згаданій праці, на її перших сторінках, розповідається про розселення згідно з літописними повідомленнями в південній зоні східнослов'янської ойкумени дулібів, лучан, бужан, волинян, тиверців, уличів, хорватів, древлян, полян, суличів, сіверян. Також висловлюється думка, що частина «південноруського племені» (вірогідно, східної групи) з якихось причин у прадавні часи була відкинута далеко на північ — до озера Ільмень і там заснувала Новгород. Таку гіпотезу він наводить і в інших своїх наукових доробках, в котрих згадується ще й плем'я антів. А високий рівень розвитку «південнорусів» пояснює тим, що «Давнє знайомство з греками, вірогідно, сприяло цивілізації південноруського народу»²⁹. Щодо літописних племен загалом, дослідник використовує й назви «південні слов'яни», «південноруські народці», «руси-поляни», «південноруські слов'яни», «русини» або ж «слов'янські народи, підвладні Києву».

При цьому зазначається, що болгари є найбільш близькою до руських слов'ян народністю. Щодо дунайського регіону згадується у шойно наведеній праці й українська назва: «Побратимство ніколи не припинялося в Україні, як і в дунайських слов'янських землях».

Але щодо південноруської території у М. Костомарова вбачається й певна етнічна єдність, починаючи з часів князювання галицько-волинського зверхника Романа Мстиславича: «В Південній Русі прокидається начебто свідомість єдності... Народ південноруський шукав уже особистість, біля якої хотів згуртуватися в єдності своєї національності»³⁰. А між термінами «Руська земля» та «Україна» ставиться знак рівності.

Проблема неоднорідності населення Півночі та Півдня східнослов'янського світу — «великоруської» та «малоруської» або ж «південноруської» народностей — окремо розглядається в праці «Дві руські народності». А формування цих відмінностей розпочинається у стародавні часи, коли слов'яни розділилися на склавів, антів та венедів.

²⁸ Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Том 5. — С. 226—228; Куликово поле. Большая иллюстрированная энциклопедия. — Тула, 2007. — С. 276.

²⁹ Костомаров Н.И. Черты южнорусской истории // Н.И. Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 15.

³⁰ Там само. — С. 81.

Пізніше, «в XV столітті розрізнялися на материці теперішньої Росії чотири відділи східнослов'янського світу: Новгород, Московська держава, Литва і Русь; в XVI і XVII, коли Новгород був стертий, — Московська держава, Литва і Русь. На сході ім'я Русі сприймалося як приналежність до одної спільної слов'янської сім'ї, розгалуженої та роздробленої на частини, на південному заході це було ім'я гілки такої сім'ї. Суздалець, Москвич, Смолянин — були Руськими за тими ознаками, котрі слугували органами їхнього спільного об'єднання за походженням, за вірою, за книжковою мовою та поєднаною з нею освітою; Киянин же, Волинець, Червонорус — були Руськими за своєю місцевістю, за особливостями свого народного, суспільного та домашнього побуту, за норовами та звичаями... Оскільки злиття земель було справою спільною, то древня назва, котра використовувалася в давнину для означення усїєї федерації, зробилася народною і для східної Русі; із часом загальні начала поглинули розвиток окремих: з ім'ям Русі для них здавна поєднувалося загальне, порівняльне, об'єднувальне... Ім'я Руського зробилося й для півночі, і для сходу тим же, чим з давніх літ залишалося, як винятковий здобуток південно-західного народу... У південноруського народу начебто було вкрадене його найменування. Роль повинна була переміститися у зворотному вигляді. Оскільки в давнину північно-східна Русь звалася Руссю лише в загальному значенні, у своєму ж приватному мала власні найменування, так нині південноруський народ міг називатися Руським в загальному значенні, але в приватному, власненародному, повинен був знайти собі іншу назву». У найзахідніших районах розселення східних слов'ян «руська» назва (на кордонах з поляками, угорцями та іншими сусідніми народами) ще довго залишалася стабільною у використанні, але цього не було в їхніх північно-східних родичів. «Тут назва Руського повинна була замінитися такою, яка б позначала ознаки відмінності від Східної Русі, а не подібності до неї. Цих народних назв було багато, і, правду мовити, жодне не було цілком задовільним, може тому, що свідомість власненародності не зовсім виробилася. В XVII столітті з'явилися назви: Україна, Малоросія, Гетьманщина, — назви ці мимоволі зробилися нині архаїзмами, бо ні та, ні друга, ні третя не охоплювали сфери усього народу, а позначали лише місцеві й тимчасові явища його історії. Вигадана в останній час назва Південнорусів залишається поки що книжною, якщо не назавжди залишиться такою, тому що навіть за своїм складним видом як то невітшно для повсякденної народної мови, що не дуже полюбить складні назви, на котрих майже завжди лежить відбиток задумливості, частково вченої вигадливості»³¹.

Багато в чому така концепція розвитку самосвідомості в різних частинах східнослов'янського світу виявилася правильною. В першу чергу це стосується «переміщення» назви «Русь» із південної зони на північний схід, що показало і більш докладне вивчення даної історичної

³¹ Костомаров Н.И. Двѣ русскія народности // Н.И. Костомаров. Собрание сочиненій Н.И. Костомарова. — СПб., 1903. — Книга первая. — С. 37, 38.

теми³². Але щодо назви «Україна» та її закріплення на півдні східно-слов'янської ойкумени прогнози М. Костомарова виявилися хибними.

Водночас можна погодитися з його думкою, що Південна Русь досить рано пішла власним шляхом свого історичного розвитку, на відміну від північно-східного регіону, котрий із середини XII ст. Микола Іванович називав «Ростово-Суздальсько-Муромсько-Рязанською землею» (а не Руссю). Тут нова великоруська народність почала формуватися із представників різних гілок східних слов'ян. На півдні ж староруські елементи виступили пізніше «блискучим метеором» у формі козацтва.

Говорячи ж про ментальність (за сучасною термінологією) двох східнослов'янських народів, то їхні відмінності полягали, на думку дослідника, у таких рисах: «плем'я південноруське мало відмінним своїм характером перевагу індивідуальної свободи, великоруське — перевагу спільності. За корінним поняттям перших, зв'язок людей базується на взаємній згоді, і може розпадатися при їхній незгоді; другі тягнулися встановити необхідність і нерозривність раз встановленого зв'язку та саму причину встановлення віднести до Божої волі, а, відповідно, виключити з людської критики. В однакових стихіях суспільного життя перші засвоювали дух, другі бажали дати йому тіло; в політичній сфері перші були здатні створити всередині себе добровільні товариства, пов'язані настільки, наскільки до того вимагала пекуча потреба, і міцні настільки, наскільки існування їхнє не заважало незмінному праву власної свободи; другі бажали створювати міцне обцинне тіло на вікових началах, проникнуте єдиним духом. Перше вело до федерації, але не зуміло повністю створити її; друге повело до єдиновладдя та міцної держави: довело до першого, створило друге. Перше виявилось багато разів нездатним до єдинодержавного життя. В давнину воно було пануючим на руському материкі, і коли прийшла неминуха пора або загинути, або об'єднатися, повинно було мимоволі зійти зі сцени й поступитися першістю другому. У великоруському елементі є щось величезне, творче, дух стрункості, усвідомлення єдності, панування практичного розуму, що вміє вистояти у важких обставинах, вловити час, коли треба діяти, й використати його, настільки потрібно. Цього не показало наше південноруське плем'я. Його вільна стихія призводила або ж до розладнання суспільних зв'язків, або до водвороту спонукань, котрі крутили білчачим колесом народне історичне життя. Таким показало нам ці дві руські народності наше минуле»³³.

Важливими для дослідника є і козацькі часи. В першу чергу слід згадати його працю «Південна Русь в кінці XVI ст.», котра спочатку була подана як магістерська дисертація під назвою «Про причини та характер унії в Західній Русі». Але цей варіант роботи було заборонено і знищено за відхід від офіційного трактування теми (за рекомендацією цер-

³² Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007. — С. 201—207.

³³ Костомаров Н.И. Двѣ русскія народности. — С. 55, 56.

ковнослужителів). Тож аж за чверть століття вона вийшла під новою назвою.

«Руська» термінологія в ній представлена в достатньо значних обсягах: «руський край», «руські», «руські люди», «міста руські», «землі руські», «руське православ'я», «землі південноруські», «пани південноруські», «руські єпископи», «руська церква», «руське читання», «руські пани», «руська віра», «малоруські літописи». Але тут присутні й суб'єктивні думки про те, що Польща перемагала Русь власною цивілізацією; що поляк ставав для руса істотою вищою, та і лях починав вважати себе таким; що для руської національності основною ознакою стало православ'я. Слід вказати і на те, що окрім запорожців виділено ще три різновидності козаків — панські, реєстрові і вільні. Останні «наповнювали й придніпровські степи, і Запорожжя, і по Україні бродили вільними «купами»³⁴.

Взагалі, «український» та «запорозький» регіони чітко розподіляються за територіальною ознакою. Зокрема, наводиться приклад, як у 1590 р. на Дніпрі було збудовано укріплення з метою перервати зв'язки між власне Україною та Запорожжям — у зв'язку з частими переміщеннями окремих небажаних елементів та військовими нападами на південноруські території.

Характеризуючи ж відоме повстання К. Косинського 1592 р., який бажав відторгнути Русь від Польщі, Микола Іванович зазначає: «Родом він був шляхтич руської віри із Підляшшя. Як він попав у казачтво — ми не знаємо; як і невідомо, якого роду казаками він початково керував. Він кинув клич, і до нього звернулася різнорідна вольниця України»³⁵.

І взагалі, «українська» назва все частіше починає використовуватися в тексті даної праці: «Косинський, повернувшись в Україну...»; «Одні поповнювали ряди козаків зверх реєстру; другі ховалися в дніпровських пустинях, готові на перший клич заколоту з'явитися в Україні; треті складали своєвільні ватаги в Україні»; «українські шляхтичі»; «в козацьку Україну»³⁶.

Питома вага «української» термінології збільшується в праці «Гетьманство Виговського». Вже на самому початку цієї роботи її автор зазначає, що «27 липня 1657 р. гетьман Богдан Хмельницький зійшов в могилу. Переворот, проведений ним, залишився незакінченим; питання, що виникли в його епоху, не були вирішені. Від'єднавшись від Польщі, Україна не з'єдналась ще з Московією в одне тіло і, залишаючись із своєю окремішністю, повинна була служити предметом між сусідами, котрі хотіли нею заволодіти. Український народ не мав політичного виховання, щоби виграти свій процес в історії і на самотніх началах організувати струнке громадянське ціле. Вже в самому існуванні козацтва

³⁴ Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века // Н.И. Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 147.

³⁵ Там само. — С. 152.

³⁶ Там само. — С. 154, 155, 165.

заклучались, за тодішніх обставин, причини внутрішнього безладдя, котрі повинні були розрушити неутверджене на розумних основах та недобудовану політичну споруду. Справа звільнення України зроблена була цілим народом; в часи боротьби з Польщею, всі українці були рівними козакам; але тільки як скоро боротьба стихла — народ розпадався на козаків і посполитих; перші повинні були зі зброєю в руках стояти на сторожі виникаючого нового порядку речей; другі — повернутися до мирних занять громадянина і селянина»³⁷.

Далі він акцентує увагу на взаємовідносинах запорожців та реєстрового (городового) козацтва, що має безпосереднє відношення й до розглядуваної у даному випадку теми:

«Запорожці не бажали підпорядковуватися владі гетьмана. Але думка про відділення Запорожжя, з величезними степами з обох боків Дніпра, не могла ще розвинути в той час, при постійному зв'язку з Україною; зв'язок цей підтримувався натовпами захожих, незадоволених порядком у Гетьманщині. Запорожці, рахуючи себе квітом козацтва, вихвалялися, що не городові козаки, а вони перші вибрали Богдана Хмельницького; що війна, котра звільнила Руську Землю від Польщі, вийшла із Запорожжя. Запорожці говорили, що тому й нині не городове, а низове козацтво повинно переважно розпоряджатися справами України; що ні вибір гетьманства, ні якась друга політична справа, не може бути проведена без згоди Січі. Запорозькі старшини вибиралися й скидалися натовпом, за свавіллям черні. Такий порядок вони бажали, мабуть, поширити у всій Україні; простим козакам це подобалось, посполству, що хотіло рівноправ'я, ще більше, — і тому Запорожжя притягувало до себе простих козаків та посполство, і всяке міроприємство, розпочате запорожцями, могло мати успіх в масі Українського народу»³⁸.

Ще далі розкриваються певні протиріччя між жителями Південної та Північної Русі, котрі зокрема вилилися в незгоду частини українських козацьких та шляхетських родин з політикою тісних взаємовідносин з елітою північного сусіда. Інша частина тогочасної вітчизняної еліти заперечувала спроби процесу потепління у відносинах із сусідом західним. Піднімалося й питання про незалежність України, вибору нового митрополита після смерті Сильвестра Косіва (при цьому луцький, перемишльський та львівський владики вже іменувалися істориком польсько-руськими єпископами). Але, як це не парадоксально, на його думку, багато українців, боячись Польщі, тоді ще все ж тягнулися до неї.

Цю ситуацію вчений зокрема пояснював тим, що «малоруський народ не любив москалів. Незважаючи на єдність віри і племені, між двома гілками руського народу було досить багато відмінностей в нормах, характері, поняттях та способах життя. Історія цілої низки по-

³⁷ Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Собрание сочинений Н.И. Костомарова. — СПб., 1903. — Книга первая. — С. 309.

³⁸ Там само. — С. 310, 311.

передніх століть, упродовж котрих ці гілки розвивалися окремо одна від одної, не минула марно. Малоруси бачили в москалях досить багато не лише чужого, але й протилежного. Дикі і свавільні вчинки царських ратних людей дратували народ, збуджували ненависть та острах, і вже в той час народ лякали чутки, що Москва хоче заповнити Україну своїми людьми й силоміць вводити між малорусами свої московські звичаї»³⁹.

В такій ситуації І. Виговський — друга людина в Україні після Б. Хмельницького — вчасно опинився на потрібному місці. Та й та ж Польща не бажала залишати Україну без свого впливу, а тій ще й загрожував Крим — почалися нові переговори з ханом. Про всі ці дипломатичні перепетії повідомляв український літописець, котрий зазначав і про поширення чуток про те, що в Україні бажують по містах (Києві, Чернігові, Переяславі, Умані тощо) розсадити великоросійських воевод з їхніми військами.

А зі свого боку Запорожжя тоді інтригувало проти нового гетьмана та зверталось до царя з проханням введення в Україну його військових підрозділів, а також московського управління. На що І. Виговський наказав своїм підлеглим розірвати торговельні зв'язки із бунтівним Низом. Це, своєю чергою, призвело до нападу бунтівників на чолі з Я. Барабашом на миргородські території. Сам гетьман направив до Москви посольство, члени якого відстоювали думку, що Запорожжя не є чимсь особливим, а складає частину того ж Війська. У відповідь на це на південь царем були направлені власні спостерігачі.

Ще від часів Богдана в Україні перебувала маса іноземців — сербів, волохів, поляків, німців, які шукали для себе кращої долі та достатку. Багато із них, під командуванням І. Сербіна, а також малоросіян на чолі з І. Богуном, І. Виговський послав на бунтівну Полтаву з метою захоплення полковника М. Пушкаря, який вірою і правдою служив цареві. А з ним тривало загравання через переговори та листування. Вивчалось й питання про введення в «знатні міста Малої Росії» (Чернігів, Ніжин, Переяслав тощо) московських сил та створення там їхніх гарнізонів. Взагалі, «малоросійські» й «великоросійські» назви багато разів згадуються під час характеристики подій цього періоду. Паралельно з назвами «українських» міст їх іноді називають і «черкаськими» або ж «малоросійськими».

«Між тим, прибув до Києва новий воевода, боярин Василь Борисович Шереметьєв із 1159 драгунами і з 413 стрільцями. Бутурлін попрощався з Україною, де його полюбили: він умів якось ладити з народом, і хоча й при ньому ратні люди часто сперечалися та билися з місцевими, але він не потурав їм.

Боярин Шереметьєв приїхав в Україну з розумінням своєї національної зверхності сили — із зарозумілістю. Число недобррозичливців збільшилося... Підозрілий, він почав вбачати зраду: не подобався йому і Великий

³⁹ Там само. — С. 314, 315.

Росії вільний дух українців»⁴⁰. Надалі конфлікт лише поглиблювався: якщо раніше прикордонні московські воеводи відправляли в Україну своїх людей для збирання інформації на місцях, і це відбувалося без протидії з українського боку, то тепер їх почали затримувати й садити до буцегарень. Одночасно «українські молодці Сіверської Землі» розпочали цілими ватагами набігати на Севський уїзд і грабувати тамтешні поселення великоросів.

При цьому одночасно на Сейм до Варшави була відправлена від гетьмана делегація начебто для вирішення питання про те, що коли Польща возз'єднається з Московією, то Україна могла б на рівних вступити до складу нового державного утворення. Та російська сторона на присутність українців під час двосторонніх переговорів не погодилася. Незважаючи на такий стан відносин, поляки активно працювали в Україні, схиляючи її на свій бік. А сам Виговський побоювався, що коли у Москві дізнаються про його орієнтацію на Польщу, то звідти війська швидко почнуть рухатися «в Малоросію». Тому вірні гетьману підрозділи своєю чергою рушили до меж «малоросійського лівобережного краю».

Врешті-решт усі ці події призвели до укладення Гадяцької угоди, в якій зокрема декларувалося, що «Україна, тобто Землі, які включали тодішні воеводства: чернігівське, київське та брацлавське (теперішні губернії: полтавську, чернігівську, київську, східну частину волинської та південну половину подільської), — оголошувались вільною й незалежною країною, возз'єднаною з Польщею під ім'ям Великого Князівства Руського, на правах Великого Князівства Литовського, так що Річ Посполита повинна була створити союз рівних між собою і однаково вільних республік — Польської, Литовської та Руської під управлінням короля, вибраного трьома об'єднаними народами... всі доходи і побори з українського народу звертати лише на потреби Великого Князівства Руського... війська під командуванням руського гетьмана... без дозволу руського уряду... руські хотіли розширити обсяг свого князівства й приєднати до нього воеводства: волинське, подільське, белзьке... і Червону Русь, — краї, де народ говорить південноруською мовою і де правила раніше руські князі»⁴¹.

У згаданій науковій праці надалі використовуються терміни «малоросійські поселення», «межі Малоросії», «великоросіяни», «Мала Росія», «Україна», «українські села» «малоросійський народ», «лівобережна Україна», «черкаси». Зокрема це зафіксовано під час опису ситуації, коли «в Україні виникло два управління й два гетьмани», а сам І. Виговський почав розсилати універсал із закликами на власну підтримку. При цьому М. Костомаров також зазначає, що цей документ спершу налякав українців на правому боці Дніпра.

Тривало й ідеологічне протистояння в самій Варшаві з приводу рівноправ'я в межах нового утворення між Польщею, Литвою та Ук-

⁴⁰ Там само. — С. 350.

⁴¹ Там само. — 364–366.

раїною. Його противники виступали із такими запереченнями: «У політичному відношенні Гадяцький договір розриває давній договір Казимира з Руською Землею, знищує старий устрій, вводить новий: Русь, давня провінція Речі Посполитої, домовляється з нею як начебто чужа країна: ми повинні допустити вигнання із Русі старинного дворянства для того, щоб ввести нове; повинні терпіти холопів в самому сенаті. Очевидно, що руське князівство, котрого вони домагаються, буде зовсім незалежна держава, лише за ім'ям поєднане з Річчю Посполитою. Цього мало: чи можемо ми сподіватись, щоб український гетьман міг бути вірним слугою короля та Речі Посполитої, коли він отримає майже царську владу і матиме в розпорядженні кілька десятків тисяч війська?»

Прибічники можливого союзу своєю чергою їм відповідали: «Ми будемо охороняти свободу України або Русі та її народу, а козаки — нас... за приєднання України до Речі Посполитої, і через те ми побачимо в них любов до спільної вітчизни»⁴². Але то були лише декларативні виступи для заспокоєння козацького боку.

Насправді практично ніхто із представників польської шляхти в майбутньому не думав і не збирався додержуватися Гадяцької угоди. Багато було її противників і в самій Україні. Тож після славної перемоги під Конотопом 1659 р. й подальшого краху політики у польсько-українських взаємовідносинах на паритетному рівні можна було дійти лише одного, досить песимістичного, висновку: «Так скінчилося гетьманство Виговського; з ним закінчилося й Велике Князівство Руське. І українці, і поляки були не в змозі: перші — зрозуміти цей плід творення голів, які стояли на рівні з народом, другі — з честю і прямою зберегти дане слово. Ці міжусобні смути роз'ятрили Україну морально й фізично»⁴³.

Зовсім відрізняється ситуація із використанням терміна «Україна» у відомому трактаті «Закон Божий (книга буття українського народу)», котрий було прийнято членами Кирило-Мефодіївського братства як програму їхньої подальшої діяльності щодо поширення національного відродження України⁴⁴. В 25 із 109 параграфів у ньому використовується лише «українська» назва батьківщини:

«74. А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

75. І поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділиво і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські поміж собою.

76. І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, коли кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і

⁴² Там само. — С. 391—393.

⁴³ Там само. — С. 403.

⁴⁴ Костомаров М.І. Закон Божий (книга буття українського народу). — К., 1991. — С. 11—32.

були козаки між собою рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

80. І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

81. Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не молються Богу, ніде муж не любить так своєї жони, а діти своїх родителей.

82. А коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-християне повірили, бутім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з'явились братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинна віра і що там і єресі жодної не з'явилось.

86. Але так не зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили й прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але ненадовго.

87. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, нерозділимо і незмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

88. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

89. Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

90. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилити голову.

92. Але всього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її на половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу.

93. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії:

94. І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запановали пани над більшим остатком вольного народу.

96. А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійца мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

97. І пропала Україна. Але так здається.

98. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

100. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

101. Бо голос її, голос, що звав всю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки [конституція 5. 05. 1791 р.], щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; і того хотіла Україна за літ 120 до того.

102. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

103. І сей так і треба, бо вона не послухала Україну і погубила сестру свою.

104. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятає зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними.

105. І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя [декабристи 1825 р.] і панство і установить Реч Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

108. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан [словенців], ні у сербів, ні у болгар.

109. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на це місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждуущи, той бысть во главу»».

Така ж ситуація прослідковується із текстом відозви «Брати українці», теж написаної М. Костомаровим:

«1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся незмісимо з другими, так, кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки-хорутани, ілліро-серби і болгар.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу, прочитаєте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було»⁴⁵.

А тепер слід знову повернутися до «Богдана Хмельницького», якого Микола Іванович почав писати практично одночасно із вищецитованим «Законом Божим», але опублікував уже після репресивних дій з боку царського уряду проти нього особисто та проти інших членів Кирило-Мефодіївського братства — в першу чергу проти Т. Шевченка.

«Українську» термінологію він використовує вже під час характеристики початкового етапу національно-визвольних змагань під проводом славного гетьмана. А всі назви можна згрупувати в кілька блоків.

Звичайно, в першу чергу, слід вказати на такі, як «Україна», «плодовита матір козацька Україна», «козацька Україна», «незалежна Україна», «київська Україна», «Україна — земля обітована» (так називали її поляки).

Також часто зустрічається етнічне визначення автохтонів — «українці», «україно-руський народ», «український народ» та похідні від нього — «українські» козаки, замки, пани, старости, старшина, городки, населення, справи, герць, літописці, історики, повстання, чернь, помістя, купці, гетьмани, містечка і села, полонянка, повстанці-левенці, полки.

Слід вказати і на те, що географічне положення України й історичні умови вказували місцевому дворянину перехід до козацтва; що поселяни із Запорозжя в кінці XVI — на початку XVII ст. спочатку поверталися в Україну й українські міста, містечки, поселення. Взагалі розмежування України й Запорозжя на сторінках даної праці є досить частим: зокрема, говориться про набіги та втікачів до Запорозжя із України, а також про походи запорожців на Україну. Про «українські межі» та інші території східних слов'ян на півдні їхнього світу теж тут згадується: розділяються Україна і Сіверщина (або Сіверська земля), Волинь, Подолія чи Галичина й Україна. Із західного боку першим українським містечком визначається Любар; кордоном козацької землі називають спочатку Случ, а в інших випадках — це вже Горинь або навіть Вісла. Також йдеться про Слобідську Україну — то є «Україна вільна», на противагу старій Україні, де жителі терпіли від поляків; згадується і про кордон із Молдавією.

Не оминає автор і теми союзу українців з московитянами, хоча ці взаємовідносини не завжди проходили гладенько. Зокрема це стосується суперечок царських послів з помираючим гетьманом у Чигирині, коли наочно проявилась різниця півдня і півночі Русі. А висновком зі сказаного є констатація того, що Україна була запруджена ворогами з двох боків, і вони готувалися знищити в ній усяке зародження «руської» незалежності.

Згадується Миколою Івановичем і відносно нетипова для місцевого населення назва «черкаси»: тоді, коли король і пани польські були раді

⁴⁵ Там само. — С. 33.

заспокоїти протистояння з черкасами; так автохтонів називає московський дяк, відсилаючи інформацію про них; царські воєводи писали до своєї столиці, що в Київ слід відправити більше ратних людей, пояснюючи це «хиткістю черкаською».

Але набагато частіше, ніж «черкаське», використовує дослідник «руське» найменування. Всі ці випадки теж можливо розбити на кілька блоків.

У першу чергу, це «Русь», «Південна Русь», «Руська земля», «південноруські землі, де ще в ХІІ столітті існувала назва Україна», «Червона Русь». А від цього місцеве населення іменується як «південноруський народ», «південноруси», як і «руські українці», «руські», «русини», «руський православний народ», «природний руський», «руський народ», «народ руський благочестивий», «народ південноруський і самі козаки». Також в окремих випадках йдеться про те, що коли думка про відторгнення Русі виникла, то її носіями стали козаки; про гілки руського народу — південноруську, білоруську та великоруську. Часто трапляються і «руські» похідні: козаки, народність, жителі, край, дворяни, кров, літописці, міста, поселення, церкви і монастирі, городяни, львівське руське братство. Згадуються й карпатські горці — люди за походженням і вірою руські, як і московські руські. А подолян названо найупертішими з усіх південнорусів.

Говорячи ж про взаємодію нових союзників, вже після укладення Переяславської угоди, в першу чергу зазначається спільна воєнна акція в прикарпатському регіоні, де спільно діяли полки московитян і руських. Але іноді представників обох народів об'єднано під одним найменуванням: руські, як московські люди, так і козаки; обидва руських війська — козацьке й прислане в Україну великоросійське; об'єднані руські війська. Та інколи вони й розрізняються: у 1656 р. король направив до руських відразу два посольства — одне до Хмельницького, а друге до царя. Та фіксувалися й певні суперечливі тенденції у взаємовідносинах представників цих народів. Зокрема малорусам поведінка великорусів була не до вподоби, адже їм зовсім не хотілося, щоб москалі, з якими вони досить різнилися у норових, селилися на їхній землі.

Згадавши «малоросійський» термін, наведемо ще кілька прикладів використання його для характеристики місцевого населення на землях сучасної України. Так, у промові на Переяславській раді гетьман зазначав: «ми з православ'ям Великої Русі одне тіло Церкви, яка має главою Ісуса Христа. Цей великий цар християнський, жалобившись над нестерпним озлобленням православної церкви в нашій Малій Русі, не погребувавши нашими шестирічними молебнями, схилив нині до нас милостиве своє царське серце й прислав до нас своїх великих ближніх людей із царською милістю...» Потім почали читати заготовлені умови, на котрих Україна повинна з'єднатися з Московією. Найголовніші із них були: цілісність Південної Русі з обох боків Дніпра, де жили козаки, до лінії, затвердженої Зборовською угодою, тобто Україну

лівого берега Дніпра й на правому березі теперішню губернію Київську, частини Подільської та Волинської»⁴⁶.

Але по тому, під час акцій протистояння, противники союзу з Московою поширювали навіть чутки, що малорусів будуть примушувати замінювати чоботи й черевички на личаки. Досить активно опиралося переходу під московське духовне управління й малоросійське духовенство на чолі із самим митрополитом. Але після акта приєднання Малої Росії було все ж домовлено про те, що московські воєводи будуть перебувати в таких містах, як Чернігів, Переяслав, Ніжин та інших (але суперечки з цього приводу точилися ще досить довго).

Тож врешті-решт автор доходить досить песимістичного висновку про результати подальшого польсько-російського вирішення цієї історичної проблеми: «Хмельницький дивився в майбутнє, як показують його чисельні виступи. Він бачив, що Москва більше, ніж інші сусіди, зіпсує розпочату ним справу й залишить руський народ надовго під ярмом католицтва і панства. Крім того, брутальна поведінка московських людей із малорусами, на котру звідусіль приносилися йому скарги, недовіра до нього головуючих московських людей, недопущення українських комісарів до нарад між Польщею та Московією про долі руського народу, незадоволення проти Москви митрополита та значної частини православного духовенства, — все показувало йому, що з'єднання Південної Русі з Московською державою не може звершитися без розладів і потрясінь»⁴⁷.

Хоча початок епохи Хмельницького автором все ж оцінювався досить оптимістично і з розумінням історичного значення цих подій: «Упродовж дев'яти місяців 1648 року Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок руйнувався, стани змішалися й злилися в розумінні руського козака; зв'язок, що поєднував Україну з Польщею, був, мабуть, розірваний; але переворот залишався незакінченим; ще кипіло бродіння, і хто міг відгадати, що із нього вийде? Сусідні держави, котрі перебували з Польщею у ворожих стосунках, шукали тоді своєї користі у відносинах з Україною»⁴⁸.

Але у зв'язку з глобальними процесами в тогочасному українському суспільстві слід звернути увагу, в першу чергу в етнічному відношенні, ще на один бік даного твору М. Костомарова — на знання ним найменших подробиць національної приналежності багатьох історичних діячів, про яких говориться на сторінках цієї монументальної монографії.

Звичайно, в контексті вивчення даної проблеми спочатку слід звернути увагу на перехід у «польський стан» багатьох представників старої «руської» суспільної верхівки. Цей процес особливо активізувався в середині XVI ст. — за часів правління короля Сигізмунда-Августа. Говорячи

⁴⁶ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — С. 472, 473.

⁴⁷ Там само. — С. 531, 532.

⁴⁸ Там само. — С. 222.

про місцеве дворянство, вказується: «Воно приймало польський спосіб життя, засвоювало польські нориви й польську мову, що починала малопомалу замінювати руську. Разом з тим пани руські почали жити розкішніше... Сигізмунд-Август, який усе життя потурав полякам, влаштував з величезним, одначе, зусиллям з'єднання Великого Князівства Литовського з Польським королівством. Вся земля південноруська, якраз Україна (тобто теперішні губернії Київська й Полтавська), Волинь і Подолія на загальному сеймі були відділені від Литви й приєдналися безпосередньо до Польщі. Руські, як сказано було в акті, з'єдналися з поляками як рівні з рівними та вільні з вільними. Руські дворяни вперто опиралися цьому з'єднанню, одначе погодилися, заспокоєні клятвеними обіцянками вічної недоторканності своєї віри, мови, законів, — словом, повної цілісності своєї національності. Але те, що писалося на папері, неможливо було зберегти на ділі. Руське дворянство аж надто вже породичалося з польським життям, достатньо було просякнуте духом польської освіченості, стояло вже на шляху ополячення та повної зради тієї народності, котру ще офіційно визнавало за собою. Це вело до того, що руське дворянство повинно було зробитися чужим для народу, котрий, залишаючись, як і раніше, руським, перебував у нього під владою й свавіллям, тим більш необмеженим і важким, чим більше руські дворяни ставали подібними до поляків. Козаки, походючи в більшості з простого люду й залишаючись руськими, були його діяльною силою, а тому повинні були неминуче стати у вороже відношення до дворянства». І далі: «Руське дворянство легко піддавалося польському впливу й губило народність, а за народністю й віру предків... Таким чином зробилися козаки єдиними поборниками православної віри та руської народності»⁴⁹.

Такий козацький патріотизм поляки демагогічно інколи намагалися використати у власних цілях. Зокрема у 1637 р., коли до козаків прибули С. Потоцький та А. Кисіль, перший із них звернувся до воїнства з емоційним закликком: «Даремно хвилюєтесь, пани молодці; якщо б Речі Посполитій прийшлося використати меч проти вас, вона витягне його й знищить саме ім'я ваше. Хай на цих місцях проживають дикі звірі в пустелях замість бунтівного народу! Ви підете на Запорозжя! Що ж із цього? Дружин і дітей своїх залиште тут; тож, треба буде повернутися, й тоді прийдеться схилити голови під меч Речі Посполитої. Якщо ж ви лякаєте нас, що підете куди-небудь далі, на Дон наприклад, так це неправда. Дніпро ваша вітчизна. Другого Дніпра нема на світі. Дон неможливо порівняти з Дніпром. Там — неволя, тут — свобода. Як рибі не можна жити без води, так козаку без Дніпра, — чий Дніпро, того й козаки!»⁵⁰

Але то був поляк. Та тут наявний і перехід до іншої етнічної спільноти колишніх східних слов'ян. Ось як починав розповідь про цей факт Микола Іванович: «То був князь Ієремія. Рід його походив від Оль-

⁴⁹ Там само. — С. 27, 37.

⁵⁰ Там само. — С. 78.

герда: тому до прізвища Вишневецьких додається прізвище Корибут, за ім'ям Ольгердового сина, родоначальника цього дому. До епохи переродження південноруського дворянства Вишневецькі були захисниками православ'я. Один із його предків був гетьманом козаків й пізніше помер мученицькою смертю в Цареграді за віру. Батько Ієремії, Михайло, до кінця життя сповідував православ'я; домовина його досі стоїть у дерев'яній православній церкві у Вишневці. Молодий Ієремія був спочатку також православним, але був відданий на виховання дядьком до львівської єзуїтської академії. Ченці використали юність магната, вклали йому прихильність до католицтва, а православ'я виставляли з поганого боку. Ієремія змінив релігію й зробився поборником римського католицтва». Надалі він боровся не лише з православними українцями, але й з великорусами: «В часи війни з великорусами він так розорив великоруські українні міста і села, що великоруси прозвали його Палієм. Ще більшу жорстокість творив він над козаками після приборкання бунтів».

Але слід враховувати й економічний фактор у поведінці Ієремії: як зазначав український літописець, «Вишневецький із сімейством та із п'ятнадцятьма слугами виїхав із Лубен, назавжди попрощавшись з ними й заплакав про загублені маєтності... В Любарі пристав до нього натовп українських шляхтичів, які втекли зі своїх маєтностей при звістці про козацькі повстання... Потім, почувши, що Кривоніс відправлений проти його садиб, Ієремія рушив углиб України правого берега...»

Ще більш образно перехід на польський бік описав М. Костомаров в одному сюжеті, пов'язаному із відомим міжетнічним «медіатором» А. Кисілем, коли той разом із іншими польськими комісарами направлявся на переговори з козаками:

«Руські юрмилися біля них, кричали, свистіли, погрожували відібрати у них екіпажі, проклинали ляхів. Старий Кисіль, визираючи з екіпажа, казав їм зі смиренням:

“Ми не ляхи, друзі мої; я руський; мої кістки такі ж руські, як і ваші”.

“Твої руські кістки дуже обросли польським м'ясом”, — відповідали йому козаки».

Той самий «економічний» фактор, але у зворотному напрямі, діяв певною мірою і в інших випадках. Як приклад можна навести долю С. Наливайка: «особа надзвичайно важлива в історії розпочатої боротьби між південноруською та польською національностями, [він] був уродженцем міста Острога, де жила його сім'я і де старший його брат, Деміан, був придворним священником у князя Костянтина Костянтиновича Острозького, й користувався повагою, як один із учених захисників православ'я. Сам Северин Наливайко, брат священника, перебував на службі у князя Острозького і воював проти Косинського та його козаків. Усі обставини життя цієї людини, здавалося, тісно прив'язали його до шляхетського боку. У нього, окрім брата Деміана, жили в Острозі батьки, сестра і менший брат. У батька його був ґрунт (земельна ділянка) в Гусятині. Володар цього містечка, пан Калиновський, віді-

брав цей ґрунт і самого господаря за його протест так побив, що той помер від побоїв. Наливайко, озлоблений проти панського свавілля, став непримиренним ворогом всього панства й шляхетства і задумав продовжити справу Косинського».

Та й доля самого Б. Хмельницького дає можливість говорити не лише про патріотичність непересічних особистостей в ті часи: адже він пройшов вишкіл у єзуїтів в Ярославі, а його рід, за деякими відомостями, брав початок із люблінської шляхти (герб «Абданк» потім перейшов до України). За іншими даними — Богданів родовід починався із молдавського роду Богданів, які володарювали в Молдавії у XV ст. Та «Зиновія не любили пани, не любили й шляхтичі, поставлені у званні козацьких старшин; не любили його за відданість своєму народові, та ще й із заздрощів». А після сварки з Чаплинським — підстаростою Коцеполюського — та подальшої поразки у цій справі в королівських апартаментах у Варшаві він заявив: «Я вирішив мститися панам-ляхам війною не за свою лише образу, а за знехтування віри руської і за наругу над народом руським!»

Слід зупинитися ще на багатьох особистостях, які зробили свій вагомий внесок в історію українського народу. Серед них треба виділити в першу чергу таку непересічну людину, як Петро Могила: «Вчений, гарячий, що володів даром переконання так само добре, як до того мечем, коли служив у війську, улесливий і хитрий, нащадок молдавських князів і, відповідно, аристократ за народженням, цей чоловік під час сейму оволодів розумом своїх одновірців-дворян, давав їм поради, рухав до наполегливості й так їх зачарував, що всі бачили в ньому за поруку спасіння віри».

Не менш відомий був і вже згаданий І. Виговський, який походив із чисельного роду польських шляхтичів. Ще в молоді роки він здобув добру освіту, служив писарем у Києві, але через якісь негаразди опинився жовніром у кварцяному польському війську. Пізніше зайняв пост генерального писаря Війська Запорозького, а далі став й українським гетьманом.

Цей список прикладів зміни самосвідомості в ті часи можемо продовжити далі. Микола Іванович наводить такі подробиці із життя багатьох: «Абаз-паша, правитель Бессарабії, родом русин»; Карпо Павлович Гудзан, який в козацькому середовищі більше був відомий як Павлюк — «його називали також Павлюк Баюн чи Напіврус, тому що він був хрещений турок»; «дали старшинство Переяславському полковнику Саві Кононовичу, родом великорусу»; «Кричевський, шляхтич, але руської віри»; «пан Юрій Немирич. Предки його були руськими і володіли великими маєтками в Україні. В часи переродження руського дворянства родина Немиричів, як і інші, на вернула до католицтва; але сам Юрій не сповідував вже й католицької віри, а був заряджений еретицькими помилками»; «один козак, хрещений татарин, Філон Джебалай». Якраз останній на переговорах із польськими послами відповів:

«Майте ви собі свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостанеться». І таких прикладів можна навести ще чимало.

Але в цілому, аналізуючи доробок цього відомого дослідника у розгляді історичного поступу автохтонного населення півдня Східної Європи впродовж багатьох століть, слід зазначити: в наукових працях М. Костомарова русько/малоросійсько/українська термінологія представлена як тотожні поняття. Але цього не можна сказати про його публіцистику, розраховану не на коло колег-істориків, а на широку читацьку аудиторію.

Розглянемо погляди ще однієї непересічної особистості тих часів — М. Драгоманова, якого повною мірою можна характеризувати такими словами: «Чи не найвизначніша постать після Шевченка в українській суспільній думці XIX століття — Михайло Драгоманов, людина різнобічних наукових зацікавлень і прямувань, широкого діапазону практичної дії... між офіційними віхами біографії вченого — місяці і роки напруженої праці над собою, заглиблення в історію власного народу і народів Європи, прагнення осмислити шляхи людської цивілізації й на підставі цього змалювати ясну перспективу творчого саморозвитку України»⁵¹. А серед різноманітних проблем, котрими займався цей дослідник, знайшла місце й тема історичного розвитку українського народу і, зокрема, її етнічний аспект, на якому ми й зупинимося детальніше.

Як і інші його однодумці в справі відродження та розвитку українства, Михайло Петрович писав як російською, так і українською мовами. І, як і інші представники тогочасної вітчизняної інтелігенції, під час полеміки чи просто обміну думками зі своїми російськими колегами, він використовував «російську» термінологію, а для «внутрішніх потреб» — «українську».

Так, в роботі «Малоросія в її словесності» автор вказує на значний внесок цього краю в творення руської культури, виокремлюючи її в «південноруську» за найменуванням даної території — Південної Русі. Але цей внесок на час написання даної праці ще не був достатньо вивчений та оцінений. А це було помилково в принципі — адже «Малоросія за своїм положенням, етнографією та історією є перехідним членом від Росії до південно-західного слов'янства, а відповідно, й узагалі до південно-східної Європи». При цьому вплив на неї з боку Польщі був «далеко не виключно згубним, оскільки цей вплив був провідником європейського впливу взагалі»⁵².

При цьому він вказує на протяжність використання даного терміна починаючи з давніх часів, коли на розглянутих землях ще існувала Південно-Західна Русь, тобто прослідковує спадковий зв'язок місцевого населення від XII—XIII до XVI—XVIII ст.; вказує на високий рівень його освіти; досліджує вплив «Слова о полку Ігоревім» на пізнішу українську

⁵¹ Міщук Р.С. Сторінки великого життя // М.П. Драгоманов. Вибране. — К., 1991. — С. 605.

⁵² Драгоманов М.П. Малоросія в ее словесности // М.П. Драгоманов. Вибране. — С. 6.

поезію. Сама назва «Русь» у даному регіоні східнослов'янського світу, на його думку, вже в XIII ст. почала замінюватися терміном «Україна»; а «сепаратистську гіпотезу» М. Погодіна про появу тут малорусів лише у більш пізні часи вчений спростовує як таку, що не має під собою жодних підстав. Також цитує і слова Феофана Прокоповича: «Милість Божа Україну через Богдана Хмельницького звільнила й звеличила».

Поруч із «малоросійським» досить часто використовується й інший термін та його похідні: «Південна Русь», «південноруси», «південноруська народність», «південноруське суспільство», а також інші, про котрі вже згадувалося. При цьому ще й відзначається, що «Історик політичний не може не цінувати Запорожжя в справі підняття прапора руської народності». Адже «Південноруський історичний епос, повністю витвір козацтва, може краще за будь-що спростувати думку, що козаки Південної Русі були тільки розбійниками та шукачами зипунів, елементом анти-суспільним. За дивним збігом обставин у такому погляді на південноруське козацтво сходяться польські письменники та наші історики московсько-державного напрямку»⁵³. Також згадуються «пісні і думи малоросійсько-козацького епосу».

Але перехід до «української» термінології відбувається вже під час звернення до широкого читацького загалу. Це чітко прослідковується хоча б у його «Передньому слові» до «Громади» — збірника, що почав видаватися у Женеві. В поясненні мети цього видання говориться, що він «видається для громад тієї країни в царствах Росії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що звать себе українцями, русинами, русняками, а іноді й просто людьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. ін. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й в найдальших кінцях її люди пам'ятали добре про других земляків своїх...

Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, більше з начальством, і вивчені по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним людям про ті межі, в котрих живуть наші люди і в котрих лезить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн»⁵⁴.

⁵³ Там само. — С. 22, 29.

⁵⁴ Драгоманов М.П. «Передне слово» [до «Громади» 1878 р.] // М.П. Драгоманов. Вибране. — С. 276.

А прослідковуючи зростання самоусвідомлення українців упродовж певного часового відтинка, вчений зазначає: «В часи найбільшої сили козацтва українського, од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в наших людей знаття про те, що вони осібна порода людей, незважаючи ні на підданство якій державі або й на саму віру, осібна від поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького й др.), далі од московинів (універсали Виговського й др.), од тих і других (листи Петрика й січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними й стати всі вкупі й спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи»⁵⁵.

Прослідковує М. Драгоманов у даній праці й подальшу долю своїх земляків. І зокрема вказує, що після знищення козацтва в XVIII ст.: «Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії — Малоросія, тобто тільки Чернігівщина й Полтавщина, Слободська Україна, тобто Харківщина й далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люди з польської сторони в XVI—XVII ст., Новоросія, колишні Вольності війська Запорозького, котрі країни начальство ділило на губернії, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, зганяло наші і т. д.; в Польщі те ж саме робилось по воєводствах, причому більша частина наших країн залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна, — в Литовські! Скрізь на наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвалися одна від одної, і люди по громадах теж одірвалися одна од одного.

Після всякого безладдя й тяжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одне царство Московське, тільки старі порядки мало перемінились, хіба щодо польського панства ще прибавилось московське. Друга, менша частина, Галичина, дісталась під Цісарщину, під котрою теж зосталось панство польське, та ще й та Галичина, котра й під Польщею була окремим воєводством Руським, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина від Турції, зчеплено було наші громади з волоськими та над тими й другими було поставлено начальство німецьке»⁵⁶.

Та розуміючи, що «без минулого немає майбутнього», Михайло Петрович знову повертається до необхідності вивчення тих причин і факторів, що стали витоками такого становища українців. Це зокрема було зроблено ним у праці «Пропащий час. Українці під московським царством (1654—1876)», в котрій вже на початку він розмірковує про те, що «Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, особливо для нас, слуг “простого” українського народу... Одначе оглядатись назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років, після того,

⁵⁵ Там само. — С. 279.

⁵⁶ Там само. — С. 280.

як козаки українські за проводом Богдана Хмельницького піддалися під руку “царя Восточного, Московського” у 1654 р.»⁵⁷

Гіркі роздуми з цього приводу ведуться й далі: «Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні для “миру й освіти”, як і Дніпрові й Дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоч і Донові врзано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми лишимо! Ми зовсім не заздriamo “тихому Донові”, — хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще зосталось у нього, до других, ліпших часів, коли воно зійде буйним деревом. Тоді він непременно згадає, що колись Дон і Дніпро, які правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали українські кобзарі “славу війську Запорозькому і Донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка”». І продовжує: «що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були “свої собаки, котрих ми ж самі вигодували”, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли “безмозглих, упрямих хохлов”, ніж своїх, “руських”. Хіба допомоглось що-небудь великорусам од того, що терпіли рядом з ними і браття черкаси, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство “царя восточного”?»⁵⁸

Та все ж у найбільш популярній формі своє розуміння української проблеми М. Драгоманов виклав в окремій брошурі «Про українських козаків, татар та турків». Для початку в ній він пояснює, що «Земля, де тепер живуть люди, що говорять так, як писано цю книжку, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю звать тепер Московщину»⁵⁹. Й поточніше, що батьки наші слов'яни Руссю звалися ще тисячу років тому назад, а їхніми сусідами були хозари, половці та інші народи. Потім завойовники монголо-татари мало не спустошили Південну руську землю — Україну. А згодом знайшлися й нові господарі:

«Потроху підгорнула під себе Литва велику часть Білої Русі, а далі напала і на Україну. Українські люди боронились від Литви дуже мало,

⁵⁷ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876) // Пам'ятки України. — 1990, № 4; 1991, № 1. — С. 2.

⁵⁸ Там само. — С. 280.

⁵⁹ Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // М.П. Драгоманов. Вибране. — С. 175.

або навіть, як поспільство, то й зовсім не боронились. Робилось це так через те, що литв'яки, завоювавши Україну й Білу Русь, зоставляли все так, як було перше... За часи литовського панування українці знову почали посуватися до Чорного моря. Ї стало два великих царства: по обидва боки Дніпра, де Україна й Біла Русь, порядкували князі роду литовського, а далі на схід сонця і на північ, де Московщина, зоставили князі московські, старинного роду київських князів... Через кілька часу поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодилась злучити Польщу, Литву та Вкраїну з Білою Руссю в одну державу. Московський народ став потроху справлятися з тими татарами, що жили на Волзі, з казанськими та астраханськими, а Україна та Біла Русь ще раніше збулися тих татар, що жили коло Чорного моря.

На південь Україна простяглася до Чорного моря... Великий степ од Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею, і на ньому доволі мирно чабанували татари та українці. З городів і других осель сміливі люди ходили в степ на здобитки, і через те українські оселі все далі та далі посувалися у степ. Найкрайнішніми вкраїнськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по Дніпру вкраїнські оселі доходили аж до Чорного моря»⁶⁰.

Далі ситуація певною мірою змінювалася, але вона не стала сприятливою для України: в 1453 р. турки захопили Константинополь — Царград, а потім їм підкорився і кримський хан. Після цього татари, за турецького сприяння та за їхніми провокативними інсинуаціями, почали часто нападати на українські терени. «Що більше набігали татари, то далі посувався на північ український люд, і все більше пустіла наша земля».

«Року 1484-го зробив кримський хан Менглі-Гірей, приятель московського князя Івана Третього, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастир, трохи не всіх киян забрав у неволю і з дуже великим полоном вернувся в Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з наказу турецького султана мало не щороку почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межи українцями і татарами мало не двохсотлітня війна»⁶¹.

Це й стало однією з головних причин виникнення запорозького козацтва, у формуванні якого дуже активну участь на початковому етапі взяв Д. Вишневецький. Він навіть іноді виступав разом із донськими козаками, але підкреслюється, що то були не українці, а москалі, «що теж воювали проти татар, але не так дуже, як українські». Відділяє також дослідник Україну та її міста у територіальному відношенні від січових земель.

«Козаків вже намножилось, і українці почали вже таки в голові держати, щоб не тільки свою землю від татар та турків обороняти, але вкупі з сусідніми християнами зовсім Крим од татар одняти, турків од

⁶⁰ Там само. — С. 177.

⁶¹ Там само. — С. 178.

берега Чорного моря та від самого Дунаю, прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та царі, що теж од турків зазнали лиха, ось як венгри та й німці цісарські». Тому вже в часи після Вишневецького «р. 1574-го ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірковський... До щиро польських земель рідко й діставали татари, не те що до українських... Утративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вони сподівались, що царі московські одної віри з українцями, швидше стануть з ними вкупі проти турок і татар»⁶². Але це було ще до Хмельниччини та Переяславської угоди.

Далі події розвивалися відомим нам чином: «Поляки не хотіли втратити наші землі. Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями, а татари стали помагати полякам і гуляли по Україні». В цей час козацька старшина продовжувала вибирати між Москвою та Варшавою. «До того московські воеводи хотіли порядкувати на Україні, як у себе, не вважали на вольності козацькі, а цар боявсь, щоб Україна знов не відійшла до поляків... Далі так рішили з Україною, щоб поділити її між Польщею та Московським царством, щоб Польщі дістався правий бік Дніпра, а Москві — лівий та на кілька років Київ».

Це призвело до того, що «поки так сперечались українці та поляки і москалі, то звісно, було добре встрявати в ці сварки та збирати полон з усіх. А як польські пани та московський цар поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко... піддавсь туркам, тільки щоб знову зібрати до купи всю Україну. Сам султан року 1672-го з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подільську землю. Остаток правобічної України, те що тепер Київщина, польський уряд признав за Дорошенковими козаками... В ті часи правобічна Україна зовсім зробилася пустою, дуже була спустошена і Волинь...

Одначе і Московська держава, коли вже за нею зосталась хоч лівобічна Україна — Гетьманщина та Запорожжя, мусила піти тим же шляхом проти татар, яким хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татари її краї спустошили.

У 1686 році в одному царському указі говорилося вже, що татари нівідкіля стільки не беруть невільників, як з України та з інших крайніх земель царських, та продають їх, мов скот»⁶³.

І знову робиться невтішний висновок: «у всіх війнах російського царства з турками та з татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорозькі». Але після появи нових північнопричорноморських міських центрів та внутрішньої політики Катерини II «Тільки тут, як і на Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмоскалених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775... А на Україні по лівому боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщи-

⁶² Там само. — С. 196, 197.

⁶³ Там само. — С. 198, 199, 200.

ну, козацька старшина зробилась панством, як і дворяни московські». Певні історичні події відбувалися і на Правобережжя після розділу Польщі в 1793 р.: «правобічна Україна, де тепер Київщина та Подоль та Волинь, досталася Росії. А ще перед тим земля, де живуть наші ж люди, українці, Галичина одійшла до Польщі, до Цісарщини»⁶⁴.

Але, розглядаючи події української історії в цілому і маючи на всі ці процеси власний погляд, М. Драгоманов не забуває звернути увагу і схарактеризувати постать національного духовного лідера — Т. Шевченка, який був «настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й неукраїнці, коли знайде розмова про українську справу»⁶⁵.

Як справжній дослідник, Михайло Петрович не просто співає дифірамби цій непересічній особистості, а розглядає його творчий шлях в справі поступової еволюції його розуміння української проблеми: спочатку сум за своєю вітчизною, любов до її природи та мови. Але надалі, після знайомства з деякими тогочасними історичними творами, поет починає критикувати Б. Хмельницького за його союз із Москвою й одночасно стає прихильником І. Мазепи і, особливо, П. Полуботка — останнього «Катона козацької республіки». Стаючи прибічником українського сепаратизму, Тарас Григорович причини всіх народних бід починає вбачати в діях чужинців — від простого москаля і до московського царя (своїх же панів він називає при цьому перевертнями). Далі, розчарувавшись у городовій гетьманщині, він звеличує лише запорозьке козацтво.

Його пошуки і зміни власної позиції в оцінці подій українського минулого призвели до того, що «носячи в думці своїй вигадані образи козаччини, Шевченко то знову кохав надію, що таки вона колись вернеться, то казав, що ні, — не вернеться, то знов впиравсь, що “таки буде сподіватись, виглядати”. Але ж як-то воно козаки встануть із могил, на це вже Шевченко дедалі все менше міг давати такі ясні відповіді, як тоді, коли він був чистим і постійним сепаратистом козацьким. Тепер він сам собі казав, що кохає свої надії, тільки щоб сам собі самому “жалю завдавати” (“Чернець”, 1848), і навіть що він “сам не знає, що робить”, що він знає тільки, що йому верзеться старий козак усатий з своєю волею на чорнім вороні-коні, а більше нічого не зна (“Хіба самому написати”, 1848).

Так, Шевченко, підірвавши славу гетьманщини, сам не дав нам “провідної ідеї”, як же впорати свою волю України не на історичному ґрунті гетьманщини, без козацького сепаратизму, бо й сам тієї думки не мав. Надалі з того всього козаколюбства Шевченкового тільки й зосталась ясна думка, що ненависть до царства, яка знову стала в нього рос-

⁶⁴ Там само. — С. 202, 203.

⁶⁵ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм // М.П. Драгоманов. Вибране. — С. 327.

ти з великою силою, особливо в передсмертних петербурзьких його творах 1860 р.»⁶⁶

Подальші дослідження спадщини великого поета певною мірою відкоригували таку оцінку, що її дав М. Драгоманов. Але сам по собі його критицизм щодо широко шанованої ним же людини лише вказує на аналітичність його розуму та власну позицію не лише при розгляді загальноісторичних процесів, але й під час розгляду конкретніших питань.

Слід вказати на те, що М. Драгоманов у своїй публіцистичній творчості все ж використовує й «малоросійський» термін. Це, зокрема, прослідковується в полеміці з ним етнографа О. Лоначевського, який звертався до М. Драгоманова зі словами: «Друже мій, не пишійть “Малоросія”! Для чого вводити в українську мову нове слово “Малоросія”? Кажу вводити, бо крім вас ніхто зроду не писав його по-українськи». Далі йде аргументація того, що витворена в умовах імперського ставлення до України як до провінції, ця назва притлумлює національну свідомість українців, веде до засвоєння імперської ідеї «Общерусії», нівелює всі особливості життя України, створює психологічну атмосферу зближення з російським державницьким напрямом.

Михайло Петрович, який обстоював позицію автономісько-федералістичного бачення майбутнього України, відповідав своєму опонентові, що він сам є першим «панмалорусистом», який творить на території між Доном і Тисою. Саме тому він працює над вирішенням завдання, щоби українство всіх країн підписалося під ім'ям «Україна», але потрібно, щоб вона «заслужила попереду свій чин, справді завелось нове, логічне, організоване, робуче і дуже українство». Коли так станеться, то наша спільна батьківщина сама найменше себе Україною. Він далі розмірковує, що «Імення “Мала Росія”, “Малоросія” більш по чину нам тепер», адже народ і на Волині називає себе православним і не знає, що він український. Чужий політичним амбіціям, він писав, що не полишаючи своєї хати, українці стають, при поєднанні соціальних ідей та національного руху, не лише «всеслов'янськими», але й інтернаціоналістами. «Ми звіку “українські люде”, — додає історик, й тепер децентралізація, федерація вже стала нашою натурою... Ми становимось знов всесвітними громадянами — людьми, не перестаючи бути й українцями і слов'янами... Ми люде українські, й нема нічого руського, слов'янського і людського, котре було б нам чуже, коли воно людське»⁶⁷.

Для нас важливо в даному випадку те, що М. Драгоманов використовував «український» термін в працях для широкого загалу (в першу чергу), і «малоросійський» — в основному для спілкування з частиною професійних «книжників» тих часів, тобто представників офіційної імперської науки. Таке поширення «української» назви серед читацьких і наукових кіл в другій половині ХІХ ст. поступово впливало і на за-

⁶⁶ Там само. — С. 368, 369.

⁶⁷ Цит. за: *Левенець Ю.* Вказ. праця. — С. 384, 385.

гальні зміни в соціальній думці щодо ствердження сучасної самоназви автохтонів півдня Східної Європи.

Ще один корифей патріотичного наукового напрямку тих часів — це В. Антонович, ім'я якого — засновника київської школи істориків і одного із фундаторів вітчизняної археології — добре відоме як вітчизняним науковцям, так і їхнім колегам за межами України.

В даному випадку йтиметься про його роль у становленні української ідеї впродовж XIX ст. Відомо, що тоді саме інтелігенція очолила рух за національне відродження народу, і неабияке значення для цього процесу, що був започаткований М. Максимовичем, мала наукова діяльність Володимира Боніфатієвича Антоновича, якого називали першим українським істориком без національного роздвоєння, що створив єдину концепцію історії українського народу. Його будинок на розі двох київських вулиць, де проводилися безкінечні диспути з цієї теми, став своєю «лабораторією української політичної думки». Про це пошешкання генерал-губернатор М. Чертков висловлювався так: «Украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилианской улиц»⁶⁸.

Вже зазначалося, що в згаданий час «українська» термінологія лише поступово набувала пріоритетного значення в працях вітчизняних науковців та громадських діячів. Поряд з нею використовувалися й інші назви для характеристики автохтонного населення на сучасних українських теренах, що прослідковується і в текстах багатьох робіт згаданого дослідника.

В першу чергу слід зупинитися на його історичних доробках, зокрема на таких працях, як «Останні часи козацтва на правому боці Дніпра (1679—1716)» та «Дослідження про гайдамацтво»⁶⁹.

Перша з них розпочинається словами: «В 1667 році був заключений Андрусівський договір, за яким Росія відмовлялася на користь Польщі від західної половини України. Панічний жах охопив жителів Малоросії, коли дійшли до них перші, неясні та перебільшені чутки про Андрусівські статті, “про такий усім козакам некорисний Андрусівський торг”; поширилася чутка, що Росія вирішила знищити козацтво та повернути повністю Україну Польщі “й встали шатости на Украине”; “вся старшина и посполитий народ зело страхом смущенни разумели, же нужно было возстати внутренним и явственным в народе возмущением”. Та незабаром істина виявилась, — пожертвований був лише правий бік Дніпра... Народ південноруський знав по/довготривалому досвіду поляків, він відчував, що ті статті договору, котрі забезпечували свободу власну й свободу віроісповідання, не будуть ними збережені насправді, і що окрім

⁶⁸ Ульяновський В.І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // В.Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — 48, 53, 58, 61.

⁶⁹ Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 252—456.

гніту, витриманого раніше, прийдеться винести весь тягар помсти за тривалі повстання і війни».

Свою чергою це призвело і до досить значних демографічних змін на Дніпровському Правобережжі: «фактичне запустіння краю було визнане дипломатичним шляхом, і західній Україні слідувало залишатися назавжди країною пустинною, незаселеною і нікому не належною за відсутністю ні достатнього обґрунтування, а ні сил для її захоплення у суперників, які боролися за неї. Але чи могла надовго залишатися в тому штучному запустінні багата й плодородна країна? Чи міг вигнаний з неї народ забути свої старі житла й розпрощатися з думкою про можливість повернення, перестати вважати своє вигнання тимчасовою бідой? Події відповіли на ці питання негативно. Бажання ж народонаселення повернутися в західну Україну було тим наполегливіше, що, переселившись на лівий берег Дніпра, воно знаходилося далеко не в благоденствуючому становищі»⁷⁰.

Навіть із наведених вище двох цитат видно, що в першу чергу використовується «українська» назва. А взагалі в даній праці термін «Україна» використано більше 50 разів, в той час як «Малоросія» — більше 10 разів, а «Південна Русь» — лише в одному випадку. Під час цитування інших авторів згадуються й «Малоросійська Україна», «Україно-Малоросійські поля», «Задніпровська Україна».

Загалом «український» термін, коли виклад подій вимагає більшої конкретизації, використовується щодо правобережних районів Дніпра: «Західна Україна» згадується більше 30 разів, а «Східна Україна» — менше 10 (це і зрозуміло у зв'язку з темою даного дослідження). «Правобережна Україна», «Україна до річки Случ», «Україна до Дніпра і Случі», «Україна між Дніпром, Случчю та Дністром» зафіксовані в тексті по одному разу, як і «Вільна, козацька Україна», «Південна Україна» (до Росі), що означені двічі. Але сам «південноруський» термін також використовується: «народ південноруський» (тричі), «південноруські літописи» (двічі), «південноруське посольство» (одного разу); як і «руські воеводства Речі Посполитої» та «русини з Червоної Русі» (тобто Галичини). Слід також вказати на поодинокі використання термінів «малоросійські літописці», «українські пани», «гетьман малоросійський», «козаки Низові та Українські», «малоросійські й запорозькі відважні юнаки».

Взагалі, районування й відповідне найменування окремих сучасних українських теренів фіксується досить чітко: «Між тим як в Поліссі наймані козацькі полки творили всі ці безчинства, в самій Україні, серед степу, відбувалася діяльна колонізація, що мала ціллю відновити населення запустілої країни, дати цьому населенню козацький устрій і потім, посилившись, відмовитися від залежності від Польщі, примикаючи до східної половини Малоросії та стаючи разом з нею під руку руського уряду»⁷¹. Поліська зона окреслюється як окрема від власне україн-

⁷⁰ Там само. — С. 252, 265.

⁷¹ Там само. — С. 287.

ської; при цьому, на думку дослідника, південна межа останньої проходила у Поросі.

Дещо відрізняється варіант використання різних термінів у другій із вищеназваних праць — «Дослідженні про гайдамаччину»: «Україна» та «Малоросія» згадуються однаково кількість разів, а на перше місце виходить термін «Південно-Західний край» (плюс «Південно-Західна Русь» та ще «Південна Русь»). Наводяться також похідні від них — «українка», «Правобережна Україна», «Польська Україна», «руська і польська України». Присутні також «Малоросія і Запорожжя», «Руська Україна та Запорожжя», «Малоросія і Київщина». А межа між запорозькими степами й польською Україною проводиться за ланцюгом фортець від Дніпра до Бугу (звичайно, Південного). Така географічна лінія підтверджується і згадкою про «воєводства українні та прикордонні з ними Волинське й Подільське».

Певною мірою аналогічна картина, але теж із деякими «модифікаціями», прослідковується і в працях В. Антоновича з релігійної тематики — «Нарис відносин Польської держави до православ'я і православної церкви» та «Нарис стану православної церкви в Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII століття»⁷². В обох названих працях щодо Галичини XIV ст. цілком справедливо використовується термін «Русь». А окрім нього, зустрічаються й назви «Руські області», «руські священники», «Західна Русь», «західна половина південноруського краю», «південноруський народ», «південноруський край». Це стосується першої із названих статей. У другій зафіксовані назви «Південноруський край», «південноруські дворяни», «Південна Русь», «руські області Речі Посполитої», «Біла і Південно-Західна Русь», «Південна і Західна Росія».

Але не лише на розгляді суто наукових питань зупинявся автор. Реагував він і на деякі художні твори з історичної тематики, зокрема на повість відомого польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». У своєму критичному відгуку «Польсько-руські співвідносини XVII ст. в сучасній польській призмі»⁷³, полемізуючи з суб'єктивним підходом до висвітлення теми польським ура-патріотом, були використані такі назви, як «Україна», «Південна Русь» (або ж «Південноруський край»), «Слобідська Україна» й «Польська Україна», як і «українець» та «південноруські» артілі, селяни, суспільство, народ. До останнього поняття могло застосовуватися і означення «малоросійський». Прикметником «руські» позначені плем'я, народонаселення або ж населення, культура, народ.

Переходячи до розуміння В. Антоновичем проблеми народотворення, слід звернутися до його праці «Три національні типи народні», де він порівнює україно-руську, польську і великоруську національності:

⁷² Там само. — С. 458—532.

⁷³ Там само. — С. 106—135.

«З'ясуємо спершу, що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людей відрізняється від цілого ряду інших груп.

Прикмети бувають двох родів: одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології людини. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії.

Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Справа у тому, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремености, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність».

Розмірковуючи далі, дослідник переходить до розгляду проблеми формування націй: «Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В цій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: одну — ті особності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; другу — се ті особності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно проходила історія нації».

І ще одне важливе питання розглядається у праці з метою екстраполяції отриманих результатів теоретичних роздумів на конкретну людську спільність: «Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово нарід, так і розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т. ін. Отже, ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попліч одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про русинів, великоросів, або москалів і поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин — географічних, історичних і інших, вони так порізнились між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признавати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більше, як різновид поляків; в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикме-

ти нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусідів-братів»⁷⁴.

Це далі і робить автор на сторінках згаданого наукового дослідження, виокремлюючи характерні риси українців серед сусідніх етнічних утворень, про які йдеться в даному випадку, використовуючи для цього всю наявну інформацію із різних джерел.

Переходячи до розгляду проблеми українства в межах Російської імперії у праці «Про українофілів та українофільство», як відповідь на закиди з боку редакції «Вісника Південної та Південно-Західної Росії», Володимир Боніфатієвич продовжує використовувати вже знайомі терміни — «Малоросія», «руське суспільство», «українське питання», «українські видання», а також «південноруські» край, суспільство, молодь, народність. З приводу використання останнього із названих термінів зазначається, що дивним є те, «чому хвилюються люди, якщо прояви місцевого життя виявляються в Південноруському краї. Говорять, що хвилювання виходить тому, що руська народність одна, а південноруська лише провінційний її відтінок... Закипати заради яких-небудь захоплень нічого, але через побоювання захоплень гнати явища місцевого життя й любов до них — теж нічого. Адже за те, що місцеві явища існують, доведеться нарікати на клімат, ґрунт, природні явища, хід всієї історії, за любов або пристрасть до них, на людську природу, але у будь-якому випадку не на сучасне покоління, яке з'явилося від усіх цих умов, але яке не створило їх і не мало людської можливості уникнути їх впливу».

І далі за текстом: «Залишається відповісти з цього приводу ще на одне заперечення — чому в Південноруському краї любов до своєрідності, до місцевого відтінку життя проявилася останнім часом, не проявляючись в освіченому середовищі суспільства досить довго.

В цьому, здається, немає нічого дивного, адже час більш чи менш пізнього прояву якої-небудь думки не доводить її необґрунтованості; проявляється ж кожна думка тоді якраз, коли є причини, що її викликають»⁷⁵.

На нашу думку, у даному твердженні якраз і зафіксовано важливий момент формування української національної ідеї в ХІХ ст.

Роздуми в цьому напрямі розвиваються ще в одній статті — «Погляди українофілів». У ній зазначається, що в офіційній російській науці, починаючи з 60-х років ХІХ ст., якраз і з'явилися терміни «українофільство» та «українофіли», котрими офіційні публіцисти охрестили частину інтелігенції Південноруського краю. Погляди «українофілів» ними в цілому й поверхово засуджуються, тож у даному питанні слід розібратися більш ґрунтовно:

«Під словом українофіли ми розуміємо тих уродженців Південноруського краю, які настільки знайомі зі своєю батьківщиною, що встиг-

⁷⁴ Там само. — С. 90—92.

⁷⁵ Там само. — С. 140, 141, 142.

ли констатувати відмінні риси її народонаселення; настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно власні погляди; настільки люблять свою вітчизну й бажають їй розвитку та досягнення успіхів, що вважали б справою гріховною замовчувати її особливості і випливаючі з цих особливостей нестатки та потреби; настільки не виключно поглинуті турботою про власну кар'єру та благополуччя, що, в міру можливості і в законних рамках, готові відстоювати свої погляди, незважаючи на упередження, котрі зазвичай зустрічають їхні думки, і на наслідки цих переконань»⁷⁶.

Основним українофільським положенням для нього є таке: народонаселення Південноруського краю становить собою окрему етнографічну одиницю, котра сформувалася під впливом кількох важливих факторів — географічного розміщення регіону, антропологічних та психологічних особливостей населення, історичних подій упродовж тривалого відтинка часу. Після аргументування власної позиції з даного питання робиться висновок: «Українофільство впливає не з моди, не з примхи, не з наслідування кого б то не було, а з розуміння факту дійсно існуючого; від факту тим більш наочного, чим більше він освітлюється світлом знання. Чи приємний, чи неприємний факт; чи бажаний він носієві тієї або іншої штучної теорії чи комбінації, чи ж небажаний, він тим не менш існує і може бути всебічно доведений».

Нагадаємо ще раз, що на початку даного розділу вже зазначалася виняткова роль патріотично налаштованої інтелігенції XIX ст. в справі українського національного відродження. На нашу думку, вищенаведена цитата повною мірою це підтверджує.

Продовження піднятої теми знаходимо в статті В. Антоновича «Записка в справі обмежень української мови», де розвінчуються твердження про те, що малоросійської мови не існує, малоросійська література не має майбутнього і взагалі не потрібна, а саме її існування веде до політичного сепаратизму. Щодо останнього звинувачення, автор статті наводить досить незвичне з точки зору нашого сьогодення твердження: «Застосовуючи все сказане до малоруської народності, ми маємо визнати, що у народності цієї цілком відсутній державний інстинкт; вона не лише не створювала окремої держави, але й добровільно відхилила її створення навіть у той момент, коли історичні обставини надавали на те можливість (в середині XVII ст.). Малоросія увійшла до складу Російської держави добровільно, без завоювання та боротьби, і, внаслідок цього, принесла в нову державу лише почуття любові та єднання без тіні будь-якого раздратування чи озлоблення»⁷⁷.

Такий непатріотичний погляд, якраз із позиції сьогодення, можна пояснити, мабуть, тим, що В. Антонович у своїх публічних виступах був досить обережний — адже впродовж багатьох років він перебував під

⁷⁶ Там само. — С. 144.

⁷⁷ Там само. — С. 158.

постійним наглядом поліції та цензури у зв'язку із своїми проукраїнськими переконаннями.

А якими вони були насправді, бачимо з його заяви у праці «Моя сповідь», коли його звинуватили у переході з «польського» на «український» бік: «Я дійсно “перевертень” — але ви не взяли до уваги одну обставину, якраз те, що слово “відступник” не має само по собі сенсу; що до складання собі поняття про особу, до якої прикладається даний епітет, треба знати, від якої якраз справи людина відступилася і до якої якраз пристала; інакше слово це не має змісту, — це пустий звук. Дійсно, ви маєте рацію. З примхи долі, я народився на Україні шляхтичем, в дитинстві мав усі звички паничів, і довго розділяв весь стан і національні упередження людей, в колі котрих виховувався; але коли прийшов для мене час самоусвідомлення, я холоднокровно оцінив своє положення в краї, я порівняв його недоліки, всі прагнення суспільства, серед котрого доля мене поставила, й побачив, що його становище морально безвихідне, якщо воно не відмовиться від свого виняткового погляду, від своїх зверхніх посягань на край і його народність; я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть у Південноруському краї, мають перед судом власної совісті лише дві висхідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, проїнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, й невтомною працею та любов'ю в міру сил відшкодувати все зло, завдане ними народу, який вигодував багато поколінь вельможних колоністів, якому ці останні за піт і кров платили зневагою, лайкою, неповагою до його релігії, звичаїв, моральності, особистості, — або ж, якщо для цього недостатньо моральної сили, переселитись в землю польську, заселену польським народом, для того, щоб не додавати собою ще одну дармоїдну особистість, для того, щоб врешті позбутися самому перед собою сумного звинувачення в тому, що і я безпосередньо чи опосередковано (що, зрештою, все одно) користуюсь чужою працею, закриваю дорогу до розвитку народу, в хату котрого я заліз непрошеним, з чужими йому прагненнями, що і я належу до табору, котрий бажає придушити народний розвиток автохтонів і що невинно розділяю відповідальність за їхні дії. Звичайно, я схилився до першого, тому що скільки б не був зіпсований шляхетським вихованням, звичками та мріями, мені легше було з ними попрощатися, ніж з народом, серед котрого я виріс, котрий я знав... сподіваюся, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я все готовий розділити з ними»⁷⁸.

Та незважаючи на цілком український пафос «Сповіді», в ній теж використовуються різні терміни для означення автохтонів — «Україна», «українські» народ і мова, як і «південноруські» — край, народність, історія, бояри, шляхта, а також «Південна Русь», «Русь» і «руські» — ті ж шляхта і народність. Зафіксовані й терміни «русин» та «русинська мова».

⁷⁸ Там само. — С. 88, 89.

Але, як би там не було, «Національна ідея, що була провідною нитею його діяльності, була й зостала ся не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в носій згоди й гармонії з ними зостала ся до кінця»⁷⁹.

Наведені вище різноманітні терміни в тогочасних працях для означення автохтонного населення півдня Східної Європи впродовж багатьох століть вказують на один важливий історіографічний факт: у другій половині ХІХ ст. єдиної «української» термінології ще не існувало, хоч тоді вона починала переважати в наукових дослідженнях і, особливо, публіцистиці. Але вже в доробках представників наступного покоління — М. Грушевського (до речі, гідного учня В. Антоновича), М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського — термінологічна ситуація кардинально змінилася, а сама назва «Україна» стала головною у використанні.

⁷⁹ Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Син України. Володимир Боніфатієвич Антонович. — К., 1997. — С. 79.

Закінчення

ьогодні вивчення процесу самоусвідомлення автохтонного населення є пріоритетним напрямком досліджень багатьох учених і цілих наукових шкіл в різних країнах, в тому числі і в Україні. Адже поруч із процесами глобалізації в цілому світі спостерігається постійне зростання інтересу до власного коріння і традицій — тобто тих чинників, котрі формують самобутність та оригінальність кожного конкретного народу. Але вивчення проблемного поля самоідентифікації української нації, як зазначає І. Дзюба, має більш складний рельєф, ніж у більшості інших сучасних народів. Серед питань, котрі прийшли до нас із минулого, найважливішим є ствердження національної державності (а також деякі інші, не менш важливі). Більшість європейських націй пройшла цей шлях — більш чи менш тернистий, діючи «за правилами» або ні, — давно, таким чином отримавши змогу на сучасному етапі розвиватися далі, ні перед чим не зупиняючись. Але долати його нині, в часи інтегрального форсажу, в широкому просторі глобальних викликів та імперативів, у чіткій відповідності до міжнародних норм, котрі вироблені для націй, що вже «відбулися», — набагато складніше завдання й нелегка доля. Хоча в чомусь і більш шляхетна: в сенсі можливості не дискредитувати своє самоствердження несправедливостями щодо інших народів ¹.

При цьому не слід забувати, що нація — це феномен, котрий постійно розвивається і який є результатом синтезу різноманітних її складових, комбінацією взаємодіючих процесів. Не існує однозначної моделі нації, оскільки кожний випадок є неповторною варіацією зазначеного синтезу. Формування кожної нації завжди унікальне, хоча в цьому процесі можна побачити одні й ті ж самі складові, котрі можуть бути подібними в певних деталях. А із самим поняттям «нація» тісно пов'язане й поняття «етнічність», під яким розуміється поєднання багатьох рис або ж компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи ².

¹ Дзюба І. Между прошлым и будущим // Родина. Славянский мир, 2001, январь—февраль. — С. 17.

² Маршан Г. Ле. Становление европейских наций // Вопросы истории, 1989, № 2. — С. 59.

Запорозький козак (літографія невідомого художника XIX ст.)

Щодо української нації, до вищесказаного все ж слід додати, що події та процеси минулих століть суттєво впливали на етногенез сучасних українців. А це, відповідно, знайшло відображення у суттєвих змінах їхнього самоусвідомлення, які й були схарактеризовані на сторінках цієї книги.

В цілому формування етнічної ідентифікації у автохтонного слов'янського населення на півдні Східної Європи прослідковується наступним чином.

В середині I тис. н. е. в даній місцевості, окрім старої назви «венеди», з'являються ще дві нові — «анти» та «склавіни» (тут і далі найменування автохтонів, а також територій, виділені нами). А їхнім еквівалентом є цілком визначені археологічні культури: празько-корчацька, пеньківська та колочинська. Ареали поширення пам'яток перших із двох названих в цілому збігаються з районами мешкання склавінів та антів за писемними джерелами. Більш гіпотетичною є точка зору, згідно з якою носії колочинської археологічної культури і є саме тими слов'янами, які зберегли стару назву «венеди». Празько-корчацька культура локалізована між Дніпром, Дністром та Верхньою Віслою; пам'ятки пеньківської культури — в Середньому Подніпров'ї, а колочинської — у лівобережній частині Верхнього Подніпров'я.

На основі празько-корчацьких старожитностей виникли пам'ятки на кшталт Луки-Райковецької між Дніпром та Дністром, що датуються VIII—X ст., а пам'ятки пеньківської та колочинської культур (вірніше, їхні носії) є лише одним із компонентів волинцівсько-роменської культури Дніпровського Лівобережжя цього ж часу. Інший складовий компонент слов'янських лівобережних культур VIII—X ст., котрий став основним у цьому процесі, привнесли нащадки носіїв празько-корчацької культури, які в кінці VII—VIII ст. не лише зайняли все Дніпровське Правобережжя, але й перейшли на лівий берег Дніпра — Славутича. Про це свідчить наявність на відкритих поселеннях та городищах роменської культури керамічних форм, котрі типологічно пов'язуються з посудом празько-корчацької культури, і зокрема курганних могильників, а також наявність печей, нижня частина котрих була вирізана в материковому останці, спеціально залишеному в одному з кутів житла. Такі печі в VI—VII ст. відомі лише на поселеннях носіїв празько-корчацької культури на Західному Бузі, на території Волині, а також в Румунії, куди в V—VI ст. переселилася частина склавінів — носіїв якраз празько-корчацьких старожитностей. Біля поселень пеньківської культури, де й зафіксовані подібні споруди, житла з аналогічними печами не відомі.

Із старожитностями VIII—X ст. пов'язуються зафіксовані в літописних списках найменування племен: «дуліби», «бужани — волиняни» (назви одного й того ж племені в хронологічній послідовності), «древляни» та «хорвати» — всі вони проживали на Волині, у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті, де відкриті численні пам'ятки Райковецької культури. «Сіверяни» — носії волинцівської та роменської культур — проживали на Дніпровському Лівобережжі. Окрім того, «поляни», «уличі» і «тиверці» теж займали правобережні райони Дніпра, котрі у VIII—X ст. маркуються керамікою на кшталт Луки-

Райковецької. У більш ранній період (VI—VII ст.) тут проходила смуга пам'яток празько-корчацької й пеньківської археологічних культур³.

До цього слід додати, що цілком можливе й таке припущення: саме ці племена й складали ту частину східнослов'янського населення, яке в подальшому своєму розвитку утворило своєрідну етнокультурну спільність із своїми мовними особливостями, що стала ядром майбутньої України⁴.

Слід тут ще раз згадати про припущення В. Барана про те, що й саме походження назви «Україна» сягає антського періоду, а етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення їхні іраномовні сусіди, а сама ця назва з індо-іранської означає «крайні», «окраїнні»⁵.

Доповнити вищенаведену інформацію про формування етнічних угруповань на основі кількох компонентів можна й антропологічними даними, згідно з якими середньовічні слов'яни в південній зоні їхнього розселення — нащадки вищеперерахованих літописних племен — характеризуються доволі однорідним європеїдним комплексом морфологічних рис, а саме: доліхомезокранією, середнім за шириною чи вузьким обличчям, добре профільованим у горизонтальній площині, відносно широким, помірно чи різко виступаючим носом з високим переніссям. Поряд з цим, у міжгруповому розподілі деяких найважливіших ознак, а надто черепного показника та ширини вилиць, простежуються певні закономірності, котрі свідчать про наявність специфічних рис фізичної подоби окремих територіальних груп східнослов'янської людності.

Це дало змогу виділити чотири морфологічні варіанти, носіями яких якраз і були нащадки літописних полян, древлян, волинян, сіверян, тиверців, хорватів та уличів (охарактеризувати їхню власну краніологію неможливо внаслідок використання автохтонами в другій половині I тис. н. е. обряду кремації). Два таких варіанти представлені в західних, а ще два — в центральних та східних регіонах. Слід також вказати й на те, що якраз чотири варіанти представлені й на антропологічній карті сучасної України⁶. Звичайно, окремі групи населення середньовічних та сучасних часів не «накладаються» повністю одна на одну: одні зливаються з сусідніми, а інші з'являються вперше (зокрема на півдні сучасної України — адже в середньовічні часи дана територія була заселена номадами).

Та повертаючись до часів раннього середньовіччя, треба зазначити й те, що на ранньому етапі (V—VII ст.) основною формою суспільної організації, як писав В. Петров, «було слов'янство як етнічна цілісність,

³ Баран В.Д. Давні слов'яни. — Україна крізь віки. Том 3. — К., 1998. — С. 212, 213.

⁴ Півторак Г.П. Формування і діалектна дифініція давньоруської мови. — К., 1988. — С. 52–87.

⁵ Баран В.Д. Вказ. праця. — С. 214.

⁶ Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 102, 175.

але аж ніяк не плем'я»⁷. Звичайно, з точки зору сучасної науки це не був цілковитий етнічний моноліт: ми знаємо про існування антів, склавів та венедів, але це все ж були досить значні угруповання, які у VIII—IX ст. вже розділилися на дрібніші структури, відомі нам під назвами перерахованих вище літописних племен.

Серед фахівців існують дві точки зору на характер таких утворень, у тому числі і полянського. Одні розглядають їх як союзи племен, а другі — як племінні княжіння. Мабуть, усе ж це були два послідовні етапи одного й того ж еволюційного процесу, що належали до різних фаз існування такого соціального явища, як вождівство (чіфдом).

Згадка про полянське об'єднання тут не випадкова: адже в цій місцевості на берегах Середнього Дніпра в другій половині I тис. н. е. контактували представники різних племінних угруповань, що зафіксовано відповідними археологічними матеріалами. А проживання в одному регіоні носіїв різних археологічних культур дає можливість ще раз звернутися до розгляду особливостей даного союзу.

Вищенаведена реальна різноманітність пам'яток кількох археологічних культур у київському регіоні дала змогу висловити припущення, що полянське об'єднання від самого початку свого існування формувалося на різноплемінній основі. Тобто до його складу увійшли не один чи декілька племінних союзів, а лише окремі племена (чи їхні представники), котрі й створили нове угруповання. Близьке територіальне розташування в контактній зоні різних племінних груп та їхнє поступове змішування сприяло швидшому, ніж у сусідів, які до того формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устоїв, формуванню нових та більш прогресивних в історичному відношенню зв'язків⁸.

Перехід до цивілізаційного етапу розвитку східнослов'янського суспільства став незворотним явищем, що й призвело в кінці I тис. н. е. до появи тут першого державного утворення з центром у Києві⁹. З тогочасних письмових джерел відома і його назва — «Русь», «Руська земля», а на сторінках сучасних наукових та популярних видань його означають як «Київську Русь», «Древню Русь», «Русь — Україну» і т. п. Її населення відоме під назвами **«руси»**, **«русини»** або ж **«русичі»**.

Про те, що якраз Київ був столицею нового державного утворення, свідчить літописне повідомлення під 882 р., коли князь Олег виголосив: «се буди мати городом Рускымъ»¹⁰, а жителі навколишніх територій навіть у новій самоназві виокремилися із усього східнослов'янського

⁷ *Петров В.П.* Давні слов'яни V—VIII ст. (літописні дані в світлі археологічних матеріалів) // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 34.

⁸ *Моця О.П.* «Поляне яже ныне зовомая Русь» // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ—Львів, 1999. — С. 151, 152.

⁹ *Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О.* Держава і цивілізація в історії України. — К., 2009. — С. 227—262.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. — Том 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Стлб. 17.

етнічного масиву: «Поляне. яже ннѣ зовема я Русь»¹¹. Основна ж тенденція у формуванні етнічного самоусвідомлення в середовищі східних слов'ян в часи існування їхнього першого державного утворення чітко прослідковується в напрямі «русин — східний слов'янин».

В одному з попередніх розділів вже детально розглядалося питання про походження самого «руського» терміна (взагалі нині відомо вже близько двох десятків теорій з цього приводу), тож тут повертатися до даного питання не має сенсу. Але все ж слід пам'ятати, що нова історична самосвідомість в першу чергу формується в середовищі представників соціальної та інтелектуальної еліти. В той же час, ми приєднуємося до точки зору О. Мельникової та В. Петрухіна, що термін «Русь», скандинавський за походженням, мав безпосереднє відношення до власне скандинавів лише в додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображала етнокультурні й соціально-політичні процеси становлення східнослов'янської державності.

Етнічно нейтральна, не пов'язана з жодним із племінних етнонімів (що було особливо важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом) назва «Русь» виявилася найбільш відповідною для нової східнослов'янської спільноти на етапі становлення тут цивілізаційного рівня розвитку¹². Ї таку точку зору підтримуємо не лише ми¹³.

Але окрім вищерозглянутого загальнослов'янського «руського» терміна в літописах зафіксовані й поняття більш низького рангу, котрі нині характеризуються як «народонайменування». Ці назви позначають групи населення, які утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження — від приналежності до конкретних міст та волостей¹⁴. Такі групи «городян» поділялися у територіальному відношенні на кілька ієрархічних щабелів: власне міські жителі, населення міста та його околиць, а також жителі окремих територій, яких іменували (або вони самі іменувалися) за назвою столиці землі-князівства. Тож літописці зафіксували на півдні Русі такі найменування: «кияни», «галичани», «чернігівці», «володимирці», «перяславці», «смоляни», «берестяни», «вишгородці», «вирці», «лучани», «трепольці», «черв'яни», «пін'яни», «юр'євці», «засаківці», «туровці», «порошани» (жителі Поросся), «білгородці», «васильківці», «белжани», «пін'яни», «вишеговці», «угровчани», «білобережці», «чернятинці», «возв'ягляни», «болоховці», «сеймичі» (населення Посейм'я), «стародубці», «звенигородці», «кур'яни», «гліб'льці», «мича-

¹¹ Там само. — Стлб. 18.

¹² Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX—X вв.) // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 24—38.

¹³ Сведлов М.Б. Образование Древнерусского государства как исторический процесс // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. — М., 2010. — Том II. — С. 323.

¹⁴ Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 174.

ни», «трубчани», «путивльці». Слід також вказати на поодинокі присутність в літописах таких виразів, як «суть поляне княне».

Та відоме для того історичного періоду вже й «українське» найменування. Під 1187 р. воно вжито щодо Переяславщини, коли за померлим князем Володимиром Глібовичем «**Оукраина** много постана». А під 1189 й 1213 рр. така назва застосовується щодо південно-західних територій: «**Оукраинъ Галичькой**» і «Данилоу же возвратившоуся к домови. и ѣха с братомъ и прия Берестии. и Оугровескъ. и Верещинъ. и Столп Комовъ. и всю **Оукраиноу**».

Але більша частина населення, в першу чергу представники сільського люду, в ті часи з сучасної наукової точки зору ще була безетнічною — для окремих громад навколишній «світ» був більш локальним й конкретним. А цьому сприяв натуральний спосіб ведення господарства та відсутність тісних і стабільних зв'язків з іншими територіями. Звичайно, це не стосувалося представників верхніх соціальних прошарків тогочасного суспільства, які відчували свою єдність.

І після глобальної катастрофи — навали орд хана Батия — в другій половині XIII ст. та навіть пізніше в літописах ще тривалий час тягнеться «руський» шлейф: «**руссы**», «**Роусь**», «**роуси**», «**Роуском языке**», «**устремленье Роуское**» тощо.

А в прикордонному карпатському регіоні до цього ще й накладається необхідність фіксації ситуації за принципом «ми — вони»: «**Роусь и Ляхове**», «**Роусь И Половць**», «**Роуси и Ятвязе**», «**Немць и Роусь**». Аналогічна картина вимальовується і тощо характеристики представників соціальної верхівки тогочасного суспільства: «**Бысть снемь. Роускомъ княземъ. и с Лядскимъ княземъ**», «**князи Русцьи**», «**поидоша князи Русции на Литвоу**» і т. д.

Та особливо слід вказати на зафіксоване під 1268 р. оригінальне словосполучення «**Ляхове Оукраинянъ**», яке було застосоване на позначення жителів східних районів розселення поляків. Вони тоді попередили своїх сусідів про напад на Холмщину власних зверхників. Символічно, що прості люди бажали і надалі проживати в мирі та спокої, тож інтереси їхніх князів не завжди збігалися з бажаннями народу. «Окраїнні» назви трапляються і під час опису діянь наступників Данила Галицького — князів Лева та Володимира. В одному випадку під 1280 р. повідомляється, що перший із них «восхотъ собъ части в земль Лядскои. города **на Вкраини**». А в іншому говорить, що Володимир згадав, як люблінці відібрали у нього «**село на Вкраини**», що називалося Воїнь.

Але в цей же час зафіксований також факт, суттєвий в територіальному відношенні: зміщення «руської» назви з південних районів східнослов'янської ойкумени на північний схід, у Поволжя. Вперше це сталося під 1238 р., якраз під час монголо-татарського погрому цього регіону й захоронення місцевих князів: «а иным же княземъ Бъ повель жити члколюбиемъ своимъ в **Роуской земль** хрстыянскогорода языка». Тобто в даному випадку «Русь» — це й північно-східний регіон, хоча ста-

ра назва даної території — «Залісся» — певний час ще використовується¹⁵.

З цього приводу Б.М. Флоря відзначає, що після 1240 р. сходиться зі сцени поняття «Русь» у вузькому розумінні терміна, а області, що були розташовані за межами Середнього Подніпров'я, набагато послідовніше стали ототожнювати себе з Руссю¹⁶. А І. Шевченко цей хронологічний рубіж переносить ще далі. Він підкреслює, що північні й поволзькі землі на певному етапі не належали до «Руської землі»: «Руссю» вони називають землі середнього Подніпров'я, з центром у Києві. Суздальські князі почали називатися руськими князями лише після 1270-х рр.»¹⁷ Але повідомлення І. де Плано Карпіні під 1246 р., коли той повертався додому зі ставки монгольського зверхника і проїжджав через «землю Суздальську в Русії», де правив «руський князь Ярослав із Суздаля»¹⁸, дає змогу все ж скоригувати цю дату до 40-х років XIII ст.

Поступово «руська» назва починає вживатися тут усе частіше, хоча, повторюємо, вона вживається й у попередній зоні використання. Окрім того, вона засвідчена хоча б у «Списку руських міст далеких і близьких», де перелічення населених пунктів ведеться з півдня на північ в такій послідовності: болгарські й волоські міста, подільські й польські, київські та волинські, литовські й смоленські, а потім вже рязанські, заліські й тверські¹⁹.

Слід також згадати тут і про «Слово про загибель Руської землі», що в даному відношенні, за масштабністю постановки історично-географічної проблеми, перегукується зі змістом вищезгаданого «Списку». «Слово», вірогідно, з'явилося ближче до середини XIII ст. при дворі на той час вже померлого князя Ярослава Всеволодовича у Переяславлі Заліському, а його автором, мабуть, був чернець з південноруських земель (швидше за все — із Галича)²⁰. У ньому просторові межі «Русі» окреслюються від Поволжя до Карпат. На нашу думку, це все ж була своєрідна хвороблива реакція (як і «Список») на глобальну катастрофу в межах усього східнослов'янського світу, спроба ідеологічної реставрації

¹⁵ *Журавель А.В.* «Залесьє» как взгляд со стороны «леса» // Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII Чтения памяти член-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 67–69.

¹⁶ *Флоря Б.Н.* Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII–XV веках (К вопросу о зарождении восточнославянских народностей) // Славяноведение. — 1993. — № 2. — С. 64.

¹⁷ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. — Львів, 2001. — С. 64.

¹⁸ *Иоанн де Плано Карпини.* История Монгалов. — СПб., 1911. — С. 50, 54, 57, 61.

¹⁹ *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и близких // Тихомиров М.Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 83–137.

²⁰ *Данилов В.Д.* «Слово о погибели Руския земля» как произведение художественное // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом). — М. — Л., 1965. — 132–142; *Бегунов Ю.К.* Время возникновения «Слова о погибели Руския земля» и понятие «погибели Руския земля» // Там само. — С. 147–160.

давньої величі Київської Русі, створення нового міфу східнослов'янського самоусвідомлення²¹.

Та ідеї ідеями, бажання бажаннями, а життя розпорядилося по-своєму. Процес формування сучасних східнослов'янських народів ставав незворотним. Його розвиток зафіксований і в писемних джерелах сусідів давніх південних русів — у літописах білорусько-литовських, польських, московських, а також в описах французьких авторів, які фізично перебували на сучасних українських теренах в XVII ст. і «відкривали» їх для Західної Європи.

У свідомості західних та північно-східних сусідів населення східнослов'янського півдня, розселене на теренах Східної Європи, «**русь**» (іноді «**черкаси**») і «**москва**» в ті часи було різними частинами тогочасного світу. Перші з них мешкали безпосередньо поблизу давніх етнічних зон розселення польського та литовського народів. Хоча вже тоді поволзькі зверхники почали готувати ідеологічне підґрунтя для майбутніх об'єднаних акцій щодо колишньої Південної Русі.

В цей же час з'являється нове «козацьке» найменування: «**козаки литовские и руские**», «**королевские козаки**», хоча «окраїнні» терміни продовжують використовуватися і далі: «всѣ краинны руские от Вилны аж до жродел Неменовых», «**Руская краина**», «**краинны московские**», «**краинны полские**, межи Саном и Вислою рѣками лежачие» тощо. Але «українська» назва ще не була актуальною для тих часів.

Кардинально змінюється інформативна база про придніпровський регіон після перебування тут французьких спеціалістів, зокрема Г.Л. де Боплана та П. Шевальє, які в 30–60-ті роки XVII ст. передавали зібрані свідчення до королівського двору у Варшаві, а потім ще й публікували їх у себе на батьківщині. Перший із них називає дану територію «великим пограниччям», «**великою провінцією України**», а другий зазначає, що «Козаки... це були добровольці, з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі», а також про те, що «козаки — це тільки військо, а не народ, як багато хто думав». Але особливо значним є зауваження Шевель'є про те, що «країна, де мешкають козаки, зветься **Україною**, що означає країна»²². Тож якраз французи «перенесли» кордон європейської землеробської цивілізації з польських земель в Середнє Подніпров'я. Та «руське» найменування використовувалося і ними, хоча, в основному, воно вже стосувалося підкарпатської місцевості.

А щодо північно-східних сусідів слід також зазначити, що процес консолідації земель навколо Москви тривав, як і звеличення її володаря. Одночасно із виокремленням московських областей окреслюється знову і Київська земля. Остання, начебто, вже й не належить до власне Русі. Але повністю уявлення про «батьківщину» на московських теренах закріплюється лише за часів Смути, коли зникає не лише Золота Орда,

²¹ Моця О.П. «Список руских міст далеких і близьких» в контексті східноєвропейської історичної ситуації у післямонгольську добу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Том 2. — Коростень, 2008. — С. 38.

²² Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 38.

але й більшість її «уламків», а багато старих руських земель об'єднуються в Російську державу. До тих часів «патріотичними» можливо називати лише бажання процвітання своїй «малій» батьківщині — землі, місту, князівству. Або ж — у найширшому значенні слова — обов'язок перед «Руською землею» — тобто перед усією православною, а отже, і богообраною землею²³.

У вітчизняних же літописах тих часів поруч зі старою «руською» назвою використовується і відносно нова: «**Україна** коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода».

На специфіці етнічних процесів в Україні литовсько-польської доби слід зупинитися більш докладніше.

XVI ст. стало чи не найголовнішим періодом для українського націогенезу²⁴. Але, на відміну від В. Литвина, який характеризує даний час як позитивний період, з точки зору національної ідеї, ми його ж розглядаємо як негативний. Адже, і на думку самого згаданого дослідника, в цей час поруч із загальником «територіального русина» формується і його політизований аналог — ментальний загальник шляхтича «руського народу польської держави» (*gente Ruthenus natione Polonus*), а етнічна й територіальна тотожність тут доповнюється політичною складовою — виділенням своєї належності до польської держави, тобто до політичного «народу — шляхти» всієї Речі Посполитої.

Національна свідомість предків сучасних українців якраз в XVI ст. не розвивалася «в єдиному пориві» — вона виявлялася фрагментарно і в значній мірі епізодично. А це пояснюється станом, конфесійною і навіть регіональною роз'єднаністю, відсутністю тоді реального провідника нації. Адже існує багато фактів, котрі свідчать про масовий перехід православної шляхти до католицизму після прийняття Люблінської унії 1596 р. При цьому визначальною причиною такої «зради верхів» традиційно вважають жадання соціального авансу в католицькій державі, супроводжуване «католизацією» та «полонізацією». Їстотним є і те, що до початку XVII ст. Україна втратила майже увесь князівський провід, який раніше був фундаментом тогочасної української спільноти. Тож перехід значної кількості світської та церковної еліти в католицизм і унію вітчизняні гуманісти сприйняли переважно як трагедію не лише для православної церкви, але й для України в цілому.

Єдність навколо королівської держави стає пріоритетною для тогочасних інтелектуалів. Як писав один із найбільш визначних вітчизняних діячів тих часів, С. Оріховський із Перемишля: «Тільки всі разом порятуємося, а кожен зокрема, в човні сидячи, — згине». Під «човном», котрий перебуває в бурхливому морі, цей мислитель мав на увазі польську державу. Тож турбота про її цілісність, безпеку у нього була такою великою, як і турбота про її

²³ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.). — М., 2001. — С. 203, 204.

²⁴ Литвинов В.Д. Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI — початок XVII століття. — К., 2008. — С. 8.

спасіння. «Прадіди так вшановували нашу державу, щоб кожен, виконуючи свою працю, міг якнайбільше прислужитися громаді», — писав він ²⁵. Про які національні пріоритети і національне відродження у цьому випадку можна говорити? Польська ідея «брала гору». Потрібні були нові сили в справі порятунку місцевого люду з етнічного провалля. В першу чергу це стосувалося суспільної верхівки.

З певною відтермінованістю, у порівнянні з Московією, на теренах майбутньої України до рефлексій над витоками власної історії наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. почала формуватися ідея власного минулого, в основу котрої лягла модель «перетікання історії» за схемою Київ—Галич—Литва, що була запропонована у виданій 1582 р. «Хроніці» М. Стрийковського. Київські інтелектуали 1620—1640-х років доповнили цю схему власним пунктом: коло розпочинається і потім замикається Києвом — символом спадковості й центром буття історичної Русі — України, а вся форма набуває вигляду Київ—Галич—Литва—Київ ²⁶.

Слід до цього лише додати, що в середньовічній свідомості політична відокремленість не ототожнювалася із державним суверенітетом у новітньому сенсі. Людина ідентифікувала себе ще не з країною та її мешканцями («нашим народом»), а з володарем, якому служить, і з колом «своїх» — людей під владою і опікою спільного зверхника. Відтак, об'єднані довкола тих чи інших княжих домів соціальні спільноти не переймалися обсягом суверенності «землі», на котрій жили — це належало до компетенції князя, а не його слуг та підданих. Центром їхнього світу був князь — людина, уповноважена Богом турбуватися про ввірених йому людей.

А після Люблінської унії на українських теренах ні галичани, ні волинці й кияни не відчували себе частиною якоїсь «руської» цілісності. Для галичан вітчизною була політична батьківщина — Польське королівство, а матір'ю-заступницею — власна Галицька чи Польська Русь. У свідомості волинян та киян вітчизни в політичному сенсі, схоже, ще взагалі не існувало: служили великому князеві, а рідним краєм було конкретне воєводство, до соціальних структур котрого належав конкретний індивід.

За поодинокими винятками, не було й міграційних переміщень, оскільки Литовський статут забороняв мешканцям Корони купувати землю на території Великого князівства. І хоча випадки оселення тут «іноземців», одружених із місцевими жінками, траплялися, але вони були вкрай епізодичними. Тож згадана унія, зліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх для розмивання бар'єру відчуженості між галичанами, з одного боку, та волинцями й киянами — з другого. А на Дніпровському Лівобережжі аналогічні процеси відбувалися в основному під «московським» впливом. В цілому поступово автохтони починають усвідомлювати себе «старожитним народом руським Володимирового кореня» ²⁷.

²⁵ Там само. — С. 10, 12, 185, 450.

²⁶ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 109, 110.

²⁷ Там само. — С. 161, 205, 206.

Історичні передумови для нового кроку в етнічному розвитку з'явилися, тож, ще раз повторимо, виникла необхідність у новому суспільному «локомотиві». І він з'явився у вигляді козацтва, еліта якого, в широкому розумінні, включала в себе весь козацький загал, що в результаті революції XVII ст. *de facto* отримав права привілейованої елітарної верстви суспільства²⁸.

Тож після 40-х років XVII ст. елементи національної свідомості стрімко розвивалися в Україні саме тому, що опинилася під загрозою її національна спадщина. Доти ці елементи перебували ще в зародковому стані. Руська знать тільки частково об'єдналася в політичну націю зі своєю власною національною ідеєю. Землі Київська, Брацлавська та Чернігівська лише до певної міри становили єдину адміністративно-юридичну структуру. Різні стани уживалися між собою тільки під тиском обставин. Національна культура розвивалася швидко, але поки що продовжувала програвати польській елітарній культурі. Православна церква зміцнилася, хоча переходила з однієї віри в іншу були нерідкісним явищем. Однак національна свідомість в Південній Русі тих часів, котра навряд чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною в 1648 р. Відбувся значний поступ уперед, хоча не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією й інтеграцією українських земель у Польське королівство²⁹.

Як би там не було, але «між другою чвертю та кінцем XVII ст. не тільки освічені мешканці України, але й їхні сучасники-чужинці відчували, що на українських землях, як би вони не називалися — Русь, Україна чи Малоросія, — живуть люди виразно відмінні від поляків, литовців чи московитів. З одного боку, існували об'єктивні, тобто видимі ззовні, відмінності між українцями та їхніми сусідами, а з іншого боку існувала уява самих мешканців України про себе як про щось окреме, суб'єктивне відчуття своєї відмінності від сусідів»³⁰.

Таке відчуття «руської» політичної ідентичності почало формуватися в українців ще до часів Б. Хмельницького і відрізнялося наявністю політичних та психологічних орієнтацій, сфокусованих на «руському народі» як на певній етнополітичній і соціально структурованій спільності. А її ідейна платформа ґрунтувалася на православній основі³¹. У революційну козацьку добу такі тенденції лише поглиблювалися й розвивалися.

Усі ці глобальні етноперетворення знайшли відображення і в самоназвах автохтонів, а це, своєю чергою, відобразилося і на сторінках тогочасних письмових джерел — зокрема в козацьких літописах та інших творах.

Для авторів тих часів, які проживали на сучасних західноукраїнських землях, Україна з козаками розміщувалася на Правобережжі Дніпра, а Русь була розташована західніше даного регіону. В етнічному

²⁸ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 67.

²⁹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал, 1995, № 4. — С. 67.

³⁰ Шевченко І. Вказ. праця. — С. 198.

³¹ Сас П. Иафетовы правнуки // Родина, 1999, № 8. — С. 60–62.

відношенні «руссю» були всі східні слов'яни, незалежно від місця їх проживання (звичайно, можемо говорити про території, котрі згадуються в літописних повідомленнях). А в дніпровському лівобережному, за місцем написання, Густинському літописі, в нових історичних умовах прослідковується тенденція виокремлення Московської та Руської земель, причому остання, з точки зору автора, в основному розташована на Дніпровському Правобережжі (плюс Чернігівщина) аж до кордонів із власне Польщею та Литвою.

Для даного історичного періоду важливим є й розгляд «малоросійського питання», котре в географічному контексті стосувалося усіх територій, котрі увійшли до держави Б. Хмельницького. Але, пізніше і поступово, назва «Мала Русь» частіше згадується все ж під час розгляду подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто позначає даний регіон сучасної України. Також часто використовується й «український» варіант цієї географічної зони, разом із Правобережжям, що, своєю чергою, відображає ще не «відстояне» територіальне сприйняття всіх сучасних українських земель в цілому впродовж останнього періоду середньовічної епохи й переходу до ранньомодерної в понятійному та етнополітично-топонімичному відношенні.

Тоді ж виокремлюються райони місцепроживання предків сучасних росіян та українців — у літописі зафіксовано «світ великоросійський і малоросійський», до якого, зокрема, належать і відповідні військові формування — «війська великоросійські й малоросійські». Виділяються також окремі зони в межах сучасних українських теренів. В першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва і запорожців. Останні свої вольності не пов'язували з «материковою» Україною, хоча вона для них і була «милою вітчизною», а чітко визначали свої простори як «Запорозьке низове військо».

Говорячи ж про землі на обох берегах Середнього Дніпра, то вони сприймалися тими ж запорожцями за назвами у відносно рівних пропорціях як «Україна» і «Мала Росія». Дещо рідше згадується «малоросійська Україна» й «малоросійська вітчизна», а також інші визначення. У «малоросійському» визначенні в ті часи не було нічого принизливого й меншовартісного — адже тоді термін «малий» ототожнювався у географічному розумінні із поняттям «центральный».

А в плані етнічному населення Центральної України та лівобережних районів іменувалося як «руси», «малоросіяни», «козаки», «малоросійський народ», або ж «український народ», «простодушний козакоруський народ», «православний український козакоруський народ», «козакоруський народ». Не були забуті й території, що перебували під владою Польщі: це «Русь» (Волинь і суміжні з нею райони), де проживає «руська людина», у якій були «предки українські».

Окрім козацьких літописів, розглядаючи етнічні процеси й самоназви автохтонного населення в даний період, слід також зупинитися на «Хроніці з літописів стародавніх» Ф. Сафоновича та «Історії Русів» невідомого автора. Перший з цих творів є однією з узагальнюючих праць про історію України, де чітко прослідковується тенденція російсько-

української єдності в етнічному плані. Другий являв собою історіографічний трактат у формі політичного памфлету, що дав поштовх для національного пробудження в освічених сферах тогочасного суспільства. Слід звернути увагу на негативне ставлення в останньому з названих творів до понять «Україна» та «український», що пояснюється щирим бажанням автора використовувати «руську» назву лише щодо жителів південної зони східнослов'янської ойкумени (своєрідні рецидиви «минулих літ»).

Але на подальший розвиток української національної ідеї чигали й більш суттєві труднощі: асиміляція значної частини української знаті Російською імперією знову позбавила автохтонів лідерства традиційної еліти на початкових етапах побудови нації. Як писав З. Когут: «У традиційному суспільстві, де політичне лідерство було ексклюзивною прерогативою вищих класів, асиміляція національної еліти іншою культурою означала втрату національного політичного представництва. Процес побудови української нації значно відрізнявся від побудови тих націй, котрі, хоча й не мали державности, вповні зберегли свої традиційні еліти. На відміну від поляків, чий національний рух на початкових етапах спирався на історичну легітимність шляхти, а згодом поширився на інші етнічно польські соціальні прошарки, українці спочатку мали сформувати новий прошарок, здатний бути лідером, — інтелігенцію, — і подальший національний рух спирався не на історичну легітимність, а насамперед на етнічні й лінгвістичні ознаки»³².

Яскравим прикладом переходу «на інший бік», і не лише в розумінні кар'єрного росту, може бути заява В. Кочубея, котру він зробив під час зустрічі із земляками-лівобережцями в Петербурзі (він був тоді однією з найбільш довірених осіб в оточенні імператора Миколи I): «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи наших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують»³³. Що ж казати про багатьох більш «приземлених» представників тогочасного елітарного прошарку суспільства, нащадки яких і нині «вірою й правдою» служать новій вітчизні? Хоча, звичайно, вони мають на це право і свою власну думку з цього приводу. А такий вибір, без сумніву, впливав і на їхню ментальність.

Але, незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, український «караван» рухався далі, а його «проводирями» вже в XIX ст. стали якраз представники нової прогресивної інтелігенції: М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович та багато інших яскравих особистостей. Ми не будемо тут детально зупинятися на їхній творчості (це вже було зроблено в одному з попередніх розділів), а лише виокремимо ту етнічну термінологію, котрою вони користувалися.

³² Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Зенон Когут. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 79.

³³ Цит. за: *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 189.

Перший із вищезгаданих — М. Максимович, який і став «піонером» в процесі формування нового патріотичного руху³⁴, — використовував у своїх працях українознавчого характеру таку етновизначальну термінологію: це, в першу чергу, історико-географічні назви, такі як «Україна», «козацька Україна», «Україна Придніпровська», «малоросійська Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Кієво-Переяславська Русь», «земля Кієво-Переяславська», а також «Волинь» та «Галич».

По-друге, це етновизначальні терміни: «українці», «православні українці», «ширий українець», «українець татарського походження», «народонаселення українське», «малоросіянин», «народ малоросійський», «черкаси», «православний західноруський народ», «південноруський народ», «православний народ, підвласний Польщі», «простонароддя південноруське», «придніпровський люд», «народ придніпровський», «південноруська людина», «Русь», «люди руські», «південноруси», «київський народ», «руського покоління лях», «слобожани», «русини», «поляни», «народ український, а також волинський і галицький».

Окрему групу складають терміни, пов'язані із військовою справою: «козацтво українське», «українські козаки», «малоросійська козаччина», «південноруське козацтво», «запорозькі козаки або черкаси канівські», «козаки малоросійські і чорноморські», «козацтво запорозьке», «українські та запорозькі козаки», «малоросійське та запорозьке козацтво», «дніпровське козацтво», «українське військове козацтво».

Таке розмаїття в термінології говорить про те, що М. Максимович ще перебував на початковій стадії остаточного й безповоротного ствердження «української» назви етносу. Другий із вищеназваних — П. Куліш — був спочатку товаришем, а потім і опонентом М. Костомарова та Т. Шевченка. Всі вони були засновниками Кирило-Мєфодіївського братства, елементом ідеології котрого був український націоналізм. Програма згаданої організації, в котрій поєднувалися засади романтичного націоналізму з радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху, відзначалися наповненістю духом християнської віри. Основою національного відродження своєї Батьківщини кирило-мєфодіївці вважали визволення селянських мас; їхньою метою була незалежна українська республіка у федерації слов'янських народів і новий суспільний устрій, заснований на християнських принципах свободи, справедливості та рівності. Світогляд членів Кирило-Мєфодіївського товариства містив проєвропейську інтерпретацію вітчизняної історії, в котрій демократичні традиції України вигідно відрізнялися від російського самодержавства та польського аристократизму³⁵.

³⁴ *Голочко П.П.* Від Русі до України. — К., 1997. — С. 30.

³⁵ *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001. — С. 6, 183.

Але повернемося до спадщини П. Куліша. В ній «малоросійські» та «українські» терміни використовуються практично в рівних пропорціях:

— «Малоросія», «малоросіяни», «малоросійське простонароддя», «малоросійська народність», «малоросійський поселянин», «малоросійські козаки», «малоросійська національність», «малоросійське плем'я», «малоросійське населення»;

— «Україна», «українські староства», «українські переселенці», «верхня Україна» (правобережне Полісся), «Брацлавська Україна», «Польська Україна», «вільна козацька Україна», «український народ», «українці».

Окрім того, в його розумінні існувала «Західна Україна» в межах Уманщини та Смілянщини, а також «Західна Малоросія», починаючи від Корсуня і Білої Церкви; «Польська та Московська Малоросії»; «Південно-Руське плем'я»; «народності Польська та Руська». Також слід вказати й на те, що «старовинні Великоросіяни» називали своїх південних співплемінників «Черкасами».

Тепер перейдемо ще до однієї визначної фігури — М. Костомарова, який в одній із своїх робіт зазначав, що представлений ним народ називають нині «малорусами, українцями, черкасами, хохлами, русинами і просто руськими». Далі це загальне положення в своїх окремих працях він розглядає більш детально і конкретно.

Часто ним для раннього часу використовується термін «південно-руське плем'я», що в свою чергу складалося із дулібів, лучан, бужан, волинян, тиверців, уличів, хорватів, древлян, полян, суличів, сіверян. А в окремих доробках згадуються і анти. В цілому для літописних племен застосовуються найменування «південноруські народці», «руси-поляни», «південноруські слов'яни», «русини» або ж «слов'янські народи, підвласні Києву».

Водночас між термінами «Руська земля» та «Україна» ставиться знак рівності; «великоруська» та «малоруська», або ж «південно-руська» народності — то є різні спільноти, початок розділення яких сягає ще часів існування склавнів, антів та венедів. В пізніші часи виділяються такі групи, як «суздальці», «москвичі», «смоляни», «кияни», «волинці», «чорноруси» — всі вони загалом «руси», але мають різне походження: «як в старовину північно-східна Русь звалася Руссю лише в загальному значенні, у своєму ж приватному житті мала власні найменування, так нині південноруський народ міг називатися Руським в загальному значенні, але в приватному, власне народному, повинен був знайти собі іншу назву», — зазначав він.

Спірним є твердження дослідника про те, що «в XVII столітті з'явилися назви Україна, Малоросія, Гетьманщина, — назви ці мимоволі зробилися нині анахронізмами, так як ні та, ні друга, ні третя не охоплювали сфери всього народу, а означали лише місцеві і тимчасові явища його історії. Вигадана в останній час назва Південнорусів залишається поки що книжною, якщо не завжди залишиться такою».

«Руська» термінологія в працях М. Костомарова представлена в достатній кількості варіантів: «руський край», «руські», «руські люди»,

«міста руські», «землі руські», «руське православ'я», «землі південноруські», «пани південноруські», «руські єпископи», «руська церква», «руське читання», «руські пани», «руська віра», «малоруські літописи». І всі вони, слід зауважити, використовувалися під час опису подій, що відбувалися у південній зоні розселення східних слов'ян.

При цьому треба вказати й на те, що «український» та «запорозький» регіони чітко відрізняються у нього за територіальною ознакою. Перша із згаданих назв використовується частіше: «Україна», «українські шляхтичі», «козацька Україна», «український народ», «всі українці були рівними козакам».

Часто використовує автор і «малоросійську» назву: «малоруський народ не любив москалів», «малоруси», «малоросіяни», «Мала Росія», «Малоросія», «малоросійські міста», «малоросійське населення», «межі Малоросії», як і (щоправда, набагато рідше) термін «черкаси».

Але повне навернення до «української» термінології відбулося вже у тексті праці М. Костомарова «Закон Божий» де загалом лише вона й використовується. Така ж ситуація прослідковується і в тексті його відозви «Брати українці».

Подібна тенденція зберігається і в його наступних роботах, підготовлених до друку вже після розгрому Кирило-Мефодіївського братства: «плодовита матір козацька Україна», «козацька Україна», «Україна — земля обитована» (так її називали поляки), «незалежна Україна», «київська Україна». Також часто трапляється етнічне визначення автохтонів: «українці», «україно-руський народ» та чисельні похідні від цього найменування. Знову згадується і відносно не типова для місцевого населення назва «черкаси».

Але набагато частіше, ніж «черкаське», використовується дослідником «руське» найменування: «Русь», «Південна Русь», «Руська земля», «південноруські землі» (де ще в XII ст. існувала назва «Україна»), «Червона Русь». А від таких географічних назв місцеве населення іменується як «південноруський народ», «південноруси», «руські українці», «руські», «русини», «руський православний народ», «природний руський», «народ руський благочестивий», «народ південноруський і самі козаки» та багато інших похідних.

Тож в цілому можна зробити таке спостереження: в наукових працях М. Костомарова русько/малорусько/українська термінологія представлена як тотожні поняття. Але цього не можна сказати про його публіцистику, де для широкого загалу використовується лише «український» варіант означення автохтонного населення тогочасної України.

Далі можна перейти до короткого схарактеризування поглядів М. Драгоманова в плані використання ним самоназв рідного народу. Він, без сумніву, був однією з найвизначніших постатей української суспільної думки XIX ст., слід зазначити, що для викладення власної точки зору російським колегам він використовував «руську» термінологію, а для внутрішнього користування — «українську». Автор досить часто живив такі терміни, як «південноруська територія», «Південна Русь»,

«Русь» «котра вже в XIII ст. (на його думку) замінюється назвою «Україна». Тож цілком зрозумілою є й фіксація на сторінках його праць таких назв, як «південноруси», «південноруська народність», «південноруське суспільство», «русська народність», «південноруське козацтво». Принагідно зауважимо, що «південноруський» термін був досить популярним для багатьох наукових доробок XIX ст.

Говорячи про українські терени, М. Драгоманов для широкого читачього загалу вживає «українську» назву, характеризуючи місцевих людей, «що зуть себе українцями, русинами, русняками, а іноді й просто людьми, од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. д.». Тут суттєвим є роз'яснення, в яких випадках і ким саме використовується «українська», а в яких — «русська» термінологія. «Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн», — наводить автор ще одне поточнення.

А в цілому бачення М. Драгомановим протяжності історичного процесу через самоназви автохтонів проявляється в сентенції: «Земля, де тепер живуть люди, що говорять, як писано цю книжку, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю зуть тепер Московщину». І поточнює, що батьки наші слов'яни Руссю звалися ще тисячу років тому. Та розглядаючи історичні питання, він не забуває і про постать Т. Шевченка в «українському» контексті. Той був «настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й неукраїнці, коли зайде розмова про українську справу». Але, як справжній дослідник, він досить критично розглядає еволюцію поглядів цієї геніальної особистості.

Та треба ще раз вказати й на використання М. Драгомановим «малоросійської» термінології, враховуючи його заяву, що він є першим «пан-малорусистом»: «Мала Росія», «Малоросія», «малоросійсько-козацький епос». Але для нас більш важливо те, що прослідковується чітке використання «української» назви для широкого загалу (як і, зокрема, у М. Костомарова), а «малоросійської» — у спілкуванні з частиною «книжників» — російських науковців тих часів, а також інших представників інтелігентних кіл імперії. Таке поступове поширення «української» термінології в другій половині XIX ст. у вітчизняних народних масах впливало й на загальну зміну громадської думки автохтонів півдня Східної Європи.

Також не слід забувати і ще про одного фундатора української ідеї тих часів — В. Антоновича. Вже зазначалося, що тоді «українська» термінологія поступово набирала «обертів» у наукових працях та публіцистиці, і така тенденція зберігається й у роботах згаданого діяча вітчизняної науки.

У першу чергу це прослідковується у переважному використанні ним назви «Україна» порівняно з термінами «Малоросія» та «Південна Русь». Але під час цитування інших авторів згадуються «Малоросійська Україна», «Україно-малоросійські поля», «Задніпровська Україна».

В цілому слід зазначити, що «український» термін частіше використовується для позначення правобережних районів Дніпра. Але і «південноруська» назва також трапляється в цілому ряді випадків: «народ південноруський», «південноруське посольство», «руські воеводства Речі Посполитої», «русини з Червоної Русі» (тобто з Галичини). Слід також вказати й на використання термінів «малоросійські літописці», «українські пани», «гетьман малоросійський», «козаки Низові та Українські», «малоросійські й запорозькі відважні юнаки».

Часто в окремих працях «Україна» та «Малоросія» (з похідними від них) згадуються в одинаковій кількості випадків, а іноді на перше місце виходить «Південно-Західний край». До цього треба ще й додати назви «Південно-Західна Русь» та «Південна Русь» (або просто «Русь»). Окремо слід зупинитися і на його розгляді проблеми польської, українсько-руської та великоруської національностей. Щодо двох останніх, то для їхньої характеристики вчений використовує вирази «руське суспільство», «українське питання», «українські видання», як і «південноруські» — край, суспільство, молодь, народність.

Але подальше формування української ідеї в часи діяльності В. Антоновича увійшло в нову фазу розвитку, тож йому довелося висловити власні погляди щодо цього. Він цілком логічно пояснював, що нові явища ідеологічного порядку з'являються лише тоді, коли складаються відповідні обставини у реальному житті. Вірогідно, саме з таких позицій слід розглядати істотні зрушення у формуванні української національної ідеї в XIX ст.

Не слід забувати, що якраз тоді з'являються Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. — імперія відчула реальну загрозу собі у прагненні українців зробити якісний крок в національному самоусвідомленні. Тоді ж офіційні публіцисти охрестили ту частину інтелігенції Південноруського краю, яка несла національну ідеологію в широкі маси місцевого люду «українофілами». Розпочалося українське відродження, котре треба було, з точки зору офіційних імперських кіл, зупинити: малоросійської мови не існує, малоросійська література не має майбутнього і вона взагалі не потрібна, а самий факт її існування веде до політичного сепаратизму.

З усім цим цілком коректно й науково обґрунтовано й боровся В. Антонович: «Українофільство впливає не з моди, не з примхи, не з наслідування кого б то не було, а з розуміння факту дійсно існуючого; від факту тим більш наочного, чим більше він освітлюється світлом знання. Чи приємний, чи неприємний факт; чи бажаний він носієві тієї або іншої штучної теорії, чи комбінації, чи ж не бажаний, він тим не менш існує, і може бути всебічно доведений», — справедливо зазначає він.

Охарактеризувавши погляди всіх вищезгаданих яскравих особистостей, підсумуємо, що впродовж значної частини XIX ст. єдиної «української» термінології ще не існувало, хоча вона в другій половині згаданого століття починає переважати в наукових дослідженнях і, що особливо важливо, у зверненнях до широких народних мас.

Своєрідний та важливий прорив відбувся на вітчизняній творчій ниві з появою на ній Т. Шевченка. Він, як писав М. Грушевський, «можна сказати й рішив се питання, як мають себе називати його земляки»³⁶. Символічним є в цьому відношенні його походження із селян-кріпаків. Тож можна говорити про те, що коли українська ідея і самоназва дійшла від інтелектуальних верхів до народних низів, тоді й стався історичний та власний вибір автохтонів у становленні їх як етносу й кінцевої виокремленості через власну і єдину назву серед інших спільнот людей (в тому числі в плані сучасного формального наукового визначення).

Навіть його похорон в 1861 р. перетворився на вибух українського патріотизму, який підтримали й представники інших слов'янських народів (на відправі в церкві Академії мистецтв в Петербурзі були присутні, окрім Костомарова, Куліша й братів Лазаревських, також Некрасов, Лесков, Достоевський, Салтиков-Шедрін, Пипін, Панаєв та багато інших відомих осіб). Російський письменник М. Лесков у своїх спогадах про цю сумну подію підкреслював: «Сам день його похорону назавжди залишиться знаменним в історії українського письменства й громадськості. Найулюбленіша мрія поета здійснилась і голосно заявила про своє існування»³⁷.

Надалі вже використання сучасної «української» назви стає постійним, про що свідчать хоча б твори і виступи М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова та багатьох інших вітчизняних політичних діячів, науковців, представників творчої інтелігенції³⁸. Таким чином, етногенез сучасних українців, що розпочався ще в часи раннього середньовіччя, набув сталої форми в ХІХ ст., коли й «перемогла» сучасна назва народу. Ї тривав він півтора тисячоліття. При цьому слід зазначити, що впродовж розвитку цього історичного процесу було кілька фаз, коли певна самоназва могла стати основною у самосвідомості автохтонів-слов'ян, але подальші історичні катаклізми різко змінювали ситуацію в даному східноєвропейському регіоні і повертали місцевий люд (та різні його страти) до корінних змін у власному самоусвідомленні, що відображалось у змінах самоназви.

Але завершення процесу етногенезу й стабілізації самоназви призвело до постановки і спроби вирішення нової, не менш важливої проблеми. Як писав І. Лисяк-Рудницький: «центральна проблема в новітній українській історії — це постання нації, переростання етномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту». Адже «нація — це етнокультурна спільність, доповнена усвідомленням своєї етнополітичної окремішності»³⁹. А у цьому відношенні в Україні роботи ще непочатий край.

³⁶ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 14.

³⁷ Дзюба І. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 682; Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 382.

³⁸ Горелов Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — С. 354—391.

³⁹ Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 21, 22.

«АНТЫ» — «РУСЫ» — «УКРАИНЦЫ».

Формирование идентичности у славян юга Восточной Европы V—XIX веков

РЕЗЮМЕ

Процесс формирования идентичности современных украинцев, вокруг которого сегодня возникают как научно обоснованные идеи и труды, так и множество спекуляций и мифов, остается актуальной темой. При ее рассмотрении важно помнить, что ощущение членами определенного этноса своего группового единства, которое именуется этническим самоопределением, своим внешним выражением имеет самоназвание (этноним).

Автохтоны-славяне на юге Восточной Европы выделились в самостоятельные группы племен еще в начале раннего средневековья и известны под именами «анты», «склавины», «венеды». Этноним «анты» в переводе с иранского означает «окраинные», что перекликается с последующим, зафиксированным через века, наименованием страны — «Оукраина»/«Украина».

Из летописных источников известны названия племен, составляющих племенную группу антов: «поляне», «древляне», «северяне», «тиверцы», «вольняне», «хорваты», «уличи», которые слились в конце I тыс. н. э. в первое восточнославянское государство «Русь»/«Рускую землю», жители которого называли себя «русами»/«русинами». При этом следует обратить внимание на то, что данное наименование еще долго сохранялось на восточноевропейском юге после гибели Киевской Руси во время нашествия орд Батыя.

Впоследствии наряду с этнонимом «русы» использовалось множество других наименований: «малоросы», «черкасы» и т. д. Левобережье Днепра во времена позднего средневековья и раннего модерна чаще называлось «Малоросией», а Правобережье — «Украиной», хотя много раз оба названия «перемешивались» в территориальном отношении, смещались в пространстве. Подвластные же Речи Посполитой восточнославянские территории продолжали обозначаться как «русские».

Качественный сдвиг в отношении идеологии и самовосприятия случился уже в XIX в., когда представители прогрессивной национальной интеллигенции, используя в своих научных трудах как старые наименования, так и новые (в частности, «южнорусы»), все же в своих публицистических трудах склонялись к «украинскому» варианту. Решающую роль в окончательном закреплении в народном сознании этнонима «украинцы» сыграло творчество Т. Шевченко. В дальнейшем наименование «Украина» утвердилось как единственное и не требующее никаких объяснений.

Таким образом можно констатировать, что автохтоны-славяне юга Восточной Европы прошли долгий и непростой путь в своем этническом развитии, который завершился окончательным формированием их идентичности через полтора тысячелетия после своего начала.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОЧАТОК ЕТНОІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НА СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ.....	19
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	45
РОЗДІЛ 3. НАСЕЛЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПІВДНЯ В ЗОЛОТО- ОРДИНСЬКІ ТА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЧАСИ	83
РОЗДІЛ 4. САМОНАЗВИ УКРАЇНЦІВ У XVII—XVIII ст.	106
РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ В XIX ст.	143
ЗАКІНЧЕННЯ	194
РЕЗЮМЕ (російською мовою)	214

Наукове видання

МОЦЯ Олександр Петрович

**«АНТИ»—«РУСИ»—«УКРАЇНЦІ»
Формування ідентичності у слов'ян півдня
Східної Європи V—XIX ст.**

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012

Редактор *О.Ю. Бей*
Оформлення художника *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Ю.М. Кирпич*
Комп'ютерна верстка *О.О. Балюк*

Підписано до друку 29.05.2012. Формат 70 × 100/16. Папір офс. № 1. Друк. офс.
Гарн. Гарамонд. Ум. друк. арк. 17,55. Ум. фарбо-відб. 18,2. Обл.-вид. арк. 18,0.
Тираж 300 прим. Зам. № 7422

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
14000 Чернігів, пр. Перемоги, 62.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.

VKRANIA
que et
TERRA COSACCORVM
cum vicinis
WALA CHIE, MOLDAVIE, MIVORISq;
TARTARIE PROVINCIIS
exhibita

МОЦЯ Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії наук України. Лауреат Державної
премії України в галузі науки
і техніки, Премії Президії НАН України
ім. М.І. Костомарова, Премії Президії НАН
України ім. М.С. Грушевського. Автор
більше 350 наукових праць, присвячених
дослідженням з середньовічної історії
й археології України.

